

6.
évfolyam

1. szám

A. D.
MMV

Tengely Adrienn:

Egyházi tervezetek és kezdeményezések a közép-európai népek együttműködéséről a két világháború közti Magyarországon

Trianon sokkjából az ország nehezen tért magához. Az utána következő években a legtöbb ember számára egyértelmű volt, hogy a jövőt csakis az elcsatolt területek visszaszerzése, a revízió jelentheti. Az érzelmi okok mellett ezt erősítette a társadalomban a Horthy-rendszer propagandája is, miszerint minden baj forrása az ország megcsönkítése és az elszakított területek visszaszerzése egyszerűen megoldaná a gazdasági és társadalmi problémákat, Magyarország újra „Mennország” lenne. Az egyházak is – legalábbis külső megnyilvánulásaikban – teljesen azonosultak ezzel az eszmével, a hivatalos irredenta politika támogatóivá váltak. Azonban az 1930-as évek elején az egyházak uszályában jelentkezett egy új nemzedék, amely ezzel szemben a Duna-völgy összefogását és egy nagy egységbe való szerveződését hirdette. A korszakban elterjedt volt ez a felfogás, s nemcsak a vallásos csoportoknál jelentkezett, azonban náluk ebben a kérdésben a vallási és felekezeti beállítottság olyan meghatározó tényezőnek bizonyult, hogy érdemes külön tanulmányban foglalkoznunk velük. Mivel gyakorlatilag a téma nem rendelkezik semmilyen szakirodalommal, ezért szükségesnek látszott gyakrabban és helyenként a megszokottól némileg hosszabban idézni egyes gondolatokat az átfogóbb ismertetés végett.

Egyházi megnyilatkozások a közép-európai kérdésről az 1920-as években

Az 1920-as években csak kivételes esetekben hallunk a hivatalos állásponttól eltérő véleményt – ekkor még az egy évtized múlva a szomszéd népekkel való megbékélést olyan hangosan hirdető fiatalság gyerekcipőben járt (szó szerint). Minden esetleges egységtörekvést más nemzetekkel gyanúsnak, sőt veszélyesnek és utálatosnak tartottak – még a Krisztus szellemében a népek közti megbékélést hirdető ökumenikus mozgalmakat is olyan vádak érték, hogy a versailles-i békerendszer fenntartásáért és a nemzetközi status quo megmerevítéséért küzdenek.[1]

Nem volt ez másként a Coudenhove-Kalergi gróf által hirdetett Páneurópa-gondolat esetében sem, sőt. A legjelentősebb egyházi lapok nyíltan elítélték, a reformátusok „torz és vérszegény” eszmének titulálták,[2] illetve – persze valószínűtlen – megvalósulása esetén a magyar kálvinizmus sajátosságait féltették a nagy nemzetközi kultúrába való beolvadástól.[3] A konzervatív katolicizmus legjelentősebb lapja, a *Magyar Kultúra* több cikkében is szinte ördögi színekben tünteti fel az eszmét hirdetőivel együtt, olyan izzó gyűlölettel írva róla, hogy érdemes idéznünk:

„Páneurópa nagyon is ártalmas nekünk magyaroknak azok miatt az ő magyarországi csatlósai miatt, akik az ő esetleges ideálijusát nagyon is reális politikai céljaik szolgálatába állítják. Mert ezek is nyilván éppolyan jól tudják, mint mi, hogy Páneurópát ugyan meg nem valósíthatják, de ugyanakkor tudják, hogy nagyon is megvalósíthatnak más valamit. Páneurópa hirdetése újabb eszköz kezükben a többi mellett arra, hogy tovább folytassák a magyarság lelki defetizmusának terjesztését, hogy bénítsák a magyarságban azt a testi-lelki készenléteket, amelyre adott történelmi pillanatban a legnagyobb szüksége lehet és hogy tovább terjeszthessék az élet pusztán utilitárius értékeinek tiszteletét a magasabb erkölcsi és nemzeti értékek rovására, szóval: hogy Páneurópa címen is szabadkőműves politikát folytassanak. Mindezzel pedig nemcsak a nemzet enerválásának, sőtét páholycélok szolgálatának belső veszedelme jár, hanem az a külső veszedelem is, hogy Csonkamagyarország a felszabadulás útja helyett arra az útra sodródik, amelyen végképpen és menthetetlenül prédájává esnek a francia és eminenter szabadkőműves befolyás alatt lévő kisántátnak. A magyar nemzetnek is, a magyar katolicizmusnak is csak veszedelmére válhat tehát ez a páneurópai gondolat mögé bújtatott agitáció, melynek tehát mindenképpen ellene kell mondanunk.”[4]

Igaz, az ilyen kirohanások mellett azért hallunk higgadtabb hangot is, a lap szerkesztője 1930-ban kijelenti, hogy az eszme önmagában nem lenne rossz, de Európa mai helyzetében keresztülvihetetlen, valamint lakonikus tömörséggel állapítja meg az okot, amiért ez nem kívánatos a magyaroknak és a katolikusoknak: „mert ellenségeink olyannyira akarják.”[5] (Csak zárójelben jegyezem meg, hogy a lap 1935-ben már *örömmel* közli „Coudenhove-Kalergi gróf, a Páneurópa-mozgalom világhírű alapítójának” kimondottan a folyóirat számára írt cikkét, melyet pár hónap múlva követ a második.[6])

Azonban az általános és hivatalos revizionista állásfoglalással szemben az 1920-as években is néha hallhatunk ellentétes hangokat az egyházi körökből. Ilyenek Giesswein Sándor, a korszak nagy keresztényszocialista politikusának szólami, aki már az I. világháború előtt békeszervezetek tagjaként tevékenykedett. Ő Trianon után is nyíltan kiállt a pacifizmus és a szomszéd népekkel való megbékélés mellett, annak ellenére, hogy ezért rengeteg támadás érte.[7] Mozgalmat indított a felekezetek, nemzetiségek és osztályok közti testvériség megteremtése érdekében[8] és a nemzetközi összefogást szorgalmazta minden fórumon, de nem csak Közép-Európa esetében, hanem az egész világon:

„Gazdasági és szociális fejlődésünk megkívánja nemcsak Európa Egyesült államait, hanem a világ szabad népeinek Egyesült államait. S ebben minden nemzet élheti a maga kulturális életét s fajsúlyát munkája és kulturális fejlettsége szerint fogják meghatározni. Ebbe a kialakulásba nem illik bele egy népnek sem, bármily nagy és hatalmas legyen, a szupremáciája.”[9]

Egy-egy ilyen vélemény ritkán a protestáns egyházak soraiban is felmerült, Konkoly Elemér az *Evangélikusok Lapjában* így írt 1921-ben „*Majd ha a Kárpátok megmozdulnak*” című cikkében: „Gyűlöltünk eleget mi is! Ontottunk vért eleget! Vágtuk, martuk egymást a kelleténél is jóval többször. Nem próbálunk meg egyszer már szeretni is?”[10] De ezek a kiáltások elvesztek a többség hangjával szemben.

Az 1930-as évek konzervatív katolikus elképzelései

A katolicizmus konzervatív áramlatát az 1930-as években elsősorban a felsőklérus, az irányításával működő Actio Catholica és az Ernszt-Zichy-féle Keresztény Párt képviselte, valamint Bangha Béla lapja, a nagy tekintélyű *Magyar Kultúra*. Ez az irányzat alapjában véve azonosult a bethleni rendszerrel és a hatalom egyik erős bástyája volt, de Gömbös elképzelései iránt már bizalmatlanná vált és gyanakodva figyelte az egyre inkább fasizálódó kormányzatot.[11] Programjuk egyik legfőbb jellemzője a legitimizmus volt, többek között ezért is helyezkedtek szembe a fasizálódó Gömbös-érával, mert az a restaurációt lehetetlenné tette volna.[12]

Külpolitikai elképzeléseik alapja az „ezeréves Szent István-i birodalom” volt, melynek fenyegetettségét megérezték a náci Németország törekvéseiben. Ők nem „Közép-Európában”, illetve valamilyen nagyobb egységben gondolkodtak, hanem „Nagymagyarországban”, ebben látták a térség nemzetiségi, politikai és gazdasági problémáinak megoldását, valamint természetesen a Habsburg-restaurációban. Ebből az irányzathoz Turi Béla prelátus, keresztény párti politikus emelkedett ki a közép-európai kérdést vizsgáló munkásságával – melynek összegyűjtött dokumentumai, elsősorban országgyűlési beszédei 1935-ben *Külpolitika és királykérdés* címen meg is jelentek. Turi bár alapvetően a konzervatív irányzathoz sorolható, de külpolitikai elképzeléseiben sokkal nyitottabban gondolkodott legtöbb társánál.

Turi közép-európai terveinek alapja az a felismerés, hogy a Duna völgyében a nagy birodalmak kora lejárt, Magyarország sem lehet soha többé nagy nemzeti impérium,[13] arra nem lehet többé számítani, hogy nem magyar anyanyelvű lakosságot is visszacsatoljanak hozzánk.[14] A magyarságnak azonban hivatása, hogy Közép-Európa rendjét és békéjét megszilárdítsa, így ahhoz, hogy ezt mégis megvalósíthassa, szövetségesekre van szüksége.[15] Beszédeiben és írásaiban mindvégig hangoztatja a Habsburg-restaurációt, mint egy szükséges, de legalábbis kedvező megoldást, mely egy új jegecesedési pontot jelentene a térségben[16] – ezért

fontos, hogy ez Magyarországról induljon ki,[17] mely geográfiai helyzeténél fogva amúgy is a Duna-völgyi rendezés kulcsa.[18]

Turi változó, mindig az aktuális politikai helyzetből kiinduló koncepcióinak állandó szereplője az Ausztriával való együttműködés gondolata, mely kiegészül időnként más országokkal is. Ausztria és Magyarország összefogása szerinte egyrészt gazdaságilag lenne szükséges, mert a két ország adottságai kiegészítik egymást, másrészt pedig politikailag, mivel a kisanant megszerveződése, mint új nagyhatalom, ösztönszerűen szövetkezésre kell kényszerítse azokat, akik nem tartoznak bele.[19] 1931-ben ez a tervet kiegészült Olaszországgal – kapcsolódva az ekkor kibontakozó olasz orientációhoz –, mivel úgy gondolta, hogy Magyarország és Ausztria gazdasági vagy esetleg perszónáluniója is túl gyenge lenne a Duna-völgy gazdasági válságának megszüntetéséhez.[20]

Az Ausztriával való együttműködést azért is szorgalmazta, mert – a korszakban mindenki által hangoztatott – pánszláv és a pángermán veszély elleni legjobb védekezésnek tartotta. Azonban 1933-ban kidolgozott lehetőségeket arra az esetre is, ha mégis bekövetkezne az Anschluss: 1. Magyarország Németország gazdasági függvényévé válna, amely a hatalmas piac miatt még nem is lenne annyira kedvezőtlen, azonban könnyen lehet, hogy ebből politikai függés alakulna ki, amely viszont semmiképpen sem kívánatos. 2. Egy nagy szövetség vagy orientáció létrehozása Németország, Ausztria, Magyarország és Románia részvételével, az Északi-tengertől a Fekete-tengerig, azonban ez a román szövetség miatt nem lenne előnyös a magyarságnak, egyrészt mert Románia hasonló gazdasági beállítottságából kifolyólag nem ideális partner, másrészt pedig Besszarábia miatt lehet, hogy Magyarország egy számára teljesen felesleges háborúba sodródna. 3. A Duna-völgyi katolikus népek konföderációja, azonban ezt azért tartja veszélyesnek, mert ebben Magyarország lenne a legkisebb résztvevő.[21] Csak egy megoldást lát, amellyel bármely lehetőség megvalósulása esetén sem kerülünk hátrányos helyzetbe: az ezer éves magyar királyság restaurációját, mely megadná Magyarországnak a kellő súlyt és erőt.[22]

Mint láttuk, felmerült nála a Duna-konföderáció gondolata is – de csak a katolikus népekkel! –, bár ezt ránk nézve komoly veszélyforrásnak tartotta. Ennek ellenére 1935-re – minden bizonnyal az egyre fenyegetőbbé váló német veszély hatására – eljut odáig, hogy egy olyan közép-európai alakulat létrehozásáról beszél, amely már politikai védelmet is jelentene bármely nagyhatalommal szemben, azonban kitart álláspontja mellett, hogy ebben Magyarország csak megnövekedett területtel vehetne részt.[23] Azt tartaná ideális megoldásnak, ha Lengyelország is csatlakozna a római egyezményhez és így Olaszország, Ausztria, Magyarország és Lengyelország részvételével egy olyan Balti-Adria vonal jönne létre, mely gátat képezne mind kelet, mind nyugat felé. Véleménye szerint ezt a szövetséget erősítené ezen országok döntően katolikus kultúrája is.[24]

Szintén 1935-ben rendkívüli részletességgel kidolgozott egy másik, ettől teljesen eltérő közép-európai koncepciót is, melynek alapját – mint mindig – az osztrák-magyar szövetség képezné, ehhez csatlakozna Csehszlovákia, s így a három ország különálló államisággal egy szövetséget alkotna.[25] Tervezete annyira alaposan kidolgozott, valamint a katolikus közvéleményre olyan komoly hatást tett – mind a *Korunk Szava*, mind az *Új Kor* közli egy-egy jellemző részletét –, hogy indokoltnak tartom idézni:

„Kulturális, gazdasági szempontból e három ország jelenti a közép-európai fogalmat és együtt 30 millió lakosságot képviselnek. Ez a három ország van tengertől elzárva és így kereskedelmileg legjobban egymásra utalva. Csehszlovákia különül el gazdaságilag is legjobban a Dunavölgyének alsó részétől, mely már inkább a Balkánhoz tartozik. Az öt dunai állam önmagában egységes gazdasági területet úgysem alkothat, mert gazdaságilag nem egészítik ki egymást. Ellenben Jugoszlávia és Románia egy másik nagyobb gazdasági területtel, mint amilyen Csehszlovákia és Magyarország volna vámunió nélkül is, igen jó kereskedelmi relációba juthatnánk. A három ország összefogása nemcsak Ausztria függetlenségét biztosítaná hatályosan, de Csehszlovákia magáról is elhárítaná a veszélyt, ami az Anschlussban reá nézve is rejlik. [...]

Az egyenrangú államok rendszere alakulhat ki. Középeurópa népei ha nem is oly erősek, hogy kizárólagos életüket élhessék, de nem is olyan gyengék, hogy belenyugodjanak nagyhatalmak impériumába vagy éppen felszívódjanak. Az egymásra utaltság törvényénél fogva nagyon is megtalálhatják azt a módot, hogy mint geopolitikai szövetséges és történelmi adottság valamelyes gazdasági és politikai együttműködésben egymásra találjanak.

A három ország kulturális közössége is nyilván való és kiváltképp a katolikus valláson keresztül jelentkezik. Mindhárom ország nagy többségében katolikus és így a szellemi közösség és művelődési fok a dunai államok között voltaképpen csak e háromban van meg. A katolikus nyugati kultúrközösség pedig a múltban is legerősebb gátja volt és mindenkora az is lesz a keleti szlávizmusnak, mely éppen Magyarország legnagyobb veszedelme. A katolikus szlovák nép szellemi életének kifejlődésével ez a gát csak erősödhetik. Viszont, ha a katolikus szlovákság elveszti önálló létét, az ellenálló ereje csak csökkenni fog Kelet felé. Pedig ilyen nagyobb alakulásba való önállósága nélkül Szlovenszko egyszerűen cseh uralom alá és a cseh külpolitika vontatókötelére kerül. Csehországnaknak – ezen középeurópai összefogás helyett az orosz szovjettel való politikai szövetsége a katolikus szlávok egész jövőjét veszélyezteti és olyan történelmi folyamatot indíthat meg, mely a szlovákság, sőt a történelmi Csehország halálát is jelentheti – pedig most magában a történelmi Csehországban is a katolicizmus új renaissance észlelhető.

A Habsburg-monarchiában minden politikai hibái és elítélendő törekvései mellett a katolikus nyugati szellem volt az a Pharos, mely Keleteurópába és a balkáni sötétségbe világított és magasabb kultúrát és kormányzati rendszert is képviselt. Az ugyanazon vallás összefogó ereje pedig nem kisebbedett a XX. században sem. Sőt a nemzeti és faji szempontok túlzott kultuszában a vallás képezi a kiegyenlítő erőt ott, ahol kisebb fajok egymásra utalva békésen élni akarnak. A dunavölgyi politika úgyis csődbe fog jutni, ha tisztán faji és nyelvi alapon akar államrendszereket létrehozni.”[26]

[...]

„Ha Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország mint közép-európai államok össze nem fognak, csak függvényei lesznek más politikai és gazdasági erőknél. Sőt állami létük is veszélyben lesz. Ez a három ország együtt és egymásban találhatja meg önállósága és nemzeti léte biztosítékát. Együtt alkothatják azt a tényleges erőt és hatalmat, mely Közép-Európa és Kelet-Európa közt történelmi tényező. Európa is így szépen tagozódnék, Franciaország, Németország, a közép-Európai Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország területének, végül a Balkánnak zónájára. Az a szerep pedig, amelyet a németsegből való kiszorulás után a Habsburg-monarchia Közép-Európában töltött be, most Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország együttműködésének jutna. Geográfiai fekvésénél fogva Magyarország volna az összekötő kapocs Kelet felé.”[27]

Összefoglalva Turi Béla közép-európai elképzeléseit, azt mondhatjuk, hogy ő eltérően a konzervatív katolikusok nagy részétől, nem az ezeréves Szent István-i Magyarországon gondolkodott, mivel annak megvalósítását már lehetetlennek tartotta, ellenben az etnikai revízióhoz szigorúan ragaszkodott. A Habsburg-restaurációt jó megoldásnak tartotta mind Magyarország, mind Ausztria esetében, de nem feltétlenül szükségesnek, nem úgy, mint az osztrák szövetséget, mely minden elképzelésének alapját képezte. Nagyon fontos és jellemző motívum munkásságában a katolicizmus nagy szerepe az államok politikai szerveződésében, mivel szerinte ez a közös szellemisség fontos összetartó erő Közép-Európában, ahol a faj és a nemzetiség ezt a szerepet nem tudja betölteni, illetve a magasabb rendűnek tartott katolikus nyugati kultúrájú népekkel való szövetség megakadályozná a magyarság számára nagy veszedelemnek tartott keleti ortodoxia előretörését is.

Pongrácz Kálmánt nem sorolhatjuk be egyik katolikus politikai áramlatba sem, azonban írásaiban olyan sokat foglalkozott Közép-Európa jövőjével és olyan meghatározó a katolikus jelleg tervezeteiben, hogy feltétlenül foglalkoznunk kell elképzeléseivel.

A térség és ebben Magyarország jövőjére vonatkozó gondolatait 1933-ban a *Kis- és nagymagyar politika* című cikkében fejtette ki részletesen, a magyar sors két nagy alternatíváját jelölve meg: a független állami lét teljes fenntartását, amelyet „kismagyar” politikának nevez, vagy a közép-európai integráció kialakulását, mely a „nagymagyar” politika nevet viseli. Az utóbbi mellett foglal állást, mivel a magyarságnak szerinte „elsősültségi joga” és földrajzi helyzeténél fogva primus inter pares pozíciója van Közép-Európában, ezért végcéljának a közép-európai predomináns szerep elérését kell tekintenie. Munkájában leírja az ehhez vezető utat: mivel a magyarságot kis létszáma nem teszi képessé fent jelölt hivatása betöltésére, ezért keresni kell egy olyan államszövetségi rendszer kiépítésének lehetőségeit, amely által érdekeit az egész Duna-medencében tudná érvényesíteni. Ez azonban – leszögezi – nem jelenti azt, hogy ő akár a revíziós, akár az integritási politika elvetését tartaná helyesnek. Szerinte ezek a nagymagyar politikának alapfeltételei, sőt, a régi határok esetleges visszaszerzését is csak átmenetinek kellene tekinteni a végcélhoz. Azonban azt feketén-fehéren bevallja, hogy ennek az elképzelésnek „reálpolitikai jellege [...] ma még erősen vitatható”. Ennek ellenére kifejti részletekbe menően, hogyan is valósulhatna meg ez a koncepció. Magyarországnak először Ausztriával kellene szoros politikai szövetséget kialakítania, amihez később csatlakozna Horvátország és Lengyelország:

„A magyar-osztrák-lengyel-horvát szövetség közép-európai öncélúsága és nagyhatalmi volta miatt német vonatkozásban a francia, orosz vonatkozásban pedig az angol politika igen hathatós támogatására számíthatna amellet, hogy saját hatalmi súlyával úgy gazdasági, mint politikai tekintetben pacifikálni tudná a Dunavölgyét és képes lenne impériumát oly területekre is kiterjeszteni, melyek úgy földrajzi, mint államjogi tekintetben a multban is e hatalmi érdekkör kiegészítő részét képezték. Így egészülhetne ki a négyes keret az önállóvá lett Erdély csatlakozásával s ezzel teljessé válnék ennek az új kelet-európai birodalomnak kialakulása, melynek déli határait az Adria-, északi határait pedig a Keleti-tenger mosná.

Az így kialakult ötös szövetség gazdasági tekintetben a továbbépülésnek bő lehetőségeit nyújtaná. Olyan súllyal nehezednék rá a köteléken kívül elhelyezkedett keleti és délkeleti kis államok életére, hogy gazdasági csatlakozásukat előbb-utóbb elkerülhetetlenné tenné s ezáltal Közép-Európa gazdasági öncélúságának ilyen szilárd formában eddig még soha sem érvényesült rendszerét valósítaná meg. Ez a békés fejlődésének olyan lehetőségeit tárna fel, a dunai együttműködés olyan intézményesítését eredményezné, amelytől már csak egy lépés választaná el az itt élő népeket a Dunai Egyesült Államok megalakításától.”[28]

Pongrácz ezen célhoz vezető eszközök egyikének tekintette a restauráció eszményét is:

„Az új konföderáció, mely történelmileg, fajilag, vallásilag és kultúrfokon oly heterogén részekből alakul, a jövőben sem nélkülözhetné azt az összefűző és kiegyenlítő erőt, melyet egy oly szigorúan alkotmányos dinasztia nyújt, melynek sorsa évszázadok óta összeforrt az állam fejlődésével.”

Magyarországot szerinte helyzete egyenesen predesztinálja a kezdeményező lépés megtételére, mivel feladata nem az, hogy összekötő kapocs legyen Kelet és Nyugat között, hanem éppen ellenkezőleg, Keletet és Nyugatot szét kell választania úgy, hogy öncélúan és érdekeinknek megfelelően egy nagyhatalmi államszövetség keretein belül megszervezze Közép-Európát, „világgá kiáltva az új dunai nagyhatalmi jelszót: Közép-Európa a közép-európaiaké!”[29]

Pongrácz elmélete más szempontú feldolgozásban – mely lényegét tekintve ugyanaz, de ezekben a létrejövő nagy államszövetség a felújított Monarchia lenne – helyet kapott a *Katolikus Szemlé-ben* és az *Új Kor-ban* is. Ezekben az írásaiban a fentiekkel ellentétben nem a politikai és gazdasági előnyökre és szükségszerűségekre helyezte a hangsúlyt, hanem a a katolicizmus összekötő erejére a közép-európai nemzetek között:[30]

„A vallásos gondolat Európában megint integráló erőként kezd hatni. A katolicizmus univerzális szemlélete eddig elhanyagolt, háttérbeszorított és mellőzött helyzetéből újra előlép és szerepet igényel. A dunavölgyi katolikus népek és nemzetek politikai orientációjában helyet kap a vallási gondolat is, az Actio Catholica öntudatot teremt e népek vallási és kulturális felfogásában s rávezeti őket ismételten az útra, amelyen haladva jelenlegi magas műveltségi szintjükhöz sikerült felemelkedni.[...] A pánszláv és pángermán erők közé ékelt Lengyelország, Ausztria és Magyarország faji heterogenitásánál erősebbek bizonyult e három ország vallási homogenitása s ez a politikai együttműködés természetszerűen kell, hogy elvezessen minket külpolitikánk latin orientációjává válásához.”[31]

A katolikus reformnemzedék elképzelései Közép-Európa jövőjéről

Az 1930-as évek kezdetén a magyar szellemi élet egy sajátos erjedés állapotába jutott. A fiatalság kért magának szót, „egy olyan fiatal, új nemzedék, [...] amelynek tagjai ugyan még az egykori Osztrák-Magyar Monarchia polgáraiként jöttek a világra, de a «régi jó békevilágról» semmiféle személyes tapasztalatuk nem volt már. Mérheteretlenül távolinak is érezték azt a kort. E nemzedék számára már magától értetődő életkeret volt a trianoni Magyarország, erre reflektáltak, ezzel voltak elégedetlenek.”[32] Ez a mozzanat jelentkezett a katolikus társadalmon belül is, a fiatal értelmiség meglátta a gazdasági, politikai, szellemi és társadalmi élet problémáit, szóvá tette és megoldási lehetőségeket keresett rá. Bár egyáltalán nem lehet egységesnek tekinteni ezt az áramlatot, politikai beállítottságuk alapvonása azonos volt: szemben álltak a merev konzervativizmussal, és nyitottak voltak az új eszmék iránt.

A fiatal katolikus írók, újságírók és más értelmiségiek Széchenyi György lapja, az 1931-ben induló *Korunk Szava* köré tömörültek. A lap „aktív katolikus orgánumnak” nevezte magát, és valóban, az addigi erősen konzervatív színezetű katolikus sajtóval szemben egy modern, friss hangú fórumként lépett fel, mely főleg a fiatalság körében tett nagy tekintélyre szert. 1935-ben ebből elsősorban személyes ellentétek miatt vált ki Aradi Zsolt, Balla Borisz és Possonyi László baráti körükkel együtt, és *Új Kor* címen új lapot alapítottak, míg Széchenyi György Katona Jenővel együtt tovább szerkesztette a *Korunk Szavát*, melynek nevét később *Jelenkorra* változtatták.[33]

Ez a reformnemzedék élénken érdeklődött a kor aktuális kérdései iránt, így a Duna-völgyiség problémája is komolyan foglalkoztatta őket. A katolikus társadalom korábbi – fent ismertetett – elgondolásaival szemben ők egészen új oldalról nézték a kérdést: ezt nem csak magyar ügynek tekintették, hanem egész Közép-Európát vizsgálták és ebbe helyezték bele – az ilyen vagy olyan határokkal rendelkező – Magyarországot. A korszakban általánosan elterjedt nézetet, a pánszláv és pángermán térhódítás veszélyének gondolatát ők is magukévá tették, azonban míg az előbbi inkább csak nagy általánosságban, körvonalazatlanul emlegették[34] – csak Talpassy Tibor említi az orosz-csehszlovák szövetséget, mint ennek esetleg új formáját[35] –, addig a náci Németország agresszív terjeszkedésének veszedelme teljes realitásában állt előttük.[36] Aradi Zsolt,[37] Kokas Elemér[38] és Pap Zoltán[39] egyöntetűen azt hangoztatták, hogy Németországnak a Duna-völgyi kisállamok ellentéteinek további fenntartása az érdeke – tehát a közhiedelemmel szemben nem a magyar revízió! –, mert egy esetleg létrejövő erős közép-európai államszövetség útjában állna keleti terjeszkedésének, valamint a német gazdasági függést is megszüntetné. De némelyeknek a többi nagyhatalom Duna-völgyi politikájával szemben sem volt sokkal nagyobb a bizalma, ahogy Aradi írja: „a Duna-völgye nagyhatalmak játszóterülete lett, az egyes államok labdáit a nagyhatalmi érdekeknek, akiknek csak az áll érdekükben, hogy minnél jobban megosszák az itt lakó népeket, s hogy egymás ellen kihasználhassák.”[40]

Aradi és Bajza József ezek mellett még látott egy harmadik fenyegetést is: a Balkán-paktumban – Bulgária kivételével – teljes egyetértésre jutott pravoszláv Balkánét. Aradi szerint ezzel és a kisantant-szerződésekkel a Balkán „feljebbcsúszott”, vagyis „Szerbia túllépett azon a határon, mely meg van számára szabva [...] Egy pravoszláv gondolat keveredik a dunavölgyi osztrák-magyar-horvát katolikus gondolattal s a Balkánnak ezt a

feltörekvő szellemét nagyon nehéz lesz megállítani, mert nyers nacionalista erők hajtják felfelé.”[41] Bajza József fejtette ki ezt a gondolatot legvilágosabban, melyet Aradi is idéz:

„A pravoszláv Balkánnal az angolok vagy franciák pillanatnyi érdekeik szerint paktálhatnak, a középeurópai katolikus kis nemzetek számára azonban egy új és állandó veszedelem születik meg. Az orosz kolosszus és a germán óriás után itt a balkáni pravoszláv tömb, mely ma bent áll középeurópai területeken és ott szövetségeseikkel bír. Közép-Európa katolikus kis nemzeteinek össze kell a veszedelem ellen fogniuk, különben amíg saját nemzeti öncélúságról fecsegnek, a három nagytábor szomszéd külön-külön falja fel őket.”[42]

Ezen „eszmei” fenyegetettségek mellett azonban volt egy sokkal kézzelfoghatóbb közös probléma is a térségben. Mindenki látta, hogy az utódállamok próbálkozásai a gazdasági önállóságra sorra kudarcba fulladtak, csakúgy, mint Magyarorszáé. A katolikus reformnemzedék számára egyértelmű volt, hogy a Duna-menti államok közti gazdasági együttműködés szükséges a válságból való kilábaláshoz.

Tehát az „aktívkatolikusok” – ahogy időnként lapjuk után nevezték őket – a felsorolt problémákra a megoldást a Duna-völgyi kis népek valamilyen szintű politikai összefogásában látták, mely egyrészt ellen tudna állni a külső veszedelmeknek, másrészt pedig képes lenne a terület gazdasági életet is helyrebillenteni. Az alapvető, általános felfogást erről Ajtay József fogalmazta meg a legtisztábban:

„A dunavölgyi nemzetek léte és boldogulása még szorosabban függ egymáséitól, mint általában az európai országoké. Ha nem tudnak egymásra találni és békés munkában benső kapcsolatba tömörülni, minden biztonnal könnyű prédáivá lesznek a szomszédos nagyhatalmaknak, mint kis halak a nagyokénak. Ha pedig egymásra találnak, akkor Európa hatalmasságai mellett öncélú, életérdekeit megvédeni tudó tényezőket fognak jelenteni és egyik legfontosabb tartóoszlopa lesznek a békét biztosító európai egyensúlynak.”[43]

Azonban ennek az együttműködésnek a jellegét tekintve meglehetősen eltértek a vélemények.

A reformnemzedékben voltak, akik átfogó tervet dolgoztak ki a közép-európai összefogásról, míg mások csak egyes gondolatokat jártak körül. Négy ilyen, viszonylag konkrét elképzelést ismerünk körükből.

Széchenyi György gróf *Restauráció és birodalmi gondolat* című 1935-ös cikkében legitimista alapú elgondolását ismerteti. Szerinte a térség problémáira a megoldást „egy nagyobb gazdasági, vám és pénzügyi egység újráltesítése, egy szorosra fűzött közép-európai keresztény kultúrközösség kiépítése” jelentené, mely feltétlen életszükséglet. Ez az új államalakulat egy „közép-európai vonatkozású birodalom” lenne föderatív elgondolásban, a nemzetiségek kultúrfokának megfelelő széles autonómiákkal, elsősorban keresztény kultúr- és nem hatalmi célokat szolgálva. A birodalomban Szent István gondolatának kellene uralkodnia, miszerint a népek békésen, egymás kultúráját és jogait tiszteletben tartva élnek együtt, amely ennek köszönhetően nagy vonzóerőt képviselne a nemzetek számára, és ezért minden biztonnal területe is nagyobb lenne, mint a Monarchiáé volt. De ez az alakulat Széchenyi szerint ma még a Habsburg-ház bevonása nélkül elképzelhetetlen. Azonban arról nem szól, hogy mely országok vagy népek csatlakoznának ehhez az új államalakulathoz, mely szerinte Magyarországgal vagy nélküle, de elkerülhetetlenül létre fog jönni.[44]

Bajza József is hasonló elgondolást vázol fel tanulmányaiban, melyekben a Duna völgyét három szakaszra osztja, a felső német vidékre, a középső, katolikus kultúrájú területekre – Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Horvátország, Szlovénia – és az alsó, ortodox Balkánra. Szerinte is szükséges lenne a középső, hasonló szellemiségű nemzeteket egy nagy Habsburg-vezetésű államszövetségbe szervezni, mely a béke biztosító lenne a térségben. Ennek megvalósulását a Szent Korona-eszmének a „régis tisztaságába” való visszaállításában látja – mely szerint a nemmagyar ajkúak nem a magyaroknak vannak alávetve, hanem magyarok és nem magyarok egyformán a Szent Koronának –, ami a környező nemzeteket hozzánk vonzhatná. Természetesen Ausztriával is államszövetségbe kapcsolódnánk és a többi, a Szent Korona alá nem tartozó, de

a Duna-völgyi hivatással rendelkező Habsburgok által hozzánk kapcsolt nemzetekkel együtt létrejönne egy nagy közép-európai konföderáció, mely szövetségre léphetne a szintén katolikus Olaszországgal és Lengyelországgal.[45]

A reformnemzedékben elsősorban a fiatalabb korosztálynál megjelennek lényegesen más, nem legitimista gondolatok is. Kokas Elemér a Korunk Szava Népkönyvtárában megjelent A harmadik út című tanulmányában szintén a dunai összefogás szükségességét hirdeti a kisebbségi kérdés új jogalkotása, a területi revízió lehetősége és kölcsönös gazdasági kedvezmények alapján, mely a „dunai új rend” alappillérei lennének. Azonban szerinte a dunai államok – Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia és Jugoszlávia – összefogása sem lenne elegendő a német és orosz terjeszkedés, valamint a Duna-völgy területén létrejövő összecsapásuk kivédésére, ezért egy még nagyobb közép-európai államszövetség kiépítésére lenne szükség a fenti országokon kívül Lengyelország, a balti államok és Bulgária részvételével, mely ütközőállamként funkcionálna.[46]

Az „aktívkatolikusok” közül Aradi Zsolt foglalkozott a legtöbbet a kérdéssel. Elmélete szerint a Monarchia felbomlásával létrejött „államtorzók” ilyen állapotukban már csak a legrövidebb ideig maradhatnak fenn. Az *európai forradalom* című könyvében kifejti, hogy az ideális megoldást az jelentené – anélkül, hogy az államforma vagy a Habsburg-kérdésben állást foglalna –, ha a Duna völgyéből a nacionalizmus eszméjét kiküszöbölnék, mert amíg ez meg nem történik, a térség nyugalma nem áll helyre. Több írásában is kárhóztatta a közép-európai népek között annyira általános gyűlöletet és kölcsönös lenézést, mely minden együttműködésnek gátló tényezője. Aradi *Öt éjszaka* címmel egy fiktív riport-regényt is szentelt a témának, melyben különböző nemzetiségű régi osztálytársak találkoznak és öt éjszakán át megbeszélik Közép-Európa jövőjét, mindenki a saját nemzetének gondolatait bemutatva.[47]

Nézete szerint Közép-Európában egyedül Lengyelország engedheti meg magának az önálló nemzeti állam létét, a többi kis nép csak a saját kárára alkothat külön országot. Szerinte az itteni népeknek geopolitikai súlya miatt először a Kárpát-medencében kellene birodalmat alkotniuk – melyet Hungária-szövetségnek nevez –, ahol a nemzetek a legszélesebb körű közigazgatási, területi és kulturális autonómiával bírnának. Természetesen ez csak úgy lenne megvalósítható, ha ez az állam Svájc mintáját követné és így olyan vonzóerővel bírna a nem magyar népek számára is, hogy annak kedvéért lemondanának az anya- vagy testvérországaikhoz való tartozásról. Romániának önálló országként kellene megmaradnia, de úgy, hogy Erdélyt kettéosztják közte és a fenti kárpát-medencei ország között. A délszláv nagyhatalmi álmokat le kell törni, ez közös érdeke Közép-Európának és a Balkánnak is, Horvátország pedig beléphetne a Hungária-szövetségbe.

Ausztria esetében is egy hasonló, a körülötte élő népekkel minden nacionalizmustól mentes nagy Ausztria-szövetséggé való átszervezését tartaná szükségesnek, az így létrejövő két államszövetség pedig egy nagy Duna-szövetséget alkotna. Ez a független Lengyelországgal lenne „az a három oszlop, melyre a katolicizmusnak Rómából kelet felé induló hídjá támaszkodik” – Gemelli atya, a milánói katolikus egyetem rektora szavaival élve.[48]

Az ilyen átfogó tervek mellett a Duna-völgyi összefogás egy-egy gondolatával, részkérdésével mások is gyakran foglalkoztak, ezért ezeket összevetve a fentiekkel, vizsgáljuk meg azokat a fő csomópontokat, amelyek körül a katolikus reformnemzedék közép-európai elképzelései csoportosultak, hogy így gondolatvilágukról általános képet tudjunk nyújtani.

Nézzük meg először, hogy a nagy Duna-völgyi összefogásokban milyen szerepet szántak Magyarországnak, illetve a magyarságnak. A legtöbb vélemény szerint a magyarság „első az egyenlők között”, melynek magához kellene ragadnia a közép-európai rendezés vezérszerepét és maga köré gyűjteni Szent István elvei alapján a környező népeket.[49] Tarnóczy László fejti ki ezt a legrészletesebben, a magyarok egyértelmű – ha nem is politikai, de kulturális – vezető szerepét hangoztatta a Duna völgyében. Szerinte a magyarság már nem

lehet a nyugat védőbástyája, hisz a török elment, s az is elég kétséges, hogy ez a kis nép a sokat hangoztatott mérleg nyelve lehetne a térségben. Ezért Magyarországnak új hivatásra van szüksége, vagyis megteremteni az új Duna-völgyét, mely már szerepelhetne az európai egyensúly mérlegeként. De ehhez az új közép-európai kultúra megteremtésén át visz az út, melyre a magyarságnak különösen joga van, „mivel egyesíti magában egész Közép-Európát, a mi fajunk német, román, szláv részekből is van összetéve [...] Általában az egész kultúránk, ha jól értelmezzük, tulajdonképpen nem »turáni«, hanem dunavölgyi kultúra, mely azonban egyenlő lett a magyar kultúrával.”[50] Érdemes megjegyeznünk, hogy nem találkoztunk egy olyan tervezettel sem az „aktívkatolikusok” körében, melyben ne a magyarság lenne az összefogást kezdeményező vagy létrehozó erő.

A Habsburg-kérdésben sokkal eltérőbb álláspontokkal találkozunk, a katolikus fiatal nemzedék már egyáltalán nem nevezhető egységesen legitimistának. Igaz, Bajza és N. Czike Gábor a dinasztiaát közép-európai misszióval áldott uralkodó családnak tartotta, amelynek hivatása a kis népeket egységbe fogni és így biztosítani Európában és a Duna völgyében a hatalmi egyensúlyt és ezáltal a világbékét.[51] Széchenyi is hasonlóképpen látja az ügyet, szerinte a Habsburg-kérdés kikerülhetetlensége a dinasztia „közép-európai eljegyzettségének” köszönhető, az új Duna-szövetség létrehozásában a Habsburg-ház kulcspozíciót foglal el, „anélkül, hogy maga akarná, személyesen munkálná, egyedül a történelmi tények erejénél fogva”. [52]

Mások azonban egészen másképp vélekedtek. Kokas fent ismertetett tervében nem foglalt állást ebben az ügyben, amiből arra következtethetünk, hogy a téma szempontjából nem tartotta elsőrendű, meghatározó jelentőségűnek a kérdést, Aradi pedig úgy vélte, hogy a Habsburg-Monarchia mint végcél nem fogadható el, csakis mint közbenső állapot, mint pacifikáló erő.[53]

Témánk szempontjából a legjellemzőbb és talán a legérdekesebb kérdés a katolicizmus, mint vallás, illetve mint kultúra szerepe a Duna-völgyi gondolatban. Fentebb már láttuk, hogy ez milyen szerepet töltött be Turi Béla és Pongrácz Kálmán elképzeléseiben. Ez az „aktívkatolikusoknál” is egy olyan motívum, amelyet szinte mindnyájan kiemelnek valamilyen formában, ebben a kérdésben tűnik ki igazán politikájuk vallási-egyházi alapja. Ne feledjük, a katolicizmus „neobarokk” virágzásának korában járunk, és ezek a fiatalok mindnyájan rendkívül vallásosak, a francia eredetű, komoly hitéleti elmélyülést hirdető „új lelkeség” követői voltak.[54] A katolicizmust tartották Közép-Európa legfőbb összetartó erejének. Aradi szerint csak ez alapján lehet Ausztria és Magyarország közép-európai birodalom,[55] és „akik a katolikus kultúrát védik, azok a magyar és szerves dunavölgyi kultúrát védik”. [56] Bajzánál eleve katolikusként szerepel a magyarok, osztrákok, csehek, szlovákok, horvátok, szlovének, rutének által a Balkán-paktumban létrejött ortodox balkáni tömörülés ellensúlyozására létrehozandó Duna-völgyi államszövetség[57] – annak ellenére, hogy ezek egy része egyáltalán nem volt tisztán katolikus felekezeti nép. Talpassy írásaiban nem a kultúra, hanem – lényeges különbség! – a katolikus hit „forrasztja egybe eltéphetetlenül és letagadhatatlanul” a Duna-völgyi népeket, mely véleménye szerint erősebb, mint a politikai ellentétek, melyek elválasztják őket.[58]

Mint fentebb említettük, meglehetősen „nagyvonalúan” kezelték ezt a gondolatot, gyakran „megfeledeztek” róla, hogy Közép-Európában igen nagy számban élnek protestánsok is, a sokkal inkább pravoszláv, mint latin kultúrával rendelkező ruténekről nem is szólva. Igaz, ezt az ellentmondást általában azzal igyekeztek feloldani, hogy a protestánsok is a nyugati, latin kultúra gyökeréből táplálkoznak. Széchenyi az, aki sokkal objektívebben nem katolikus, hanem keresztény illetve nyugati jelzőt használ a Duna-vidéki kultúra és a létrejövendő államszövetség megjelölésére.[59] Azonban azt ki kell emelnünk, hogy mindegyik „aktívkatolikus” íróra a teljes elhatárolódás jellemző Kelettől, illetve a keleti kultúrától és az egyértelmű és megfellebbezhetetlen Nyugat felé fordulás, de erről majd később.

A protestáns egyházi vezetők véleménye a térségről

A protestáns egyházak esetében is hasonló kép rajzolódik ki, mint a katolikusoknál. Egyrészt a református és az evangélikus felső egyházi vezetés – kivéve a liberális elvekkel rokonszenvező Baltazár Dezső tiszántúli református püspököt – azonosult a rendszer irredenta ideológiájával, másrészt viszont az 1930-as évek elejétől egyre jobban hallatta hangját és propagálta új elképzeléseit a protestáns fiatal reformnemzedék is.

Trianon után az evangélikus egyház teljesen a „keresztény-nemzeti” kurzus hűséges támasza lett,[60] amelyre bizonyosan döntő hatással volt, hogy a békeszerződéssel nagyon súlyos csapás érte az egyházat az evangélikus bázist jelentő Felvidék elcsatolásával.[61] Raffay Sándor püspök 1919. november 16-i zászlóavató beszédében a lehető legtisztábban fejezte ezt ki: „Látom e zászlóval a harmadik ezredév dicsőségébe indulni a keresztyén erkölcs fundamentumán nagyra nőtt népet. Látom a zászló nyomán a Szent Korona fényét átragyogni ismét egyik határtól a másik határig: a Kárpátoktól az Adriáig!”[62] Ez a gondolat szinte az egész evangélikus egyházat áthatotta: „A magyar irredentizmus nemcsak politikai életünknek hatalmas motorja, hanem egyházi életünknek is az új, szerencsétlen viszonyok között egyik vezető gondolata.”[63] – bár tanulmányunk elején láttuk, hogy voltak, ha csak kevesen is, aki ezt nem így látták.[64] Hasonló álláspontot figyelhetünk meg az Erdély elcsatolásával szinte törpeegyházzá zsugorodott unitárius egyháznál is: „a revíziót kérhetjük, mert azt is hirdetniünk kell, lévén ez a béke előfeltétele”. [65]

A reformátusságot is hatalmas megrázkódtatásként érte Trianon, még ha ennek következtében a maradék országban meg is nőtt némiképp számárujuk a többi felekezethez képest. A református vezetésre is természetesen hatott a korszak nacionalizmusa, amit csak erősített az egyház történelmi hagyománya, Bocskai és Bethlen öröksége, a Habsburg-ellenes nemzeti szabadságharcok emléke. Azonban mégsem állt teljesen egyöntetűen a rendszer mellett, voltak, akik sok kérdésben – így a „dunavölgyiségben” is – jóval liberálisabban és demokratikusabban gondolkodtak, mint „elvárták” volna tőlük.

Ezt a csoportot elsősorban Baltazár Dezső tiszántúli püspök és a később hivatalában őt követő Révész Imre debreceni lelkész képviselte, illetve a hozzájuk csatlakozó Karácsony Sándor, Victor János, Bereczky Albert és Sebestyén Jenő.[66] Ezt a progresszív tartalmú irányzatot a kormányzat és a református vezetés konzervatív szárnya igyekezett mindjobban visszaszorítani,[67] azonban ez nem sikerült, az ifjúsággal karöltve továbbra is bírálták a kormányzat politikáját, sőt, részt vettek az 1930-40-es évek fordulóján jelentkező antifasiszta mozgalmakban is.[68] Nem támogatták a rendszer irredenta külpolitikáját sem, Balthazár 1930-ban a francia kormány külügyi bizottsága előtt bírálta a magyar vezetés politikáját, a német orientáció helyett a szomszédos államok felé való közeledést ajánlotta Kossuth Duna-konföderáció-terve alapján. Mondanunk sem kell, hogy itthon ezt nem hagyták szó nélkül.[69]

Balthazár 1936-ban bekövetkezett halálával Ravasz László dunamelléki püspök lett a rangidős püspök, a református egyház legnagyobb tekintélyű vezetője, és így az egyetemes konvent elnöke is, bár Kónya István szerint már korábban is – legalábbis a politikai életben – nagyobb volt súlya és szerepe.[70] Ravasz egészen eltérő politikát folytatott, teljes mértékben azonosult a rendszerrel, annak külpolitikai elképzeléseit is a magáévá tette.[71] Egyértelmű célja a történelmi Magyarország visszaállítása volt, a Duna-völgy minden más jellegű rendezésére irányuló elképzelést elutasított. Számtalan írásában és beszédében tett hitet emellett:

„A magyarság a maga természetes életterét: a Kárpát övezte Duna-medencét, ma még egymaga nem tudja betölteni. Ezen e területen más népek ideszakadt csoportjai is élnek. Mindegyiknek meg van a maga népi öntudata, nyelvműveltsége s az ország határán túl önálló államszervezete. Itt tehát a magyar népnek ezekkel a népcsoportokkal úgy kell élni, hogy együtt alkossák meg a magyar nemzetet. Az itt élő nemzetnek magyar nemzetnek kell lenni. Ez az ezeréves folytonosság, ez a történelmi egység. A magyar nemzet egységében elhelyezkedhetnek a különböző népcsoportok. Ápolhatják nyelvüket, fejleszthetik népi műveltségüket, de nemzetként csak a magyarság vezetése mellett, a magyar sorsközösség és a magyar államiság nagy együttesében válhatnak. Ha nem akarnak benne részt venni, élhetik népi életüket, de nem részesülhetnek annak a nagy erkölcsi közösségnek az áldásaiban, amelyet egy nemzet jelent önmagára nézve.”[72]

Ennek a minden más felett álló ügynek az érdekében támogatta a náci Németországgal való szövetséget is, bár tisztán látta a benne rejlő veszélyeket.[73]

A fiatal protestáns nemzedék „dunavölgyisége” és az ifjúsági mozgalmak tevékenysége

Az 1930-as évek elején – hasonlóan a katolikusokhoz – a protestáns társadalomban is megjelent az a fiatal generáció, amely már egészen más színben látta a Duna-völgyi kérdést és az „öregek” irredenta politikájával szemben a népek közti megbékélést hirdette. A fiatal értelmiség fő fórumait viszont a katolikusokkal ellentétben – ahol az egyetemisták ifjúsági szervezete, az Emericana szigorúan ragaszkodott a Szent István-i Magyarország eszméjéhez[74] – az ifjúsági egyesületek, valamint az ökumenikus mozgalmak jelentették.

A két világháború közötti időszakban ezek a vallásos ifjúsági egyesületek virágkorukat élték, különösen a protestáns egyházakban, ahol több ilyen szervezet is működött egymás mellett, többé-kevésbé eltérő arculattal és céllal.

A Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) a földműves, kereskedő és iparos fiatalságnak, vagyis a nemdiákoknak volt a mozgalma. Beállítottságát az ökumenizmus, az általános keresztény szellem jellemezte, s ennek megfelelően az ifjúsági munka három – felekezeti, református és evangélikus – ágban folyt a mozgalmon belül. A szervezet gyakorlati tevékenysége igen széles skálán mozgott, ifjúsági napokat, konferenciákat, előadásokat, hangversenyeket, táborokat stb. szerveztek, de a KIE munka középpontjában elsősorban az imádkozó bibliaköri órák álltak. Lapjai az *Ébresztő* és a *Magyar Ifjúság* volt, valamint a fent említett református és evangélikus ágaknak is voltak külön értesítőik.[75]

A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség (MEKDSZ), mely 1925-ben felvette a Pro Christo nevet is, a főiskolás diákok szintén felekezeti szervezete volt. Nem rendelkezett túl népes tagsági tábormal, de vezető személyiségei – Karácsony Sándor, Victor János – hatása és a mozgalomból kinőtt szeniorok súlya, valamint az a jellegzetes szellemiség, amely kisugárzott belőle, komoly jelentőséget adott az egyesületnek.[76] A MEKDSZ a radikális kereszténységet képviselte, az igazi, élő hitet akarta a diákság szívében felébreszteni, de emellett nem zárkózott el az aktuális, sokszor politikai kérdésektől sem, a közép-európai problémák iránt pedig kifejezetten érdeklődött.[77] Jellemzőül csak annyit, hogy a szervezet vezetése alatt álló Diákok Házában működött az 1920-30-as évek fordulóján az Olt Károly vezette Kelet-európai Szeminárium. A MEKDSZ-nek voltak az ifjúsági egyesületek közül a legjobb külföldi kapcsolatai. Gyakorlati munkájukat a KIE-hez hasonlóan előadások, konferenciák és bibliakörök szervezése alkotta elsősorban, sajtóját a középiskolásoknak szánt *Erő* és a *Diákvilág* című főiskolás lap jelentette, amely később *Pro Christo Közleményekre*, illetve *Pro Christo*-ra változtatta a nevét.[78]

Az előző két mozgalommal szemben a harmadik jelentős protestáns ifjúsági szervezet, a Soli Deo Gloria (SDG) nem felekezeti, hanem hitvallásos kálvinista egyesület volt, mely a magyar református egyházhoz való tartozását mindig hangsúlyozta is. A korszakban népszerű és a szövetségre is nagy befolyást gyakorló teológiai irányzat, az ún. történelmi kálvinizmus hatására az 1933-ban megalkotott alapszabálya egyaránt súlyt helyezett egyházi és nemzeti missziójára:

„A nemzetet és az egyházat Isten két legnagyobb földi ajándékának tekinti. Ezért ezek javáért: öntudatos nemzeti élet megeremtéséért, az anyaszentegyház erőteljes missziói lelkületének és munkájának megerősítéséért küzd különösen a jövő nemzedék életében.”

Az ifjúsági mozgalmak közül – célkitűzésének megfelelően – valóban az SDG foglalkozott a legtöbbet a nemzeti sorskérdésekkel.[79] 1934-ben ez a törekvés még nyíltabban került kifejezésre a főtitkári jelentésben:

„Kívánatos, hogy a magyar élet nagy kérdéseivel kapcsolatban szövetségünk különösen a főiskolás munkán keresztül mind erőteljesebben hallassa álláspontját.”[80]

Ezeknek az elveknek megfelelően a Duna-völgyi megbékélés gondolatával is gyakran foglalkoztak, mely még a szövetség vezetői vezérfonalában is helyet kapott:

„Az evangélium szellemében dolgozunk a dunai népek megbékélésén. A gyűlölet nem épít. [Meg kell beszélnünk] mit kell tennünk programszerűen, hogy a dunai népek együttműködését előbb érzületileg és szellemileg előkészítsük.”[81]

Ez meg is történt, elsősorban lapján, az *Új Magyarság-on*, majd a *Magyar Út-on* keresztül. A szervezet a fentiekhez hasonlóan szintén jeleskedett konferenciák, előadások szervezésében is, különösen az ún. Szerda-esték – ahol a kor kiemelkedő tudományos és művészeti személyiségei tartottak előadásokat – voltak méltán híresek és népszerűek. Az SDG senoirjai alakították 1940 nyarán a Kabay Márton Kört, mely nagy szerepet játszott az antifasiszta mozgalomban.[82]

A protestáns fiatalok közép-európai elképzeléseinek kialakításában döntő befolyást gyakorolt néhány jelentős személyiség Duna-völgyi eszméje. Meg kell említenünk itt elsősorban Németh László „tejtészvényesség” gondolatát: egyazon sors „száraz említi” szopták a Duna-völgyi népek, amely azonban lehetőséget ad a testvéri együttműködésre.[83] Németh László eszmeiségének hatalmas irodalma van,[84] elképzeléseit már sokan részletesen bemutatták és vizsgálták, ezért nem tartjuk szükségesnek ezt itt ismételtelen megtenni, csakúgy, mint Szabó Dezső munkásságát,[85] akinek Kelet felé fordulása szintén tisztán érezhető a fiatalok szellemiségén. Szabó volt az első Trianon után, aki kimondta, hogy Magyarország helye Kelet-Európában van, és a magyarság a kelet-európai kisépekkel áll vagy bukik, velük együtt kell egy nagy egységet létrehozni.[86]

A legjelentősebb hatású személyiség azonban egyértelműen Karácsony Sándor, a korszak nagy pedagógusa, a KIE és a MEKDSZ vezető tagja volt, akiben a protestáns ifjúság egyik legfőbb szellemi irányítóját látta, annak ellenére, hogy „nyitottsága” miatt számos konfliktusa volt a református egyház vezetésével, illetve a politikai rendszerrel.[87] Karácsony Duna-völgyi gondolatainak egyik alappillére a szomszédos népekkel Krisztus szellemében való őszinte megbékélés, a kölcsönös megbocsátás alkotta. Ezt hirdette *A bűn szerepe a nemzet életében* című 1934-es előadásában,[88] melyért több évre rendőri ellenőrzés alá helyezték, mint „nemzetgyalázzással alaposan gyanúsítható személyt”. Jól jellemzi elképzeléseit az 1938. június 6-i brno-i beszéde egy ökumenikus ifjúsági konferencián, ahol a csehszlovák fiatalok előtt kijelentette:

„De nekünk ma, holnap, holnapután, sőt azután is meg kell értenünk egymást, mert kendőzhetjük az ügyet így is, amúgy is, a kendőzetlen valóság az, hogy szümbiózisban élünk a Duna-medencében, és az itt folyó történelmi élet közös termékünk, az is marad [...] Míg én nem ismertem, nem értettem és nem szerettem önöket, képtelen voltam ezt így látni, még képtelenebb belátni. Arra kérem tehát tanulságaim birtokában mindnyájukat, próbáljanak bennünket maguk is megismerni, megérteni és megszeretni, hogy a maguk látása is odáig vi-lágosodhassék, ameddig az enyém mostanára.”[89]

De nemcsak az északi szomszédokhoz közeledett így, a többi környező nép felé is ugyanazt a jóindulatú baráti kezet nyújtotta, nemcsak írásaiban, hanem a gyakorlati életben, a személyes érintkezésben is, például 1942-ben Debrecenben egy szemináriumán a bizalmatlan ruszin hallgatókat becsületes őszinteségével győzte meg arról, hogy „nekünk kis népeknek össze kellene tartanunk itt a Dunavölgyében”.[90]

Egy másik, az ifjúságra még nagyobb hatást gyakorolt – Szabó Dezső véleményéhez hasonló – megállapítást is tett: a nyugati, elsősorban német kultúra elutasítását és Magyarország nem Közép-, hanem Kelet-Európaéhoz való tartozását. Mint látni fogjuk, ez a gondolat olyan meghatározó volt az ifjú protestáns nemzedékben, hogy érdemes kicsit hosszabban idéznünk:

„A koncepciónélküli magyar értelmiséget kezdettől fogva azzal «főzték», hogy Magyarország a művelt Nyugat szerves tagja, és az a feladata, hogy a nyugati műveltség védőbástyája legyen a barbár Kelet támadásai és pusztító hatalma ellen. Ezt a tételt történelmi fejlődésünkben semmi sem igazolja. [...] Magyarország a valóságban Kelet-Európa, még pontosabban Kelet- és Nyugat-Európa szellemi vízválasztó vonala. Hazánkban ez a peres föld, hadszíntér, senki vagy mindenki földje voltát ezzel a fogalommal fejezték ki és egyben kendőzték gyarmatosítóink: Közép-Európa. Közép-Európa nincs, helyette a Német-Római Szent Birodalom van a valóságban. Ha tehát elfogadtuk azt a tételt, hogy Magyarország Közép-Európa része, voltaképpen azt állítottuk, hogy Magyarország a történelem folyamán mindenkor a Német-Római Szent Birodalom integráns, szerves tagja volt. Ez utóbbi állítás természetesen éppolyan történelmi hazugság, mintha Közép-Európát emlegetnénk. [...] A kendőzetlen igazság ez: Magyarország Kelet-Európa legnyugatibb pontja, Nyugat-Európa történelmi élete kezdete óta a magáénak tekintette, Magyarország ennek ellene állt, ezért gyöngülésének történelmi pillanata óta (a mohácsi vész után) megkezdte gyarmatosítását. A gyarmatosító törekvés elleni harc neve az, hogy Kelet-Európa. [...] A gyarmatosítás mindig akkora területen folyt, amekkorát a Habsburgok kezükben tartottak, és ott, ahol pillanatnyilag a török volt az úr, vagy meg sem kezdődött, vagy szünetelt.”[91]

A fiatal protestáns nemzedék az 1930-as években hangját elsősorban a sajtóban hallatta. Mint említettem, mindegyik nagy ifjúsági szervezetnek megvolt a maga lapja, melyekben az egyesület életéhez kapcsolódó tudósítások mellett előfordultak aktuális kérdésekről szóló, tudományos igényű írások is. A legjelentősebbé az SDG 1932-ben alapított *Új Magyarság* című lapja vált, melynek első évfolyamán – hasonlóképpen a *Korunk Szava* „aktív katolikus orgánus” megnevezéséhez – az „aktív kálvinista folyóirat” cím szerepelt. A lap, mely 1934 szeptemberétől *Magyar Út* néven jelent meg, a fiatal protestáns értelmiség legfőbb fórumává vált. A *Magyar Utat* a katolikus *Korunk Szava* és *Új Kor* protestáns párhuzamának tekinthetjük, szellemiségét jól jellemzi Kiss Sándor ismertető cikke az első számban:

„Nem politizál, hanem országot épít ez a fiatal nemzedék, a megújult harmincasok, amely nem kénytelenségből, nem érzelmi alapon, de értelmének hideg lemérése alapján megállapítja: Így nem mehet tovább! Nem okol elődöket, nem kárhoztatja a más ez a nemzedék, csak megállapítja, hogy a magyar élet eddigi útja tragikus szakadékhöz fut s a jövőt bírási biztató szépségével keresi az igazi magyar utat.”[92]

A Duna-völgy problémájával kapcsolatban a protestáns fiatalok körében is általános volt a vélemény, hogy a pánszláv és pángermán veszély,[93] illetve a gazdasági egymásrautaltság miatt közeledni kell a szomszéd népekhez. Ezek az elgondolások különböző szinten jelentek meg, voltak, akik csak egymás megismerésére buzdítottak, mások már a kölcsönös megbékélés szükségességét hangoztatták, míg a legtöbben eljutottak a közép-európai népek tényleges együttműködésének gondolatáig, sőt, a Dunakonföderáció eszméjéig is.

Pap Béla református lelkész, az SDG vezetőségi tagja,[94] a *Magyar Út* szerkesztője foglalkozott talán legtöbbször a kérdéssel és több, egymástól teljesen eltérő tervet is kidolgozott Közép-Európa jövőjére vonatkozóan. Az 1935-ös nagy port felvert biharfüredi román-magyar írótalálkozó kapcsán a két nép közeledéséről ír, ezt egy kedvező lehetőségnek tartja, mivel szerinte a két országot gazdasági és földrajzi helyzete egyenesen kényszeríti arra, hogy egymással szorosabb kapcsolatot építsen ki. A kisantantot beteg formációnak tekinti, mivel tagjait nem az élet- és sorsközösség, hanem csak a közös ellenség tartja össze, így sokáig nem maradhat fenn. A pánszláv gondolat újraéledésével Csehszlovákia és Jugoszlávia megtalálná helyét egymás oldalán, de Románia feleslegessé válna, sőt, éppen olyan gáttá, mint Magyarország, így természetes szövetségesei lennének egymásnak. „A nagygermán és nagyszláv gondolat harapófogójában tanácstalanul és tehetetlenül két nép vergődik: a magyar és a román.” Elképzeléséhez azonban hozzáfűzi, hogy minden közeledés előfeltétele a kisebbségi szerződések becsületes betartása.[95]

Pap másik írásában a korszakban igen népszerű eszmét, a magyarság hivatását vizsgálja. Ez szerinte egyrészt a közép-európai egyensúly mérlegének a nyelve lenni – melyet alátámaszt az a tény, hogy Magyarország a Duna-medence földrajzi középpontja –, másrészt pedig a jegecesedési pontját alkotni egy olyan

államkeretnek, amelyben a közép-európai népek önállóságuk fenntartása mellett testvéri és demokratikus alapon szövetségbe szerveződhetnének. Ezek a nemzetek így magukat Nyugat és Kelet érdekkörétől függetlenül kihasználhatnák az óriási lehetőségeket, amelyeket számukra különleges vallási, kulturális és gazdasági helyzetük nyújt.[96] Az elképzelés érdekessége, hogy ugyanebben az évben egy másik írásában is megjelenik ez a gondolat, csak hogy azzal a „kis” eltéréssel, hogy egyáltalán nem egyértelmű és biztos, hogy a Duna-völgyi összefogás létrehozójának szerepére, mely a legnagyobb előnyöket nyújtaná egy népeknek, a magyarság képes lesz.[97]

Pap három év múlva az észak-európai országok stockholmi találkozóján apropóján ír ismét a kérdésről. Elgondolása most is ugyanaz, nagyon előnyösnek tartana egy Duna-völgyi összefogást, bár most sem fejt ki, hogy pontosan mely országokra gondol. De azt leszögezi, hogy ennek a szövetségnek nem a „Clemenceau-Hodzsai Páneurópa-alapon”, hanem az északi országok példájára kellene megvalósulnia, vagyis külön-külön mindegyik ország független és önálló lenne, mindegyik saját szokásai, hagyományai és szükségletei szerint élne, de a nagy közös kérdésekben egyek lennének, kifelé közös erővel védenék meg gazdasági és katonai érdekeiket.[98]

Bánhegyesi György elképzelése a *Diákvilág*-ban ugyanezt tartalmazza, szerinte is központi helyzetéből kifolyólag a magyarságnak kellene a Duna-völgyi népek egy olyan szövetségét létrehoznia, mely minden nép sajátosságait megőrizné és megvédené. Azonban véleménye szerint ez csak akkor valósulhat meg, ha „a nemzetek életében is el tudjuk fogadni az uralkodás helyett a szolgálat elvét s a magyarság hivatásává a missziót és a másokért való szolgálatot tudjuk tenni”. [99] Mester Miklós [100] és Kiss Sándor, az SDG főtájkára [101] a közép-európai együttműködés feltételét a kisebbségi jogok tiszteletben tartásában látja, illetve ésszt mintájú kul-túrautonómiák létrehozásában.

Fábián Dániel református lelkész, a Bartha Miklós Társaság korábbi elnöke, református lelkész elképzelése annyiban hasonló a fentiekhez, hogy szerinte is Magyarországról kell a Duna-völgyi összefogásnak kiindulni. Azonban ennek alapfeltétele, hogy az egész Kárpát-medencében újra magyar uralom legyen, mivel a magyar nép kultúrája az egész térségben a legfelsőbbrendű. Ha ez megvalósult, akkor alakulhat majd ki ekörül egy magasabb szintű közép-európai összefogás, s így az új Nagymagyarország lenne a központi magva „a közép-európai agrárnépek szoros és tartós együttműködésének”. [102]

A közép-európai jövőtervek másik csoportjának tekinthetjük azokat az elképzeléseket, melyekben nincs szó a magyarság vezető szerepéről, hanem egyenlő félként tekintenek minden nemzetre.

Kulin György 1934-ben a *Diákvilág* hasábjain vallási oldalról közelíti meg a szabad sajtóval és szabad politikai és vámhatárokkal rendelkező Duna-völgyi államszövetség létrejöttét. Ő a szokásos okok mellett azt is kijelenti, hogy ennek megvalósulása azért is szükséges, mert a Duna-völgyi népek békességét „Isten akarja”, a gazdasági és kulturális egymásrataltság nem teremtheti meg soha a nemzetek egységét, ahhoz az kell, hogy a népek hivatásaikban „Isten elküldő parancsát tudják tisztelni.” Egyedül ez adhatja meg a békekonferencia hátterét és szentségét, csak az isteni tekintéllyel felruházott béke kötelezheti az embereket arra, hogy tiszteletben tartsák. [103]

Kovács Imre író, a Márciusi Front egyik megalakítója talán a legjellemzőbb képviselője ezeknek az elképzeléseknek. A *Magyar Út* hasábjain ismertette a Front által meghirdetett 12 pont Duna-völgyi programját:

„Követeljük a revíziót: a dunavölgyi népek számára a hova-tartozandóság kérdésében az önrendelkezési jog tiszteletben tartását. A pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben a dunavölgyi öncélúság és konföderáció gondolatának a megvalósítását.”

Cikkében részletesen kifejti ezt, véleménye szerint az itt élő nemzeteknek egymásra kell találniuk, nincs más út számukra, csak a Duna-konföderáció. Reméli, hogy a szomszéd népek is hamarosan rá fognak jönni, hogy a nagyhatalmaknak csak játékszereik és akkor meg fogják majd érteni ennek szükségességét. Azonban ezért áldozatot is kell hozniuk, vagyis a magyar lakosságot az önrendelkezési jog alapján népszavazás útján át kell engedniük Magyarországnak. Csak ezután valósulhat meg a konföderáció, mely egy 50 milliós nagyhatalomként megakadályozhatná Németország „gyarmatosítási kísérleteit”.^[104] Ennek megvalósítása azonban a Duna-menti népek ifjúságára vár, mely „egy bátor megmozdulással elsöpörné a fennálló előítéleteket és főleg azok képviselőit és egymásra találva megpróbálná valahogy átmenteni magát a bekövetkező kataklizmán keresztül egy új világba. [...] A Dunavölgyében közös a sors [...] Győzők és legyőzöttek többé nincsenek, csak halálraítéltek, akik felé az örök vak Sámson, a végzet már kinyújtotta a kezét. Nincs más út, közelednünk kell.”^[105]

Péter János református lelkész, a későbbi tiszántúli püspök is ezt az eszmei vonalat képviseli. Úgy gondolja, hogy mivel a térségben tiszta faji vagy nemzetállamot lehetetlen létrehozni, kialakulhatna egy új államtípus, az érdekállam, vagyis a Közép-Európai Egyesült Államok. Az államszövetségbe Magyarország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia tartozna, míg Ausztria számára nyitva lenne a lehetőség, hogy ehhez csatlakozik-e, vagy az Anschlusst választja. Ez az 50 milliós államszövetség fontos hatalmi tényező lenne, mert szerencsésen foglalna magában mezőgazdasági, ipari és bányavidékeket, valamint két tengerrel is érintkezne, amely a külkereskedelem szempontjából lenne kedvező. Kulturális téren műveltséget sugározhatnának a terület nyugatibbá vált nemzetei a déli és keleti anyaországaik felé, valamint a kisebbségi kérdést is megoldaná, mert egyik államnak sem lenne érdeke a másik néphez tartozókat elnyomni.^[106]

Holló Ernő az Anschluss után az egyre fenyegetőbb német veszély miatt sürgeti a közeledést a térség népei között, melyre jó esélyt is lát a sinai tárgyalásokban. Kifejti, hogy Magyarországnak Romániával és Jugoszláviával kellene keresni a kapcsolatot, mivel Csehszlovákia már kiesett a körből a német fenyegetés miatt, valamint ezt amúgy sem tartja teljesen Duna-völgyi államnak, bár elég érthetetlen, miért nem. A három ország gazdasági és politikai összefogásával, a vámsorompók gyengítésével szerinte úgy megerősödne, hogy lehetségessé válna végre a régi álom, miszerint a Duna-völgye sorsáról ne Genfben, Párizsban vagy Berlinben döntsenek, hanem maga intézze életét.^[107]

De felmerültek erre vonatkozóan negatív nézetek is, Máthé Elek a Duna-konföderáció megvalósulásának lehetetlenségét vallotta a terület eltérő „antropogeográfiai” jellemzői miatt. Ha csak németek, magyarok és csehek élnének itt, szerinte semmi akadálya nem lenne a politikai egységnek, de a románok és a délszlávok megosztják a térséget, mivel ez a két nép Duna-völgyi és balkáni is egyszerre, ezért alig hihető, hogy részt vehetnének az egységes és egymással tartós egyetértésben élni tudó új Duna-völgyi politikai közösségében. Felmerül így nála egy kisebb megoldás lehetősége: Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország valamilyen politikai egységbe kapcsolódása Erdély, Horvátország, Bácska és Bánát nélkül, azonban ezt a tervet Máthé mégis elveti, mivel véleménye szerint „a magyarság politikai jövőjének és gazdasági terjeszkedésének nagy lehetőségei nem északon, hanem délen vannak. A dunavölgyi gondolatpolitika bálványáért mi a déli, nagyobb lehetőségeket és tágabb látóhatárt ígérő politikai fejlődés lehetőségéről nem mondhatunk le.”^[108]

Rónai András geopolitikus elképzelése minden eddig ismertetett tervezettől gyökeresen eltér, ő egészen más okok és tényezők hatására jut el a közép-európai államok együttműködésének szükségességéig. Elgondolása olyan különleges és fantáziadús, hogy érdemes részletesebben idéznünk:

„Európa jövő sorsa az Ázsiával való mérközésen dől el. A harc két fronton fog lefolyni: egyik a keleti- és dél-ázsiai front, ahol Nyugat-Európa áll a tűzben, a másik a Balti- és Földközi-tenger közötti front, ahol Közép-Európáé a védekezés feladata. [...] A Balti-Földközi-tengeri frontnak 3 főszakasza van. [...] A középső szakaszon egyik legfontosabb szerep a mienk, magyaroké. Ez a frontszakasz talán a legbonyolultabb és a legkiszámíthatatlanabb. Ázsia kétségkívül előőrseinek tekintheti a Balkán szláv népeit, hiszen a Balkán mindig fél-Ázsia volt. [...] Más a helyzet az északabbra élő szláv népeknél. Csehország világosan nyugati

kultúrájú s Lengyelország sem akar újra orosz lenni, ezeket csak egy német fenyegetés szoríthatja Ázsia karjaiba. Természetesen számolni nehéz velük s befolyásolják a tisztánlátást azok a különböző szláv töredékek, melyek nagykorúságra még nem emelkedtek (rutének, tótok, ukránok). Két ellen álló szigetnek marad a magyar és román. Itt a helyzetet az komplikálja, hogy ezek egymással is szembe kerültek s Románia Erdély bírásaért kétfelé is kisszláv államokkal szövetkezett össze. [...] A nagy vonalak ezek után világosak. Németország, Olaszország s az Ázsia-ellenes frontot tartó kelet-közép-európai kis népek egyik oldalon állanak és pedig az európai oldalon. Ezzel szemben áll az Ázsiát képviselő Oroszország, előretolt szláv bástyaival. [...] Hogyan szervezhető meg a kelet-közép-európai front középső szakasza? A kis államok egymagukban erőtlenek. Valamilyen tömörülésre feltétlenül szükség van. Nyilvánvaló, hogy e tömörülésnek magját a megbízhatóan Ázsia-ellenes népeknek kell adniok. Lengyelországnak kívül kell maradnia e – mondjuk – dunai blokkon, mert neki meg kell őriznie szabad kezét mind kelet, mind nyugat felé. Kívül kell maradnia egy ilyen célú tömörülésen a Balkán szláv államainak is, hiszen félig-meddig az ő szemmel tartásuk egyik célja az összefogó csoportnak. Ha a célok és felfogások összeegyeztethetőek, megtartandó a jó viszony e Balkán-államokkal, ellenkező esetben ellensúlyozásukra van szükség. Marad a csoport számára az osztrák, cseh, tót-rutén, magyar, horvát és román nép és az ő területeikbe bezárt egyéb töredék. Területileg a blokk Oroszország kivételével Európa bármely államát meghaladná, népesség tekintetében Orosz- és Németországok után a harmadik helyen állna. [...] E jövődő csoport legvitathatatlanabb tagjai a magyarok és románok. Mind a magyarok, mind a románok természetes szövetségesei az Ázsia-orosz-ellenes német-olasz tengelynek. Egymagában egyikük sem komoly tényező s helyzetük sem előnyös, minthogy korridor-szerűen nyúlnak bele a veszélyeztetett frontba, köröskörül ellenségek vagy bizonytalan barátokkal. Egymás közötti differenciák elintézése és egy becsületes összefogás viszont igen megerősítené pozíciójukat s igazi oszlopai lennének a Kelet-Közép-Európa békés fejlődését biztosító szervezetnek.”[109]

A fiatal protestáns értelmiség elgondolásaiknak általános jellemvonásait keresve ki kell emelnünk a nagyhatalmak iránti bizalmatlanságot,[110] és ebből kifolyólag azt, hogy a Duna-völgyi kérdés megoldását nem tőlük, hanem a közép-európai ifjúságtól várták,[111] csakúgy, mint az „aktívkatolikusok”. A Habsburg-restauráció eszméje csak ritkán merül fel terveikben, akkor is csak úgy, mint egy elhibázott, halva született ötlet: „A Monarchia is azért omlott össze, mert a sorsközösség kapcsai nem tudtak kifejlődni a Habsburgok jogára alatt élő népekben. Éppen ezért érthetetlen vakság bármiféle legitimista megoldás lehetőségére gondolni.”– írja Máthé Elek.[112]

Mint fentebb említettem, Szabó Dezső és Karácsony Sándor hatására – akinek gondolatai sokszor szinte szó szerint köszönnek vissza –, egy ún. Kelet felé fordulást tapasztalhatunk, mind kulturális, mind politikai téren. Jellemző például Fábíán Dániel 1930-as cikksorozata a *Református Diákmozgalom-ban Kelet vagy Nyugat?* címen, melyben egyértelműen Kelet a pozitív oldal Nyugattal szemben: „Ha a kereszténységet keletről hozzuk és Bizánccal és a szláv népekkel jutunk közelebbi érintkezésbe, a magyarság kultúrájának, faji képének tisztasága sokkal komolyabb védelmet élvezett volna.”[113] Felmerül konkrét politikai kapcsolatkeresés formájában is az a nézet, hogy a magyarságnak inkább Keleten és Délen a helye, mint Nyugaton.[114] „Tótokkal, oláhokkal, horvátokkal kell megértenünk egymást s lengyelekkel, szerbekkel kell barátkoznunk Keletet vezetve inkább, mint Nyugat végén kullogva. Fordítsuk vissza a lovunk fejét a Balkán felé, nem azért, hogy Balkánná süllyedjünk, de azért, hogy felemeljük a körülöttünk élő testvérnépeket.”[115]

Azonban minden összefogás alapja a másik megismerése és értékeinek megbecsülése, mely gondolatot különösen az ifjúsági szervezetek gyakorlati munkája karolta fel. A fiatal protestánsok a közép-európai kérdéshez való hozzáállását jól jellemzi a *Református Diákmozgalom* írása: „És amikor mi összetalálkozunk vagy összetalálkoztunk már egy oláhval vagy tóttal és amikor az nem kap be az első pillanatban, mi sem igen mondhatunk egyebet zavarunkban, csak azt, hogy ez így szokás, hogy nem barátkozunk. De nekünk, a legfiatalabb magyar nemzedéknek személyes bántódásunk még nem igen eshetett sem oláhtól, sem tótoktól.”[116] E nélkül az érzelmi alap nélkül nem lehet a Duna-völgyi összefogásért nem tenni, de még beszélni sem.

A közép-európai megbékélés gyakorlati előmozdítása terén elsősorban az SDG tevékenységét kell kiemelnünk, a szövetségben a „duna–völgyiség” eszméje általánosságban jelen volt, munkájának szinte minden területét áthatotta. „A szomszéd népek objektív megismeréséről, [...] a lelki magyarságról, mely gyűlölködés helyett pozitív belső építéssel foglalkozik és egy magasabbrendű lelki szintézist is vállal más népekkel, minden alkalommal beszélünk a diákoknak” – írja Soós Géza főtítkárs az 1935-ös balatonszárszói vezetői gyűlésen.[117]

Megbeszéléseket, vitákat folytattak a témáról,[118] a szövetség külügyi osztálya ankétot is rendezett a különböző budapesti diákszövetségek részvételével a közép-európai kérdések megvitatására.[119] Keresték a kapcsolatot is a többi Duna-völgyi nép ifjúságával, az 1934-es vezetői gyűlésen Gál István indítványozza a kapcsolatfelvételt a kisantant,[120] két évvel később pedig a román diáksággal.[121] A szomszédos népek jobb megismerése érdekében[122] a szövetség többször is szervezett román és szlovák nyelvtanfolyamot tagjainak,[123] a *Magyar Út* 1934-35-ös számaiban pedig a környező népek irodalmáról jelent meg cikksorozat.[124]

A megbékéléstről szóló pályázatokat is kiírtak, karöltve a többi protestáns ifjúsági szervezettel. 1938-ban Krisztus és az egyetemes testvériség címen a Nemzetközi Jóbarátság Egyházi Világszövetségének (World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches) és az Élet és Munka Egyetemes Keresztény Tanácsának (Universal Christian Council for Life and Work) közös ifjúsági bizottsága pályázatot hirdetett a fiatalság részére két korcsoportban. A fiatalabbak pályatétele: *Milyen sajtóságos módon járulhatnak hozzá a keresztények a béke munkálásához?*, az idősebbeké pedig *A béke keresztény alapjai* címet viselte.[125] A pályázat hazai megszervezését Makay Miklós ökumenikus ifjúsági titkár végezte, de a bírálóbizottságban a nagyobb protestáns ifjúsági szervezetek képviselői foglaltak helyet. Sok pályamű érkezett be, ezeket átolvasva azonban azt állapíthatjuk meg, hogy a diákság elképzelései a nemzetközi helyzetről csak általánosságban mozogtak, a munkákban semmilyen konkrét politikai jellegű elképzelés nem található, a vallási fejtegetések a meghatározóak.[126] Ennek ellenére a nemzetközi versenyben Magyarország mégis előkelő helyezéseket ért el, az idősebbeknél második, a fiataloknál pedig a harmadik díjat.[127]

Hasonló pályázatot hirdetett a nemzetközi Ökumenikus Ifjúsági Bizottság (Comission Oecumenique de Jeunesse) is 1940-ben Krisztus és az egyetemes testvériség címmel, melynek szervezésében szintén részt vett az SDG. Ennek a versenynek az eredményeiről még nem került elő forrás.[128]

A szövetség sok előadást is rendezett a témával kapcsolatban, elsősorban a híres és népszerű „Szerda-esték” keretében, melyeket mindig neves szakemberek tartottak:

1930. május 6. Máthé Elek: Magyarország sorsa a versailles-i Európában[129]

1931. II. félév témája: Cseh-magyar kapcsolatok[130]

1932. II. félév témája: Revízió[131]

1933. októberi téma: A magyarság sorsa a Duna-medencében:[132]

Berkes József: Magyarország és pánszlávizmus

Makay János: Magyarország és pángermánizmus

Hantos Elemér: A Duna-medence problémái magyar szemmel

Balla Antal: Nemzeti öncélúság

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_001.htm

1934. I. félév Pataky Tibor: Pozitív és negatív irredentizmus[133]

1940. december 11. Karácsony Sándor: Faj és kultúra a Kárpát-medencében[134]

1941. általános téma: Népek más népek közt:[135]

Románok, szászok, regáti magyarok, tótok, ruszinok, szerbek, németek és amerikai magyarok helyzete

A balatonszárszói üdülőtelepen tartott SDG-konferenciákon is többször foglalkoztak a témával, például:

1929. A forrongó Európa

1933. Nacionalizmus és internacionalizmus

1935. A magyarság közép-európai helyzete[136]

Más fórumokon is gyakran felmerült Közép-Európa kérdése, 1929-ben a főiskolás fiúkonferencián Szentpéteri Kun Béla tartott előadást *Forrongó Európa (nemzeti kérdés, háború-béke, Páneurópa)* címen.[137] 1933-ban a főiskolai vitaüléseken a világbéke kérdést tárgyalták.[138] a Jogász és Közgazdász Collegiumban pedig Szakáll Lajos beszélt a dunai államok közötti gazdasági együttműködésről.[139]

A legnagyobb hatású diákkonferencia az időszakban, melyen ez a téma felmerült, a két Debreceni Diéta volt. 1935. március 22-25. között rendezték meg az első Diétát a Református Kollégiumban az SDG debreceni csoportja, a katolikus Szent László Kör és az Árpád Bajtársi Egyesület szervezésében. A tanácskozás jelentőségét jelzi, hogy a debreceniek mellett az ország más felsőoktatási intézményeiből is részt vettek rajta.[140] A konferencia két témakört ölelt fel: a magyarság problémáját és Magyarország és Európa kapcsolatát. Ez utóbbiról a katolikus reformnemzedékhez tartozó Aradi Zsolt *Az újjászülető Európa*, Barcza Gedeon, az SDG későbbi elnöke *A Dunavölgy problémája, nemzetiségek magyar tükörben* és Némedi Lajos, az Árpád Bajtársi Egyesület alvezére *A magyar sors Európában* címmel tartott előadást.[141] A Diétán tehát együtt haladt kézen fogva a katolikusok és protestánsok ifjú nemzedéke. Ami számunkra a konferencia különös jelentőségét adja, az a revízió illetve a Duna-völgy kérdésében kialakult általános vélemény:

„A szavaló irredentizmusnak vége kell, hogy legyen. A Duna-völgyében élünk. Ez megváltozhatatlan tény, tehát más megoldás nincs, mint keresni a közeledést az itt élő népekkel. [...] Ma egy kiút van számunkra, ha az itt élő népekkel a saját érdekeink szerint rendezkedünk be egy konföderációs megállapodás útján létrejövő valamilyen államkeretben. [...] A revíziót ma dunavölgyi konföderációnak hívják.”[142]

A Diéta utócsengésének tekinthetjük az 1935. novemberi kecskeméti konferenciát, ahol a debreceni SDG-sek találkoztak a kecskeméti református jogászhallgatókkal, és amelyen a fent említett Barcza Gedeon ismét a dunai népek barátságának eszméjéről beszélt.[143]

Egy év múlva, 1936. március 26-28. között megrendezték a második Debreceni Diétát is, melyen ismét foglalkoztak Közép-Európa kérdésével, Pongrácz Kálmán tartott előadást *Duna-völgy és magyarság* címen. A konferencia résztvevői ismét „az európai népek konstruktív közösségébe” való beilleszkedés fontosságát hangsúlyozták, valamint az egyetértés szükségességét a környező népekkel. [144]

A fiatal, útkereső protestáns nemzedék duna-völgyi elképzeléseinek bemutatásánál még két fontos csomópontot kell megemlítenünk, az 1942-es és 1943-as szárszói konferenciát és a fentebb már említett Márciusi Frontot. Bár egyik sem tekinthető egyházi jellegű eseménynek illetve szervezetnek, de a protestáns fiatalok rendkívül nagy számban vettek részt bennük, azonban mindkettő olyan bőséges szakirodalommal rendelkezik,[145] hogy jelen tanulmányban felesleges részletesen foglalkoznunk velük.

Az ökumenikus mozgalmak munkája Közép-Európa megbékéléséért

Az I. világháború szörnyű pusztításai következtében a protestáns egyházak között hatalmas ökumenikus összefogási hullám indult meg, melyhez hamarosan csatlakoztak az ortodox felekezetek is. Eredetileg három irányzat haladt párhuzamosan egymás mellett, a missziós (Missionary Co-operation), a hitbéli (Faith and Order) és a gyakorlati (Life and Work) kérdéseket és tevékenységet összeegyeztetni kívánó mozgalom. Ezek és a különböző nemzetközi ökumenikus ifjúsági szervezetek (World's Student Christian Federation, Y.M.C.A., Y.W.C.A.) 1948-ban egyesültek Egyházak Világtanácsa néven. A katolikus egyház minden felekezetközi szervezkedéstől mereven elzárkózott, a mai napig sem tagja ennek a szervezetnek.

Az ökumenikus együttműködés megindulásának legfőbb indítéka az a reménység volt, hogy ha a keresztény egyházak együttesen hallatják hangjukat, megakadályozhatják az újabb háborúk kitörését. Elsősorban a Nathan Söderblom vezette Universal Christian Council for Life and Work mozgalom tevékenységének egy része irányult erre a célra, valamint a World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches és az International Fellowship of Reconciliation nevű szervezetek dolgoztak ennek érdekében. Ezek a különböző mozgalmak hamarosan összehangolták munkájukat és az 1930-as években már nagy közös nemzetközi konferenciákat szerveztek és hangzatos nyilatkozatokat adtak ki a háború elítéléséről és a népek közti barátságról. Természetesen tisztában voltak vele, hogy Közép-Európa milyen háborús veszélyeket hordoz magában, ezért ebben a térségben is igyekeztek a népek közti megbékélésen munkálkodni regionális konferenciák szervezésével,^[146] annak ellenére, hogy Magyarországon az ökumenikus mozgalmakat annak gyanúja kísérte, hogy valójában a párizsi békerendszer és a nemzetközi status quo fenntartására szerveződtek.^[147]

A World Alliance konferenciáiról nagyon kevés forrással rendelkezünk, csak arról értesülünk, hogy 1923. július 4-én Újvidéken délszláv, román, magyar és bolgár, 1923. július 16-án Budapesten magyar és csehszlovák, 1924. június 1-én pedig Pozsonyban osztrák, csehszlovák és magyar delegátusok – a szervezet nemzeti bizottságainak képviselői –résztvételével tartottak megbeszéléseket. A találkozók lefolyásáról csak annyit tudunk, hogy a különböző nemzetiségű résztvevők között fontos viták folytak, különösen a nemzeti és vallási kisebbségek problémáiról.^[148] Úgy tűnik, az évek folyamán eléggé megváltozott a konferenciák arculata, mert 1932-ben, amikor a World Alliance csehszlovák ifjúsági tagozata rendezett Feketehegyfürdőn egy nagy közép-európai tanácskozást az egyház és az ifjúság viszonyáról a világbékéhez, a résztvevő Pap Béla ezt úgy jellemezte némi iróniával, hogy „a konferencia az udvariasság jegyében folyt le, ami nemegyszer a legkomolyabb problémák előli megfutamodást jelentette”.^[149]

A Keresztyén Diákok Világszövetsége is – melynek magyar szervezete a MEKDSZ volt – rendszeresen rendezett délkelet-európai konferenciákat, szintén a különböző nemzetiségű fiatalok barátsága érdekében.^[150] Ezekről jóval több információval rendelkezünk a diáklapok révén, melyekben a résztvevők beszámoltak társaiknak élményeikről és benyomásaikról. Ezekből és a néhány fennmaradt konferencia-füzetből az a kép rajzolódik ki elénk, hogy a találkozók hivatalos programjában nem voltak politikai témák, csak vallásiak,^[151] azonban a fiatalok beszélgetéseiben, eszmecseréiben gyakran előkerültek a politikai kérdések is. Ezek a konferenciák nagyon jó lehetőségek voltak a környező népek, illetve ifjúságuk megismerésére, a különböző vélemények kicserélésére, kapcsolatok kiépítésére, mely – a Világszövetség céljainak megfelelően – a nemzetek megbékéléséhez mutatta az utat. Hiszen – mivel a résztvevők a diákszövetségek prominens tagjai voltak – itt olyanok találkoztak, akik várhatóan évek múlva országuk vezető köréhez fognak tartozni.

Érdekes ezeknél a konferencia-beszámolóknál kicsit elidőznünk, mert helyenként bepillantást nyerhetünk a környező országok keresztény ifjúságának nézeteibe is. Például 1937-ben a salzbadi konferencián kiderült, hogy a cseh ifjúság rokonszenvvel nézi magyar társait és érzi, hogy találkoznia kell vele,^[152] 1940 tavaszán

pedig a belgrádi konferencián arról értesülünk, hogy az egyes délkelet-európai országok keresztény ifjúsága hogyan vélekedik a háborús helyzetről. A beszámoló írója szerint ez volt a konferencia legizgalmasabb ülészaka:

„A nyugati országokban igen megcsappant a pacifisták száma, mindenki úgy látja, nagy árat kell fizetni az »Egyesült Európáért«. A bolgár ifjúság úgy pacifista, hogy állandó készenlétben van a háborúra és mindenkor kész küzdeni az igazságos békéért. A román ifjúság érzi, hogy e háború esetleg minden létező végét jelenti. Nincsenek senki ellen, csak a «magukét» védik. Ők szeretnék mindent megpróbálni a magyar kisebbségekkel s a nehézségekért – szerintük – a magyar arisztokrácia a felelős. A jugoszláv fiatalóság azt reméli, hogy a kis államok számára előnyösebb lenne a szövetségesek győzelme; ezek sem angyalok, de talán jobban megértik a kis népeket. A magyar kisebbséggel szemben megvallják mulasztásaikat, tudják, hogy mindkét ország keresztény diáksága felelős egymás jobb megismeréséért. Szívesen ajánlják fel szolgálataikat ebben az irányban.”^[153]

Előfordult, hogy még a Duna-völgyi politikai összefogás gondolata is felmerült. Az 1933-as rezeki konferencián a cseh és magyar résztvevők tartottak egy privát megbeszélést is a közös ügyekről: „a két nép ellentétei elsimultak, s egy nagy, békeeszes beszélgetésben próbáltuk megfogni egymás kezét”. Az eszmecsere eljutott a népi kultúrától a kisebbségek jogainak kölcsönös biztosításán keresztül egy tervezett Duna-völgyi államszövetség gondolatáig, „s úgy éreztük, hogy valahogyan a mi utunkon találhatják meg ezek a kis dunavölgyi népek egymást.”^[154]

Az 1935-ös csamkoriai konferencián a délkelet-európai keresztény fiatalóság együttműködésére konkrét tervek is születtek, miszerint kívánatos volna egymás konferenciáinak fokozottabb mértékben való látogatása, egymás kölcsönös tudósítása levelezés útján, tanulmányutak szervezése a szomszéd országokba, ösztöndíjak létesítése egymás kultúrájának a megismerésére, valamint egy állandó bizottság létesítése a kapcsolatok kiépítésére.^[155] Itt merült fel egy – a magyar egyházak két világháború közti történetében egyedülálló – kezdeményezés is: a magyar küldöttség felvetette egy háromnyelvű (magyar, román, szláv) délkelet-európai folyóirat gondolatát.

„A lap feladata az lesz, hogy az új dunai keresztény ifjúság problémáit és közös hitvallását a közvélemény elé tárja. A világháború utáni chaotikus Duna-völgyben ez történelmi jelentőségű lépés. Egyszer már át kell törnünk az izoláltság falait, hisz ugyanabban a hazában ugyanaz a nép vagyunk s ami ennél is több, ugyanannak az elhivatásnak a hordozói. Egyre tisztábban látjuk, hogy az egész Duna-völgye azonos vérelemekből tevődött össze, azonos ideálok és népi kultúra kohójában nevelkedett. Ha embertípus és jellem szerint osztanánk fel Európát, a középső és alsó Duna-völgy élesen kirajzolódna, mint ugyanazon típus hazája, egy olyan típusé, amely minden nyugati faji jellemtől különbözik. A vér erősebb, mint a nyelv és százszor erősebb a közös elrendelés ereje. Mi valóban az élet és halál választóján állunk valamennyien. Jön-e egy egészen mély belső megújulás és egy, a nyelv szuggesztíójánál is nagyobb ideál – ettől függ, hogy megmaradunk-e, vagy pedig felmorzsolódunk kelet és nyugat között. Egy egész új nacionalizmus születése vajúdik ebben a szörnyű anarchiában, a különböző «nemzetiségek» termő és szolgáló magatartása egymás felé. Ennek az új, keresztény nacionalizmusnak az alapján azután elindulhat a dunai lélek egy egyetemes jelentőségű kiterjedése felé, amelynek nem utolsó rangú eredménye lesz az európai lélek ellentéteinek (kelet és nyugat) és a kereszténység bennünk egymásba torlódó formáinak (déli katolicizmus és keleti orthodoxia) szintézisbe fogása.”

A világszövetség képviselője, Pierre Maury úgy találta azonban, hogy ez a vállalkozás anyagi szempontból egyelőre meghaladja a szövetség erőit és ezért egy negyedévenként 15 oldalas mellékletben állapodtak meg a Világszövetség már meglévő New Sheet-jében német és francia nyelven.^[156] Ebből végül is három szám jelent meg: 1937 novemberében, 1938 márciusában és 1940 júniusában.^[157]

Az International Fellowship of Reconciliation is szervezett délkelet-európai konferenciákat – 1924. Stramberg, 1925. Gamming, 1934. Lundenberg – de ezekről nem rendelkezünk semmilyen közelebbi információval.[158]

A KIE nem konferenciákat rendezett a megbékélés érdekében, hanem nemzetközi táborokat, ahol az ellenséges viszonyban lévő nemzetek fiai kötetlenül találkozhattak egymással és a közös élmények révén megismerhették és megszerethették egymást, valamint kicserélhették gondolataikat „a nagy nemzetközi kérdésekre Jézusnál keresve a feletet.”[159] Magyarországon is többször rendeztek ilyen táborot a dunavecsei KIE-üdülőtelepen a Duna-menti fiatalok részvételével.[160] A World Alliance is próbálkozott ilyennel, de – legalábbis Magyarországon – nem sok sikerrel, a forrásokból úgy tűnik, hogy ennek terve iránt a református külügyi bizottság 1938 őszén még élénken érdeklődött,[161] de – elképzelhető, hogy az első bécsi döntés következtében megváltozott politikai helyzet hatására – néhány hónappal később már irattárba utalták az ügyet.[162]

Magyarországon is rendezett a World Alliance és a Life and Work közös ifjúsági szervezete, a Joint Ecumenical Youth Commission egy közép-európai ökumenikus ifjúsági konferenciát 1936 őszén. Jelentőségét az adja, hogy eredeti célkitűzése szerint kimondottan a Duna-völgyi problémák megbeszélése lett volna a feladata. 1935-ben a Chamby-sur-Monteaux-ban tartott ökumenikus ifjúsági gyűlésen a magyar résztvevők – Somos Elemér, Ferencz József és Makay Miklós – felhívták a szövetség vezetőinek figyelmét egy közép-európai ifjúsági konferencia összehívásának szükségességére.[163] 1936 júniusában Budapesten Siegmund-Schultze professzor, az ökumenikus mozgalmak főtitkára ennek érdekében megbeszélést folytatott a Magyarországi Ökumenikus Ifjúsági Bizottság tagjaival, ahol kifejtette, hogy a mai zűrzavaros helyzetben egyetlen kiút van: a népeknek az egyházon keresztül történő megbékélése, de ennek a célnak csak az ifjúság állhat igazán a szolgálatába. A magyar protestáns fiataloknak is nagy feladatai vannak ezen a téren, munkálniuk kell a közeledést a dunai népek között. Ezért véleménye szerint egy olyan testvéri találkozó megszervezése lenne szükséges, ahol a magyar ifjúság a környező népek fiataljaival megtárgyalhatná az aktuális kérdéseket. Az ökumenikus szellem legelsősorban egy kisebbségi konferencia megrendezését követelné meg. A tervvel kapcsolatban a magyarok rámutattak a nehézségekre és arra, hogy egy önállóan e célból összehívott konferenciáról nem lehet szó az utódállamok vak sovinizmusa miatt.[164]

Néhány levélváltás után már Siegmund-Schultze professzor is belátta, hogy a kisebbségi kérdés olyan kényes téma, amely nem alkothatja a konferencia középpontját.[165] Azonban az összejövetel eredeti funkciójára utal Makay Miklós ökumenikus ifjúsági titkár, a konferencia fő szervezőjének hagyatékában a budapesti konferencia anyagai között található kis kézzel írt dátumnélküli lap, mely ezt tartalmazza:

„Előadások: 1. Khaosz a nemzetközi életben: általában, a közép-európai helyzet, Magyarország és a környező államok (a helyzet őszinte feltárása); 2. Kiút a zavarból: a politika elégtelensége, az egyházak feladata, szerepük a múltban, helytelen magatartásuk, az új szellem, Krisztus, az ökumenicitás; [...] 5. Krisztus és a nemzeti öntudat: kereszténység, sovinizmus, igazi nacionalizmus, új szellem a fajok érintkezésében, kisebbségi kérdés; 6. A mi feladatunk: az új szellem propagálása, bizonyágtétel, az igazi Duna-völgy.”[166]

Végül is 1936. november 13-16. között zajlott le a tanácskozás Budapesten, a különböző protestáns ifjúsági egyesületek otthonaiban bolgár, román, jugoszláv, görög, lengyel, osztrák és csehszlovák küldöttek részvételével.[167] Magyarországot 15 személy képviselte, szintén különböző felekezetekből. A tanácskozás általános témája „Az ökumenizmus problémái és eredményei” volt, ami azt mutatja, hogy – mint fentebb láttuk – a politikai jellege elhalványult és inkább a vallási szempontok kerültek előtérbe, az előadások nem a fent idézett címetek viselték.[168]

Igaz, a konferenciáról – valószínűleg csak belső használatra – készült magyar nyelvű ismertetés azt írja, hogy feladata az, hogy „bátran szemébe nézzen azoknak az akadályoknak, amelyek e két világ [a nyugati protestáns és a keleti ortodox] ifjúságának együttműködését meggátolják. Közös princípiumaink alapján megvitatjuk

azokat a kérdéseket, amelyek elsősorban a közép-európai és balkáni ifjúságot foglalkoztatják. [...] A különböző országok kiküldöttjei a saját országuk nehézségeit fogják ismertetni.”[169]

Másfél évvel később, 1938 áprilisában Pozsonyban is szervezni akartak egy hasonló rendezvényt, melynek témája: a „*Szeretet és Igazságosság a nemzetközi életben*” lett volna,[170] de ezt néhány héttel a kitűzött időpont előtt bizonytalan időre – valójában örökre – elnapolták a csehszlovák politikai helyzet és az áprilusra kihirdetett gyülekezési tilalom miatt.[171]

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy csak a regionális, kis létszámú találkozókra volt ilyen nyitott és megbékélés felé hajló a hangulat. A nagy nemzetközi ökumenikus konferenciákon épp az ellenkezőjéről hallunk, a magyar küldöttek – csakúgy, mint a többi közép-európai delegátus – nem egymás kezét keresték, hanem ezeket olyan nemzetközi fórumoknak tekintették, ahol Magyarország igazságának ügyét sikeresen lehet propagálni. Jellemzésül Vasady Béla és Erdőss Károly beszámolójából idézünk az 1937-es nagy oxfordi konferenciáról:

„Bátran mondhatjuk, hogy a Népszövetség mellett ezek az ökumenikus egyházi konferenciák nyújtanak legalább alkalmat és lehetőséget arra, hogy a magyarországi hivatalos képviselők a világ más országainak és nemzeteinek hivatalos képviselőivel szemben személyes érintkezésben találkozassanak és nem csak egyházaink, de nemzetünk igazságai mellett is megfelelő tapintattal vallást tegyenek. Éppen ezért nem csak református egyházi, de még inkább magyar nemzeti érdek is fűződik ahhoz, hogy a jövőben ezeken legalább oly számarányban képviseljük magunkat, mint amely számarányban az utódállamok képviselői megjelennek.”[172]

De ugyanezt halljuk a fanö-i (1934) és amsterdami (1939) konferenciákról is:

„Miután sikerült megtalálni azt az atmoszférát, amelyben százszázalékos súllyal vethettük fel a revízió gondolatát, minden telhetőt megtettünk annak érdekében, hogy a delegátusok szimpátiáját a magyarság számára megnyerjük.”[173] Vagy: „A románok hazug propagandáját mindenütt, ahova csak eljutottunk, ellensúlyoztuk az igazság elmondásával. A románok hamis népességi térképekkel árasztották el a svájciakat és a magyar földbirtokeloszlásról gúnylapokat osztogattak. Mi a tévesen informáltakat meggyőztük az igazságról és a vezetőségen keresztül megszüntettük a további káros propagandát.”[174]

Hasonlóan gondolkodtak a legfelsőbb egyházi vezetésben is, Ravasz László így nyilatkozott az 1928-as prágai ökumenikus világkonferenciáról:

„Nemzeti szempontból a távolmaradás olyan csatavesztéssel érne fel, amelynek korrigálására újbóli alkalom nem tudom, mikor kínálkozik megint számunkra.”[175]

Ezt az ellentmondást a nagy nemzetközi és a kisebb regionális konferenciák hangvételében nem csak a kettő jellegbeli különbségből kell levezetnünk, bár az természetes, hogy egy néhány tucat résztvevős, családi hangulatú megbeszélésen jobban kinyílnak az emberek egymás előtt. De ebben azt is látnunk kell, hogy a Keresztény Diákok Világszövetségének regionális találkozóira az amúgy is a szomszéd népekkel való megbékülést hirdető MEKDSZ küldte ki fiataljait, míg a nagy nemzetközi konferenciákra a református és az evangélikus egyház vezetése delegálta a résztvevőket a kormánnyal közösen adva az anyagi támogatást ehhez, így érthető, ha a hivatalos magyar revíziós álláspont propagálását várták el tőlük.

-

Kitekintés – egyházi tervezetek a II. világháború utáni közép-európai helyzetről

1943-ban – készülve a világháború utáni nemzetközi rendezésre – a genfi Világegyháztanács az egyes országok ökumenikus bizottságait tanulmányi konferenciák rendezésére kérte fel „Az egyház és a nemzetközi rend” témában, hogy megismerjék a különböző népek kereszténységének elképzeléseit a jövőről, majd pedig összevetve ezeket a világ közvéleménye elé tárják.[176]

Magyarországon is kijelöltek egy ökumenikus bizottságot a kérdés megvitatására és a vélemény kidolgozására, azonban ez csak részben tudott összeülni, így végül is Ravasz László püspök teljesítette a munkát egyházi és világi szakemberekkel való egyeztetések után. Ezt a tervezetet sikerült még a német megszállás előtt Genfbe kijuttatni, ahonnan elismerő nyilatkozatok érkeztek róla, mivel ez volt az egyik legrészletesebben kidolgozott tanulmány.[177] Ennek eredeti példánya sajnos az ostrom alatt megsemmisült, pedig nagyon érdekes dokumentum lenne arról, hogy a református egyházi vezetés hogyan képzelte el Magyarország jövőjét. Genfben megtalálható állítólag a kiküldött tanulmány.[178]

Bár a hivatalos egyház ebben a kérdésben állást foglalt, azért a Magyarországi Ökumenikus Ifjúsági Bizottság[179] vezetői mégis szükségesnek tartották, hogy az ifjúság hangja is megszólaljon az ügyben és ezért 1943 decemberében Mátraházán összehívott egy konferenciát, melynek anyagát és nyilatkozatát szintén elküldték a Világegyháztanácsnak.[180]

A tanácskozáson a legnagyobb hatást Szabó József miniszteri tanácsos, egyetemi magántanár *A béke lehetőségei* című előadása tette. Az ő megállapításait a konferencia szóról-szóra a magáévá tette és nyilatkozatában kihirdette, melynek a Közép-Európával kapcsolatos részét – a dokumentum nagy jelentősége miatt – itt teljes egészében idézem:

„Az evangélium szellemével nem egyeztethető össze, hogy az egyik ember a másikat elnyomja. Ezért a világ új szervezetét nem autokrata (imperialista), hanem demokrata (federális) elv alapján kell felépíteni. A hatalmi (imperatív) elv mélyén rejlő materialista életfelfogás különben is ellentétben áll az emberi szellem mai fejlettségi fokával és az evangélium szellemével egyaránt. A békét nem a hatalom biztosítja, hanem a szervezet. A hatalom kísértésbe viszi az erőseket; a szervezet viszont megerősíti a gyengéket.

A számbeli többség vagy pillanatnyi technikai fölény nem ad erkölcsi alapot egyetlen fajnak vagy nemzetnek sem arra, hogy kisebb lélekszámú vagy szegényebb fajokat és nemzeteket politikai, kulturális vagy gazdasági rabszolgaságba vessen. Annál kevésbé, mert a kisebb nemzeteknek sokszor értékesebb tulajdonságai vannak az emberiség szempontjából, mint a szaporább népeknek. Éppen ezért a világ új szervezetében a kisépek kiszolgáltatása a nagynépek érdekeinek: ellenkezik a politikai okossággal, az emberiség valódi érdekeivel s az evangélium tanításaival egyaránt. S a kisállamok önkéntes szervezkedésének megakadályozása a nagyhatalmak részéről: visszaélés Istentől reájuk bízott hatalommal; ellentétes a demokrácia elveivel, a federalizmus alap gondolatával s az evangélium tanításaival.

Az az ellenséges viszony, amely jelenleg a magyarság és a szomszédos kisépek között fennáll, természetellenes. Ezek a népek egymásra vannak utalva. Érdeellentétek lehetnek; de közös érdekeik sokkal súlyosabbak. És testvérek a Jézus Krisztusban. A magyar egyházaknak fel kell hívniuk ezeket a nemzeteknek az egyházait, kíséreljék meg egyesült erővel összehozni népeiket, amelyek egymásra találását eddig is főleg idegen érdekek akadályozták.”[181]

Két és fél évvel később, még a békeszerződés aláírása előtt, 1946. július 11-13. közt az Ökumenikus Ifjúsági Bizottság megrendezte második konferenciáját, ezúttal Budapesten, a Hűvösvölgyben. A tanácskozás témája hasonló volt, továbbra is a világ és a magyarság jövőjének kérdését feszegették. Ezen már jóval többen vettek részt, de a Duna-völgyi kérdésekben az álláspontok most is nagyjából megegyeztek. Minden résztvevő a népek valamilyen politikai egységbe szervezése mellett foglalt állást, bár eltérőek voltak a vélemények arról, hogy ez időszerű-e, illetve hogy az összefogást csak Duna-völgyi vagy egész európai szinten képzelik el.[182] A konferencia nyilatkozatára megint Szabó József elképzelései gyakoroltak döntő hatást:

„Azzal is tisztában kell lenniök, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete, mai formájában, ilyenek nem tekinthető, mert szerveiben a demokratikus akaratképződés (egyebek között a kis- és középállamok regionális alapon történő arányos képviselésének hiánya következtében) biztosítva nincs. [...]

A területileg elkülönülten élő (nemzet) kisebbségek sorsát területestől együtt népszavazástól kell függővé tenni. [...]

A kisebbségvédelem problematikájában csupán kis részletkérdés, de Dél-Kelet-Európa szempontjából annál jelentősebb az erdélyi kérdés. A magyarországi Ökumenikus Ifjúsági Bizottság szerint merőben ellentétben áll az atlanti és san franciscói karta szellemével, de a politikai bölcsesség alapelveivel is, ha ezt egyszerűen a büntető-jutalmi-hatalmi politika régi rossz receptjével, diktatórikusan oldjuk meg. A tárgyilagos megoldás az, ha Erdélyt se Romániához, se Magyarországhoz nem csatolják, hanem független állam, Kelet Svájc (Jászi) lesz; [...] az ott élő nemzetek ugyanis területileg nem határolhatók el, s nagy tömegeik következtében áttelepítésük vagy kivándorlásuk is nehézségekbe ütköznének. A dunai népek várhatóan kialakuló regionális konfederációjának pedig Erdélyország tagja lenne, s így a Duna-medence gazdasági egységét ez a megoldás a világpolitika észszerű alakulása esetén nem veszélyezteti majd.”[183]

A két deklarációt összehasonlítva azt láthatjuk, hogy a második sokkal konkrétabb, körülhatároltabb elképzeléseket tartalmaz, míg az első inkább csak alapelveket fektet le. Érdekes, hogy a dunai népek „várhatóan megvalósuló regionális konfederációjáról” beszélnek. Vajon miért számítottak erre ilyen biztosan, holott kitűnik a szövegből, hogy tisztában voltak vele, hogy a nagyhatalmak nem állnak az ilyen formációk mellé? Talán mert annyira szükségesnek és kézenfekvőnek tűnt fel ez a megoldás, és minden itteni nép érdekében állónak, azonban ez túlzott naivitásnak bizonyult részükről.

De nem csak az ifjúság kereste a jövő útjait. Szintén a genfi Világegyháztanács felhívására 1946. október 17-19. között Debrecenben is tartottak egy konferenciát, melynek határozatában résztvevői felkérték az Egyetemes Egyháztanács Magyarországi Bizottságát, hogy tegyen lépéseket abba az irányba, hogy „a nacionalizmus válságát és a világkeresztyénségnek ebben a vonatkozásban fennálló tennivalóit egy olyan konferencia vegye vizsgálat alá, amely az érdekelt dunavölgyi kisépek kiküldötteiből ülne össze.”[184] Nincs tudomásunk róla, hogy ez megvalósult volna.

1946-ban az SDG is ezzel a kérdéssel foglalkozott hagyományos virágvasárnapi konferenciáján. Egy nyilatkozatot adott ki az összegyűlt református diákság, melyben megállapítják, hogy Közép-Európában tiszta nemzetiségi határok nem vonhatók a keverten élő lakosság miatt, ezért az egymás mellett élő kis népek becsületes együttműködése szükséges, hogy e területen végre béke és nyugalom legyen. Másrészt viszont, a fenti megállapítással furcsa párosításban, kijelentik, hogy az egy etnikai tömbben élő nemzetiségeknek egy államban kell együtt élniük. Első hallásra ez ellentmondásnak tűnik, de ha jól belegondolunk, van értelme: egy nagy közép-európai államot kellene létrehozni, amelyben a népeket nem szabadlnák határok szét.[185]

Az új idők szelét mutatják a református egyházi vezetés eszmei változásai is. A súlyos beteg Ravasz László, a revízió feltétlen híve lemondott tisztségéről, és helyébe a meglehetősen liberális szellemű, korábban Baltazár köréhez tartozó Bereczky Albert lett az új dunamelléki püspök. Bereczky közép-európai állásfoglalását a megbékélés jellemezte:

„minket a sorsunk összevert s kemény csapások tanítottak meg arra, hogy egymással életközösségben kell élnünk [...] a történelem és a földrajz parancsa az egymással való komoly belső kapcsolatra kötelez minket.”[186]

De ezeket a szép terveket a nagypolitika és az 1947. február 10-i párizsi békeszerződés derékban vágta ketté.

Összegzés

Az egyházak közép-európai elképzeléseit a két világháború között két alapvető nagy irányzatba sorolhatjuk: jelen volt egyrészt a revizionista-irredenta álláspont, mely valójában inkább „anti-közép-európai” koncepciónak tekinthető, mivel Magyarországot a régi határai közt önálló és független államként képzelte el, másrészt azonban a föderációs eszmének is – amely szerint a közép-európai államok valamilyen államszövetséget alkotnának – voltak hívei szép számmal. Az első a politikai rendszerrel azonosuló, konzervatív egyházi vezetőket – a Baltazár-csoport kivételével – és a szorosán hozzájuk kötődő csoportokat jellemezte, nagyon nagy általánosságban ide sorolhatjuk az idősebb nemzedék tagjait. Azonban azt meg kell jegyeznünk, hogy bizonyára a katolikusok konzervatív része sem utasított volna vissza egy olyan államszövetséget, mely a Habsburg-restaurációval jönne létre Ausztria és a Szent István-i Magyarország között, míg a szabad királyválasztó irányzathoz tartozó protestánsoknak természetesen nem voltak ilyen elképzeléseik.

A második, föderációs megoldás híve – a megállapítást a végletekig leegyszerűsítve – az 1930-40-es évek reformnemzedéke volt. A katolikus és a protestáns fiatalok elképzeléseit nagy vonalakban párhuzamba vonhatjuk egymással, de ezen az irányzaton belül jóformán annyiféle különböző áramlat létezett, ahányan foglalkoztak a kérdéssel. Azonban a sok azonos vonás – a pángermán és a pánszláv veszedelem hirdetése, a fiatalságnak szánt szerep, stb. – mellett néhány nagyon lényeges jellemző alapján teljesen elkülöníthetőek a katolikus és protestáns elképzelések, melyek különösen érdekesek számunkra, mivel a felekezeti különbségekben gyökereznek.

Bár mind a két csoport a Duna-völgyi összefogás szükségességét hirdette, de alapvető különbség közöttük, hogy ezt mely népek részvételével képzelték el. A katolikusok egyértelműen Nyugat felé fordultak Kelettől elzárkózva, szövetségeseiket mindig nyugaton keresik, elsősorban a katolikus Ausztriában – nincs olyan „aktívkatolikus” író, akinél az osztrák szövetség ötlete ne merülne fel –, de szóba kerül a szintén katolikus Olaszország és Lengyelország is, illetve Csehszlovákia, azonban az döntően ortodox Romániával vagy Jugoszláviával soha nem terveznek összefogást, csak esetleg ez utóbbi felbomlasztása esetén a katolikus horvátokkal és szlovénekkal. Ezzel szemben a protestánsoknál éppen fordított a helyzet, ők Kelet illetve Dél felé tekintenek, szinte egyáltalán nem írnak nyugati szövetségeseikről, főleg nem az Ausztriával való együttműködésről – egyedül Péter Jánosnál, a későbbi tiszántúli református püspöknél merül fel ez –, ellenben Romániával és Jugoszláviával gyakran előkerül a kapcsolatkeresés gondolata. Mi ennek az érdekes elhatárolódásnak az oka? Mivel ez a két irányzat ilyen tisztán tükrözi a felekezeti csoportokat, mindenképpen vallási okokat kell látnunk mögötte.

A katolikusoknál világos az azonos vallással és szellemiséggel rendelkező népek felé fordulás, időszakunkban olyan jelentős kérdés volt a felekezethez való tartozás, hogy ez legalább olyan súllyal esett a latba, mint a nemzetiségi vagy faji kérdés. De mi indokolja ezt az általános keleti orientációt a protestánsoknál? Véleményem szerint ez több okból következett. Az érthető, hogy egy esetleges szövetség Ausztriával a Habsburg-restauráció képét vetítette előre, mely számukra semmiképpen nem volt kívánatos, ellenben a katolikusokkal, kinél ez az osztrák együttműködés egyik oka, s az is természetes, hogy egy katolikus többségű államszövetségbe nem tartoztak volna szívesen, a nyugati országok azonban ezt jelentették volna. De mi a helyzet a keleti és déli szomszédokkal? Véleményem szerint egyrészt a történelmi hagyományok, a Kelet felé tekintő Bethlen és Bocskai öröksége irányította őket erre, másrészt – a szintén ebből táplálkozó – Karácsony Sándor fentebb kifejtett, Nyugatot elvető eszméi gyakoroltak óriási hatást a protestáns ifjúságra – bármily furcsa, de nem túlzás neki ekkora befolyást tulajdonítani, legendásan népszerű volt (állítólag egyik tanítványa Amerikából „Sándor bácsinak, Európa” címmel küldött egy levelet, melyet megkapott).[187] Harmadrészt az ökumenikus mozgalmak hatását is ide kell sorolnunk, ugyanis ezekben jól működő közös munka és kapcsolatok alakultak ki a protestánsok és az ortodoxok között, mind világviszonylatban, mind a magyar és a román, délszláv, bolgár fiatalság között, így érthető, ha inkább ezekkel a jól ismert és baráti jobbot nyújtó csoportok felé kerestek kapcsolatokat.

A másik lényeges különbség közöttük, mely szintén felekezeti beállítottságukból következik, hogy a katolikusok a vallást bekapcsolták a Duna-völgyi politikába, írásaikban gyakran megjelenik a katolicizmus, mint a közép-európai népek összekötő ereje, illetve a „katolikus” államszövetség kifejezés, bár ez hol kulturális, hol vallási meghatározottságot jelöl. A protestánsok számarányukból következően természetesen vallásukat nem tekinthették a térség ilyen meghatározó jellemvonásának, azonban burkoltan mégis megjelenik náluk is valami hasonló az ortodoxia felé fordulásban, amellyel az ökumenikus kapcsolatok révén magukat egy vallási táborba tartozónak tekintették, tehát bizonyos szinten az együttműködő vallások náluk is összekötő erőként jelentkeznek, csak itt éppen a „nemkatolikus” jelzővel.

Azt láthatjuk tehát, hogy a katolikus és protestáns reformnemzedék gondolkodásában olyan lényeges jellemvonásként jelentkezett a felekezeti meghatározottság, hogy kijelenthetjük, ez volt a közép-európai összefogásra irányuló elképzeléseikben a legfontosabb tényező. Az estleges politikai és gazdasági szempontoknál is nagyobb szerepet kapott ez terveikben, hiszen a közép-európai politikai és gazdasági helyzet adott volt mindkettő számára, azonban abból kiindulva egészen ellentétes irányban kötöttek ki.

Végül egy érdekes jelenséget kell megemlítenünk: a két világháború között mind az idősebb, mind a fiatalabb korosztályban a Duna-völgyi összefogásról rengeteg különböző terv született, azonban sehol sem találkozunk az egész kontinenst átfogó Európai Egyesült Államok gondolatával. Egyedül korszakunk legelején és legvégén jelenik meg ez az eszme, Giesswein Sándor 1920 körüli írásaiban és 1946-ban, Sass Kálmán érmihályfalvi református lelkész jövőt idéző gondolataiban:

„Európa népeiben minnél inkább válik a közös érdek bizonyossággá, annál gyorsabban közeledik szociális kérdéseinek megoldását biztosító nagy államszervezet: az Európai Egyesült Államok felé.”^[188]

Jegyzetek

[1] *Budapesti Hírlap*, 1924. január 6.

[2] *Református Figyelő*, 1930. május 10.

[3] *Református Figyelő*, 1929. augusztus 3.

[4] *Magyar Kultúra*, 1930. május 29. 462. p., 1926. november. 589-590. p.

[5] *Magyar Kultúra*, 1930. június 5. 503. p.

[6] *Magyar Kultúra*, 1936. november 20., 1937. március 20.

[7] Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903-1923. Bp., 1977. 194. p.; Szolnoky Erzsébet: Giesswein Sándor pályaképe. In: *Demokrácia – kereszténység – humanizmus*. Bp., 1994. 15. p.

[8] Szirmai Oszkárné: Giesswein Sándor békemunkája. In: Giesswein Sándor emlékkönyv. Bp., 1925. 177. p.

[9] *Katolikus Szemle*, 1918/10. 874-875. p.

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_001.htm

[10] *Evangélikusok Lapja*, 1921. június 5.

[11] Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945. H.n. [Bp.] 1999. (továbbiakban: Gergely, 1999.) 111. p.;
Uő: A politikai katolicizmus Magyarországon 1890-1950. Bp., 1977. (továbbiakban: Gergely, 1977.) 158-161. p.

[12] Gergely, 1999. 111-112. p.; Gergely, 1977. 158-161. p.

[13] Turi Béla: Külpolitika és királykérdés. Bp., é.n. [1935] 14., 69. p.

[14] Uo. 15. p.

[15] Uo. 6., 35. p.

[16] Uo. 58. p.

[17] Uo. 38. p.

[18] Uo. 60. p.

[19] Uo. 36-38. p.

[20] Uo. 40-41. p.

[21] Uo. 43. p.

[22] Uo. 44-48. p.

[23] Uo. 63-64. p.

[24] Uo. 64. p.

[25] Uo. 73-74. p.

[26] *Új Kor*, 1935. december 20.

[27] *Korunk Szava*, 1936. január 1.

[28] *Külgügyi Szemle*, 1933/1. 5-13. p.

[29] Uo.

[30] *Katolikus Szemle*, 1934/8. 453-460. p., *Új Kor*, 1935. május-június.

[31] *Új Kor*, 1935. június 1.

[32] Doromby Károly: A Vigília negyven éve. Az első évtized. In: *Vigília*, 1975. 3. sz. (továbbiakban: Doromby, 1975.) 171-173. p.

[33] Uo.; Gergely, 1977. 155. p.

[34] *Korunk Szava*, 1935. június 15., 1937. március 1., 1938. április 1.; *Új Kor*, 1935. május 18.; Kokas Elemér: A harmadik út. H. n.,
é. n. (*Korunk Szava* Népkönyvtára 21.) (továbbiakban: Kokas) 6. p.; Papp Zoltán: A Dunavölgye és a horogkereszt. H. n., é. n.
(*Korunk Szava* Népkönyvtára 5.) (továbbiakban: Papp) 3. p.

[35] *Korunk Szava*, 1937. március 1.

[36] *Korunk Szava*, 1935. június 15., 1937. március 1., 1938. április 1.; *Új Kor*, 1935. május 18.; Kokas 1-6. p.; Papp 1-4. p.

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_001.htm

- [37] Aradi Zsolt: Az európai forradalom. Bp., 1934. (Magyar Kultúra könyvtár 4-5.) (továbbiakban: Aradi, 1934.) 115-117. p.
- [38] Kokas 6. p.
- [39] Papp 4. p.
- [40] Aradi, 1934. 113. p.
- [41] Uo. 125., 131. p.
- [42] Uo. 132. p.
- [43] *Korunk Szava*, 1932. augusztus 1-15.
- [44] *Korunk Szava*, 1935. szeptember 15.
- [45] *Korunk Szava*, 1935. június 15.-július 1., 1935. november 15.; *Katholikus Szemle*, 1936/4. 453-460. p.
- [46] Kokas 8. p.
- [47] Aradi Zsolt: Öt éjszaka. Bp., 1936.; *Korunk Szava*, 1932. december 15., 1933. április 15., 1933. szeptember 15.
- [48] Aradi, 1934. 117-120. p.; *Korunk Szava*, 1932. december 15., 1933. szeptember 15., 1933. április 15.
- [49] *Korunk Szava*, 1935. november 15.; Aradi, 1934. 117-120. p.
- [50] *Új Kor*, 1935. november 15.
- [51] *Korunk Szava*, 1935. június 15., 1938. február 1.
- [52] *Korunk Szava*, 1935. szeptember 1., szeptember 15.
- [53] Aradi, 1934. 119. p.
- [54] Doromby, 1975. 173. p.
- [55] Uo. 120. p.
- [56] Uo. 121. p.
- [57] *Korunk Szava*, 1935. június 15.; *Katholikus Szemle*, 1936/4. 234-235. p.
- [58] *Korunk Szava*, 1937. március 1.
- [59] *Korunk Szava*, 1935. szeptember 15.
- [60] Lendvai L. Ferenc: Bevezetés. In: Lendvai L. Ferenc (szerk.): A magyar protestantizmus, 1918-1948. Bp., 1987. (továbbiakban: Lendvai, 1987.) 15. p.
- [61] Fabinyi Tibor: Az evangélikus egyház. In: Lendvai L. Ferenc (szerk.): A magyar protestantizmus, 1918-1948. Bp., 1987. 136. p.
- [62] Uo. 134-5. p.
- [63] Uo. 136. p.
- [64] *Evangélikusok Lapja*, 1921. június 5.

- [65] Szigeti Jenő: A magyarországi unitárius egyház. In: Lendvai L. Ferenc (szerk.): A magyar protestantizmus, 1918-1948. Bp., 1987. 181. p.
- [66] Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. In: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867-1978. Bp., 1983. (Studia et Acta Ecclesiastica V.) (továbbiakban: Kormos, 1983.) 278. p.
- [67] Uo. 279. p.
- [68] Uo. 292. p.
- [69] Uo. 280. p.; Lendvai, 1987. 16. p.; Kónya István: A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. (továbbiakban: Kónya, 1967.) 77-79. p.
- [70] Kónya, 1967. 103. p.
- [71] Uo. 103-104. p.
- [72] Ravasz László: Faj, nép, nemzet a magyarság szempontjából. In: Ravasz László: Korbán. II. köt. Bp., é.n. 292-303. p.
- [73] Kormos, 1983. 283. p.
- [74] *Magyarország*, 1934. december 25.
- [75] Páll László: Ifjúsági mozgalmak. In: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867-1978. Bp., 1983. (Studia et Acta Ecclesiastica V.) (továbbiakban: Páll, 1983.) 444-448. p.; Kovács Bálint: A Keresztyén Ifjúsági Egyesület. In: Tenke Sándor (szerk.): Református Ifjúsági Egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Bp., 1993. 56-83. p.
- [76] Páll, 1983. 452. p.
- [77] *Diákvilág*, 1929. szeptember., 1929. október-november
- [78] Páll, 1983. 452-455. p.; Páll László: Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség. In: Tenke Sándor (szerk.): Református Ifjúsági Egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Bp., 1993. 100-114. p.
- [79] Páll, 1983. 455. p.
- [80] Uo. 457. p.
- [81] *Református Diákmozgalom*, 1936. február.
- [82] Páll, 1983. 455-460. p.; Denke Gergely: Az SDG kapcsolata a népi írókkal, a népi mozgalommal, a Márciusi Fronttal és az ellenállással. Tenke Sándor (szerk.): Református Ifjúsági Egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Bp., 1993. (továbbiakban: Denke, 1993.) 403-443. p.; Dobos László Gábor: Az egyházi ifjúsági mozgalmak jelentősége. In: Uo. 449-452. p.; Az említett három nagy szervezet mellett voltak még más kisebb ifjúsági egyesületek is (Keresztyén Leányegyesületek, Ichtüsz cserkészek, Bethlen Gábor Körök, stb.), de ezek nem foglalkoztak aktuális politikai kérdésekkel, így témánk szempontjából nem bírnak jelentőséggel.
- [83] Czine Mihály: Helyünkről, sorsunkról. In: *Confessio*, 1987. 2. sz. 20. p.
- [84] Csak néhányat említenék: Katona András (szerk.): Németh László. Bp., 2001.; Monostori Imre – Olasz Sándor (szerk.): Németh László Emlékkönyv. Szeged, 2001.; Vekkerdi László: Németh László alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., 1970.; Kiss Lajos: Németh László, a gondolkodó. Szeged, 1981.; Cs.Varga István: Írások Németh Lászlóról. Bp., 1987. stb.
- [85] Arady Gyula: Szabó Dezső szemlélete és egyénisége. Bp., 2003.; Gróh Gáspár (szerk.): Az elsodort író: in memoriam Szabó Dezső. Bp., 2002.; Nagy Péter: Szabó Dezső az ellenforradalomban. Bp., 1960.; Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp., 1979.; Gombos Gyula: Szabó Dezső. Bp., 1989.; Uő: Szabó Dezső és a magyar miniszterelnökök. Bp., 1995. stb.

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_001.htm

[86] *Új Magyarország*, 1933. szeptember; *Magyar Út*, 1940. június 20.

[87] Lányi Gusztáv: Magyarország, protestantizmus, társaslélektan. Bp., 2000. (továbbiakban: Lányi, 2000.) 32. p.; Kontra György: Karácsony Sándor. Bp., 1995. 66-69. p.

[88] Karácsony Sándor: A bűn szerepe a nemzeti életben. In: Uő: A magyar béke. Pécel, 2001. 178-184. p.

[89] Uő.: Megbékélés szomszédainkkal. In: Uő: A magyar béke. Pécel, 2001. 133. p.

[90] Uo. 140. p.

[91] Karácsony Sándor: Új magyar szellemi front. In: Uő: A magyar demokrácia. Pécel, 2002. 27-28. p.

[92] *Magyar Út*, 1934. szeptember; Salamon Konrád: A Soli Deo Gloria Magyar Útja és a népi mozgalom kezdetei. In: *Confessio*, 1982. 4. sz. 18-30. p.

[93] Pap Béla írásaiban felmerül még harmadikként a nagyromán veszdelem is. Ld. pl.: Pap Béla: A magyarság hivatása a Dunamedencében. In: Van feltámadás! Az Országos Magyar Protestáns Diákszövetség Emlékkönyve. Bp., é.n. [1936] (továbbiakban: Van feltámadás!) 153-155. p.

[94] Kulifay Albert: Az SDG tisztikara 1924-1943. Tenke Sándor (szerk.): Református Ifjúsági Egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Bp., 1993. 465-466. p.

[95] *Magyar Út*, 1936. január 15.

[96] Van feltámadás! 152-160. p.

[97] *Magyar Út*, 1935. március 15.

[98] *Magyar Út*, 1939. október 21.

[99] *Diákvilág*, 1934. november.

[100] *Magyar Út*, 1934. szeptember 1.

[101] *Magyar Út*, 1935. szeptember 15.

[102] *Magyar Út*, 1940. február 15., 1938. október 6.

[103] *Diákvilág*, 1934. december.

[104] *Magyar Út*, 1937. április 1.

[105] *Magyar Út*, 1936. január 1.

[106] *Magyar Út*, 1936. május 1.

[107] *Magyar Út*, 1938. május 26.

[108] *Magyar Út*, 1937. május 6.

[109] *Magyar Út*, 1935. február 15.

[110] *Magyar Út*, 1936. január 1., 1936. május 1., 1937. április 1.; *Új Magyarország*, 1933. június

[111] *Magyar Út*, 1936. augusztus 1-15., 1936. január 1.

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_001.htm

[112] *Magyar Út*, 1937. április 1., 1937. május 6.; *Új Magyarság*, 1933. június; Van feltámadás! 154. p.

[113] *Református Diákmozgalom*, 1930. november.

[114] *Magyar Út*, 1937. május 6.

[115] *Új Magyarság*, 1933. június 1.

[116] *Református Diákmozgalom*, 1935. február 15.

[117] A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban: MRZSL.) 24.a. 3.d. Az SDG vezetői gyűlésének jegyzőkönyve (1935. július 10.)

[118] Tóth Pál Péter: *Metszéspontok*. Bp., 1983. (továbbiakban: Tóth, 1983.) 175. p.

[119] Denke Gergely: Az SDG hazai és külföldi kapcsolatai. Tenke Sándor (szerk.): *Református Ifjúsági Egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században*. Bp., 1993. (továbbiakban: Denke, 1993/a.) 393. p.

[120] MRZSL. 24.a.3.d. SDG vezetői gyűlés jegyzőkönyve (1934. július 28.)

[121] Denke, 1993/a. 389. p.

[122] MRZSL. 24.a. 3.d. SDG közgyűlési jegyzőkönyv (1940. június 30.)

[123] Denke, 1993/a. 390., 393. p.; MRZSL. 24.a. 3.d. SDG közgyűlési jegyzőkönyv (1936. július 2-4.), 24.a. 4.d. SDG Intézőbizottsági jegyzőkönyv (1932. október 4.)

[124] *Magyar Út*, 1934. december 1., 1935. február 1., 1935. március 15.

[125] MRZSL. 50.f. 1.d. Boér Elek levele Makay Miklóshoz (1936. január 29.), Uo. Magyarországi Ökumenikus Ifjúsági Bizottság jegyzőkönyve (1938. május 18.), 50. 2.d .5/4 H.-L.- Henriod: *The Joint Oecumenical Youth Commission: How and why it came to be*. Genf, 1936. 10. p.; Denke, 1993/a. 400. p.

[126] MRZSL. 50.f. 1.d. Makay Miklós hagyatéka.

[127] Denke, 1993/a. 401. p.

[128] Uo. 400-401. p.

[129] Uo. 456-464. p.

[130] MRZSL. 24.a. 3.d. SDG Szellemi és társadalmi bizottság jegyzőkönyve (1934)

[131] MRZSL. 24.a. 4.d. SDG Misszió bizottság jegyzőkönyve (1932)

[132] MRZSL. 24.a. 4.d. SDG Közgyűlési jegyzőkönyv (1933. július 30.)

[133] Kulifay Albert: Az SDG világnézeti előadássorozatai, 1922-1948. In: Tenke Sándor (szerk.): *Református Ifjúsági Egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században*. Bp., 1993. (továbbiakban: Kulifay, 1993.) 456-464. p.; MRZSL. 24.a. 3.d. Az SDG Szellemi és társadalmi munka bizottság jegyzőkönyve (1934)

[134] Kulifay, 1993. 456-464. p.

[135] MRZSL. 24.a. 3.d. SDG közgyűlési jegyzőkönyve (1941. október 19.)

[136] Ázsóth Gyula (szerk.): *Szárászó: Balatonszárászó múltjáról és jelenéről*. Balatonszárászó, 1990. (továbbiakban: Ázsóth, 1990.)

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_001.htm

[137] MRZSL. 24.a. 2.d. SDG Intézőbizottsági ülés jegyzőkönyve (1929. április 17.)

[138] MRZSL. 24.a. 4.d. SDG főiskolás fiúmunka jegyzőkönyve (1932)

[139] MRZSL. 24.a. 34.d. Jogász és Közgazdász Collegium munkájáról jelentés.

[140] *Magyar Út*, 1936. július 1-15.

[141] Tóth, 1983. 119-120. p.

[142] *Fiatal Magyarság*, 1935. szeptember

[143] Tenke Sándor (szerk.): Református Ifjúsági Egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Bp., 1993. 427. p.

[144] Tóth, 1983. 130-135. p.

[145] A szárszói konferenciákról: Havas Gábor: Az 1942. és 1943. évi nagy konferenciák. In: Tenke Sándor (szerk.): Református Ifjúsági Egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Bp., 1993. 274-314. p.; Győrffy Sándor (szerk.): Szárszó 1943 Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Bp., 1983.; Ázsóth, 1990.; Szárszó: az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet tábor előadás- és megbeszélés sorozata. Bp., 1993.; A Márciusi Frontról: Denke, 1993. 420-431. p.; Féja Géza: Márciusi Front. Bp., 2003.; Fél évszázad múltán a Márciusi Frontról. Bp., 1989.; Kovács Imre: A Márciusi Front. New Brunswick, 1980.; Salamon Konrád: A Márciusi Front. Bp., 1980.; Pintér István: A Márciusi Front. Bp., 1987.; A Márciusi front és Debrecen. Debrecen, 1987.; Márciusi Front, 1937-1987. Debrecen, 1987.

[146] Az ökumenikus mozgalmak általános történetéhez a legalaposabb munka: Rouse, Ruth – Neill, Stephen Charles: A History of the Ecumenical Movement, 1517-1948. Philadelphia, 1954.; Magyar nyelvű szakirodalom: Ottlyk Ernő: Az egyház története. Bp., 1979.; Békés Gellért: Krisztusban mindnyájan egy. Keresztények egysége – utópia? Pannonhalma, 1993.; Makay Miklós: Ökumenikus Kiskaté. Bp., 1941.

[147] MRZSL. 2.f. II. 21.d. 837/39; *Budapesti Hírlap*, 1924. január 6.

[148] Handbook of the World Alliance. London – New York – Paris – Berlin, 1930. 69. p.

[149] *Új Magyarság*, 1932. szeptember-október

[150] 1920. Sonntagsberg, 1924. Zakopane, 1925. Herkulesfürdő, 1926. Bania Konstanza, 1927. Algan, 1928. Lukacovice, 1929. Balatonfüred, 1931. Plankenwarth, 1933. Rezek, 1935. Csamkoria, 1936. Tihany, 1937. Salsersbad, 1939. Belgrád (MRZSL. 23. 6.d. A MEKDSZ munkájáról történeti áttekintés)

[151] MRZSL. 23. 2.d. Zweite Ost- und Südosteuropäische Führer Konferenz, Visegrad, 1923. Apr. 9-16., Programm für die Mitteleuropäische Tagung 11. bis 15. September 1933 im Zwingliheim, Wildhaus, Schweiz

[152] *Református Diákmozgalom*, 1937/38. 1. sz.

[153] *Református Diákmozgalom*, 1940. április

[154] *Diákvilág*, 1933. október

[155] *Diákvilág*, 1935. július-szeptember

[156] Uo.

[157] MRZSL. 23. 6.d. A MEKDSZ munkájáról történeti áttekintés 1918-1945

[158] Stevenson, Lilian: Towards a Christian International. The Story of the International Fellowship of Reconciliation. London, 1941. 15. p.

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_001.htm

[159] *Ébresztő*, 2.sz. 1931. február.

[160] *Magyar Ifjúság*, 1936. július-augusztus, 1938. augusztus.

[161] MRZSL. 2.f. II. 21.d. 2117/1938.

[162] MRZSL. 2.f. II. 21.d. 3322/1939.

[163] Van feltámadás! 111-114. p.

[164] Uo. 113. p.; MRZSL. 50.f. 1.d. 5/1 A Magyarországi Ökumenikus Ifjúsági Bizottság jegyzőkönyve (1936. június 9.)

[165] MRZSL. 50. 3.d. Budapest 1936. csomó Siegmund-Sulchze 1936. június 22-i és szeptember 10-i levele Makay Miklóshoz.

[166] MRZSL. 50.f. 1.d. Budapest 1936. csomóban.

[167] 3 bolgár, 3 görög, 3 osztrák (evangélikus és református), 4 lengyel (1 ortodox, 2 lengyel protestáns, 1 német protestáns), 6 román (3 ortodox, 1 német evangélikus, 1 magyar református, 1 magyar evangélikus, 1 magyar unitárius), 6 csehszlovák (1 a cseh nemzeti egyház tagja, 1 német protestáns, 1 magyar református, 1 szlovák evangélikus, 1 cseh protestáns) és 3 jugoszláv (3 ortodox, 1 magyar református, 1 német protestáns) résztvevő.

[168] Uo. Regional Oecumenical Conference of the Youth Comission, Budapest, 6-9. or 20-23. November 1936; Oecumenical Youth Conference of the Central European and Balkan Countries, Budapest, 13-16. November 1936.

[169] MRZSL. 50.f. 1.d. 5/1 Budapest 1936. csomó.

[170] MRZSL. 50. 4.d. Biévres 1938. csomóban.

[171] MRZSL. 2.f. II. 21.d. 3322/1939.

[172] MRZSL. 2.f. II. 21.d. Erdőss Károly és Vasady Béla jelentése az 1937-es oxfordi és edinburghi konferenciákról.

[173] Uo. 4690/1934.

[174] Uo. B. Kiss Júlia jelentése az amsterdami konferenciáról (1939. augusztus 9.)

[175] MRZSL. 2.f. II. 14.d. 2575/1928.

[176] MRZSL. 2.f. II. 29.d. Az Egyházak Világtanácsa című irat; Németh István: Európai tervek, 1300-1945. Bp., 2001. 543. p.

[177] MRZSL. 2.f. II. 29.d. Jelentés a konvent külügyi albizottságának 1944-46-os munkájáról.

[178] Uo. 1946. csomó Questionnaire on the Churches and World Order. (A tanulmányt egyenlőre nem állt módunkban megszerezni.)

[179] Tagjai: SDG, MEKDSZ, Református KIE, Evangélikus KIE, Református Leányegyesületek. Pap László: Tíz év és ami utána következett, 1945-63. Bern – Bp., 1992. 12. p.

[180] Uo. 15. p.

[181] A keresztyén ember a válságban. A Magyarországi Ökumenikus Ifjúsági Bizottság első és második konferenciájának anyaga. Bp., 1946. 117-8. p.

[182] Uo. 166. p.

[183] Uo. 340-342. p.

[184] MRZSL. 2.f. II. 29.d. 1946 csomó Határozati javaslatok, Debreceni konferencia (1946. október 17-19.)

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_001.htm

[185] *Tűzoszlop*, 1946. Pünkösdi szám.

[186] Bereczky Albert: Két ítélet között. I. köt. Bp., é.n., 113. p.

[187] Lányi, 2000. 30. p.

[188] Sass Kálmán: Új világ küszöbén. Érmihályfalva, 1946. 8. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMV

Antal Beatrix: Az esztergomi főegyházmegye állapota Kollonich Lipót érseksége kezdetén, 1695. (Kánoni kivizsgálási jegyzőkönyve alapján.)

A nyugati latin egyház püspökjelöltjeit beiktatásuk előtt alapos és szigorú vizsgálati eljárásnak vetette alá. A jelöltnek több, az adott egyházmegye irányításához szükséges kritériumnak kellett megfelelnie. Így például a máig érvényben lévő 30 éves korhatárt, illetve a törvényes házasságból való származást már a III. lateráni zsinat (1179) előírta.[1] Ezen túlmenően elengedhetetlen feltétel volt a püspöki székek betöltésénél a feddhetetlen erkölcsi életvitel és a megfelelő szellemi felkészültség. Az ehhez szükséges kivizsgálási eljárást ekkor még az érsek bonyolította le, érsekválasztás esetében pedig az egyházmegye rangidős püspöke irányította a vizsgálatot.

Az eljárási mód lebonyolításán a Trienti Zsinat csupán annyi módosítást tett, hogy azt az egyházmegyei zsinatokra bízta, saját igényeik figyelembe vételével, vagyis „a viszonyoknak megfelelő formában igyekezett érvényesíteni a középkori jogszabályokat”. [2]

Mivel az egyházmegyei zsinatok a trienti előírásnak nem tettek eleget, XVI. Gergely 1591-ben részletesen meghatározta az üresedésben lévő főpapi székek betöltésekor lefolytatandó kivizsgálási procedúra menetét. Megjelölte azokat a, mindenekelőtt megbízható, személyeket, akik az eljárást lebonyolíthatják (pápai diplomaták, nunciussok, delegátusok), meghatározta a beidézendő, általában három, de minimum két tanúval szemben támasztott követelményeket,[3] valamint általánosságban körülírta a jelölt személyével és a betöltendő egyházi javadalommal kapcsolatban felteendő kérdések csoportját (*tam super statu ecclesiae quam ipsius archiepiscopi*). Ezeket a kérdőpontokat (*interrogatoria*) VIII. Orbán pápa, 1627-ben, külön utasításban részletesebben pontosította. A kivizsgálási eljárást (*processus informativus*) csak szentszéki megbízás alapján lehetett megindítani.

A VIII. Orbán-féle utasítás 13-13 kérdést sorolt fel, amelyekre a tanúknak, miután esküt tettek az evangéliumra, tárgyilagos, részrehajlás nélküli válaszokat kellett adniuk. A jelölt személyére vonatkozó kérdőpontok általában a jelölt családi körülményeire, iskolázottságára, egyházi rendfokozatára, már viselt tisztségeire, jellemére, mentalitására és külső megjelenésére irányultak. A másik kérdéscsoport a püspöki székhely nagyságára, lakóira, plébániáira és lelki életére, a székesegyház állapotára, felszereltségére, a káptalani és egyéb javadalmakra, a püspöki jövedelmekre és rezidenciára, valamint a szemináriumra, az egyházmegye metropolíájára, kiterjedésére vonatkoztak. A felsorolt kérdésekre adott feleletek előtt a tanúknak pontosan számot kellett adniuk arról, hogy honnan, mióta ismerik a jelöltet, valamint arról, hogy információik milyen forrásból származnak. Válaszaikat általában maguk fogalmazták meg, a jegyzőkönyvbe vett vallomásaikat sajátkezűleg láttamozták. A tanúkihallgatások több napig tartottak, mivel a beidézett tanúkat nem egyszerre, hanem különböző, többnyire egymást követő napokon hallgatták meg.

A magyarországi egyházi javadalmak betöltését érintő kihallgatások, néhány kivételtől eltekintve, Bécsben, a pápai nunciatura palotájában, a nuncius elnökletével zajlottak. A tanúk névsorát a nunciatura kancellárja állította össze, és a vizsgálati eljárás menetét is ő irányította.[4] Az elkészült jegyzőkönyveket, az esetlegesen csatolt egyéb okmányokkal (mint például királyi kinevező okiratok, a jelölt saját igazolását bizonyító oklevelek) együtt felküldték Rómába, ahol a *processus definitivus* során, a Bíborosi Kollégium, olykor kifejezetten a Konzisztoriális, vagy, amennyiben a püspök kinevezéssel kapcsolatban az illetékes kormányokkal kellett tárgyalni, a 19. századtól a Rendkívüli Ügyek Kongregációjának, (*Congregatio pro negotiis ecclesiasticis extraordinariis*) tagjai véleményezték és döntöttek a jelölt kinevezéséről. Csak ezt követően kerülhetett sor a *praeconisatoria* és a bulla kiállítására, ami teljessé és véglegessé tette az egész folyamatot.[5]

A magyarországi jegyzőkönyvek 1612-től kezdődnek és maradtak fenn többé-kevésbé hiánytalan sorozatot alkotva a Vatikáni Titkos Levéltárban. Biztos, hogy már korábban is folytattak kánoni pereket hazánkban, de ezekről csak adataink vannak, az első ténylegesen fennmaradt *processus* 1612-es dátumozású.[6] Feldolgozásuk épphogy elkezdődött,[7] s minél több hasonló jegyzőkönyv analízisére nyílik lehetőség, annál pontosabb képet kaphatunk az egyes egyházmegyék, püspökségek fejlődéséről, esetleges visszaeséséről. A vatikáni levéltárból előkerülő írásos anyagok, még a „mozaikszerű adatok is értékesek lehetnek a korszak egy-egy egyéniségének: püspökének, papjának, misszionáriusának vagy többé-kevésbé ismert világi személyiségének, valamely intézménynek, püspökségnek, vidéknek, helységnek közelebbi megismeréséhez”, nemcsak történészek, egyháztörténészek, de „a nemzeti művelődés kutatója is” sokat meríthet belőlük.[8]

Az alábbiakban eme, jórészt tehát még feldolgozatlan iratok tömkelegéből választottam ki feldolgozásra Kollonich Lipót 1695-ös esztergomi jegyzőkönyvét.[9] A választást alapvetően két szempont indokolja. Egyrészt a főegyházmegye jelentősége, másrészt a történelmi határhelyzet. A 17-18. század fordulója ugyanis a török hódítás másfél évszázadának lezárultával a magyarországi katolicizmus történetében is új fejezetet és lehetőségeket nyitott. Következésképpen munkám nemcsak pillanatfelvétellel szolgálhat, hanem remélhetőleg további, egészen a 19. század derekáig elérkező, újabb és újabb processzusokra épülő elemzések kiindulópontja is lehet.

A tanulmányban az esztergomi főegyházmegye korabeli állapotának bemutatására nyílik lehetőségem. Arról az egyházmegyéről kapunk képet, amelynek székhelye – a város 1683-as visszafoglalásának ellenére – még 1695-ben is Nagyszombatban található, és amelynek vezető szerepe vitathatatlan, hiszen Esztergom a mai napig prímási székhelyünk. Ne feledjük, a kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvek olyan személyek eskü alatt tett tanúvallomásait tartalmazzák, akik mind a jelöltet, mind az adott egyházmegyét igen alaposan ismerik. A tanúknak nem áll érdekükben hamis adatokkal szolgálni, így – bizony állítható – hogy ezen processusok forrásértéke felbecsülhetetlen, hiszen „az új főpapról és egyházmegyéjéről kortárs tanúk szemével kaphatunk egységes szempontok alapján történő és számos részletre kitérő áttekintést, értékelést”. [10]

Kollonich *processusa* mellett felhasználtam még elődje, Széchenyi György 1685-ös, hasonló okokból készített jegyzőkönyvének adatait is.[11] Így az olvasónak tíz év távlatában már most lehetősége nyílik az összehasonlításra, az egyházmegye fejlődésének lemérésére. Széchenyi *processusa* azért is érdekes, mivel abban az egyik tanút épp Kollonich Lipót, akkor még bécsújrhelyi püspökként, testesíti meg. Ezáltal megtudhatjuk, mennyire tájékozott annak az egyházmegyének az állapotáról, amelynek élén tíz év múlva ő tölti majd be a vezető pozíciót.

A kihallgatás során beidézt tanúknak csak az esztergomi egyházmegye állapotára vonatkozó kérdéseket kellett megválaszolniuk, azaz Kollonich személyére vonatkozó kérdéseket és válaszokat, sajnos, a jegyzőkönyv nem tartalmaz. Ennek oka valószínűleg Kollonich személyében, illetve az általa viselt tisztségekben keresendő, hiszen ő ekkor – elég ha csak egyházi pályafutását tekintjük – már több püspökség élén is vezető pozíciót töltött be, ekkor pedig már a kalocsai érseki székből várta pápai megerősítésének megérkezését. Vagyis már nem először folytattak le vele szemben kánoni kivizsgálási eljárást,[12] személye nem volt ismeretlen sem a bécsi nuncius, sem a Kúria bíborosai előtt.

Az újonnan, 1695. július 14-én I. Lipót által kinevezett esztergomi érsek kánoni kivizsgálásának vezetője Sebastiano Antonio Tanara c. damaszkuszi érsek, bécsi apostoli nuncius. Az előírásoknak megfelelően, a bevezető szövegrészben említést tesznek mind XIV. Gergely pápa mind VIII. Orbán pápa ide vonatkozó utasításairól. A kihallgatások helyszíne, szintén a szokásoknak megfelelően, a bécsi nunciatura épülete. Időpontja pedig, ami egyben az első két tanú meghallgatásának dátuma is: 1695. július 24. vasárnap.

A tizenhárom, az egyházmegye állapotára vonatkozó kérdőpontok felsorolása után következnek a tanúvallomások. Ezek külön, egymást követő napokon zajlottak.

Kollonich elsőként beidézett tanúja báró Maholányi János, aki ekkor, 60 évesen, királyi udvari tanácsos és személynök. A második tanú, a 46 éves Várady László a magyar kamara tanácsosa és a királyi jövedelmek főpénztárosa. A harmadik tanú, aki szintén a pozsonyi kamara tanácsosa, a 31 éves Palugyay Gábor. Mint látható, mindhárman világi tisztviselők, udvari, illetve kamarai szolgálatokat láttak el. A processusban a kancelláriai (Antonius Laurentij) hitelesítés után melléketként szerepel Lipót császár királyi kinevező oklevele, amely elismeréssel szól a jelölt érdemeiről, az érseki székhely betöltéséhez szükséges felkészültségéről. A királyi kinevezést Jaklin Balázs nyitrai püspök, mint királyi kancellár és Mednyánszky Pál királyi titkár hitelesítették. A jegyzőkönyv Tanario nuncius záradékával végződik.

Miután a tanúk sokszor egymással szinte szó szerint megegyező vallomásokot tesznek, így azokat nem kívánom külön-külön bemutatni. Ezért az egyes kérdésekre adott válaszokat, a könnyebb átláthatóság miatt, együtt értékelem, a tanúvallomások közül megpróbálom kiválasztani a legrészletesebbet, amit majd ismertetek, és csak az esetlegesen előforduló eltérésekre hívom fel külön a figyelmet.

A tanúk válaszaiból először *Esztergom földrajzi elhelyezkedéséről, nagyságáról, lakosainak a számáról, azok vallási hovatartozásáról, valamint a város földesuráról* kapunk adatokat. A kérdésre a legrészletesebb választ *Palugyay Gábor* adta, miszerint Esztergom Magyarországon, a hasonló nevű megyében található. A város egy hegy lábánál terül el, ezen a hegyen található a vár (*arx*), ahol Szent István királyunk született, és aki itt érseki székesegyházat (*ecclesiam metropolitanam*) emeltetett, amit viszont a török lerombolt. A város sík (*amoeni*) területen, a Duna partján fekszik, viszont a mostani zavaros idők miatt nagyrészt romokban hever. *Maholányi* tanúvallomása csak annyiban különbözik ettől, hogy ő határozottabb különbséget tesz az alsó- és a felsőváros között.

A legérdekesebb adatot viszont a városban található házakról kapjuk. Eszerint ugyanis, míg *Széchenyi* *processusában* a beidézett tanúk[13] 500, jórészt lerombolt házról beszélnek, addig 1695-ben ez a szám már csak 50-60 közötti. És ezek sem igazán házak, hanem inkább viskók (*tuguriolis*). Érdekes még megemlítenünk, hogy *Széchenyi* tanúi 100-200 Esztergomban maradt rác családról is beszámolnak (*Rascianense*). Valamint, ugyancsak *Széchenyi* jegyzőkönyvében, *Kollonich* úgy nyilatkozik, hogy az érsekség hol Nagyszombatban, hol Pozsonyban rezideál (*vel Tyrnaviae vel Posonij*). *Várady* tanúvallomásából pedig még azt is megtudjuk, hogy 1683-ban, Bécs sikertelen török ostroma után a várost felszabadították (*post solutam obsidione Viennam a Turcarum iugo ereptam*).

Az érseki székesegyház hollétét, állapotát, szerkezetét, titulását, és az esetlegesen elvégzendő felújítások szükségességét firtató második kérdésnél *Váradytól* megtudjuk, hogy jelenleg, a káptalannal együtt, Nagyszombat az érseki székhely. A Bakócz-kápolnáról, amelynek felújítását az elhunyt érsek már megkezdte (*per defunctum archiepiscopum reparata*), és ahol a plébános a szentmise áldozatot is elvégezte (*ubi plebanum sacra peragit*), mind három tanú tud, nem így viszont a székesegyház védőszentjéről. Erre vonatkozólag meglepő módon nem tudnak pontos választ adni.[14] De ugyanez mondható el az 1685-ben tanúskodókról is: vagy Szent Istvánt vagy Boldogságos Szűz Máriát teszik meg védőszentnek. Viszont megtudjuk, hogy a Bakócz-kápolnát Boldogságos Szűz Mária kápolnának nevezik, így valószínűleg innen ered a tanúk tévedése.

A harmadik kérdésre, amely *az esztergomi egyházmegye suffraganeusaira* irányult, egyedül *Palugyay* tudott helyesen válaszolni, miszerint Esztergom *suffraganeusai*: Eger, Győr, Nyitra, Pécs, Vác és Veszprém. *Maholányi* ide sorolta még, az egyébként a kalocsai érseki tartomány alá tartozó, váradi és erdélyi püspökségeket is. *Várady* pedig a váradi püspökséget tulajdonította Esztergom *suffraganeusának*. A tévedések forrása valószínűleg az esztergomi érsekség alá tartozó, erdélyi területen fekvő szebeni prépostság.

A kérdőpontok negyediké *a székesegyház méltóságaira, az egyes méltóságok jövedelmére, a teológusi és penitenciáriusi stallumokra* kérdez rá.

Mindhárman elmondják, hogy az esztergomi káptalan 24 kanonokból áll, de ezek, ahogy Várady és Maholányi mondják, az érsekséggel együtt szintén Nagyszombatba tették át a székhelyüket. Ugyanakkor Maholányi fontos adatot szolgáltat számunkra, amikor megemlíti, hogy két kanonok Esztergomban maradt, a káptalani javadalmak összeírása végett. A viselt méltóságokról is egyformán nyilatkoznak: az érsek utáni első méltóság a nagypréposté, őt követi az olvasó-, majd az éneklő- és végül az őrkanonok. Várady feltételezi, hogy vannak még egyéb méltóságok is, mint főesperesek és prépostok, de róluk nem tájékozódott részletesebben. Említ viszont 24 presbitert, akik a kórusban zsolozsma (*horas canonicas*) idején *cum musicis* énekelnek. A kanonokok és a méltóságok jövedelméről Várady csak hallomás útján értesült, ez alapján évi 1000 forintra teszi a jövedelmüket. A fontosabb főesperességeket és prépostságokat, apróbb eltérésekkel, azonban mind Maholányi, mind Palugyay felsorolja. Mindketten három prépostságot emelnek ki: a szentgyörgymezeit (*de viridi campo*), a szenttamásit és az esztergomvárbeli (*de monte Strigoniensi*) Szent Istváni prépostságokat. A főesperességeket illetően Maholányi hatról beszél, ezek: a nyitrai, a barsi, a zólyomi, a tornai, a sasvári és a gömöri. Palugyay ezeken túlmenően a honti, a komáromi és a nógrádi főesperességeket sorolja fel. Ezen főesperességek jövedelmei az érseket és a kanonokokat illetik.

A kanonokok éves bevételéről más-más összeget említenek. Maholányi válasza a következőképpen hangzik: a kanonokok jövedelme 600 forint, az oszlopos kanonokoké (*dignitates vero coniunctim cum canonicatibus*) 1000 forint. Elmondja még, hogy nincs praebenda, de a karpapságban (*choro clerici*) szolgálnak olyan klerikusok, akiket a szeminárium tart el (valószínűleg kispapokra gondol), és néhány kántor is. A kántorok javadalmazása az egyik üresedésben lévő kanonokság jövedelméből történik, amit *nemonak* neveznek, de minthogy ez a poszt nincs betöltve, így a kanonokok száma csupán 23. Ezzel szemben Palugyay vallomása a következőképp hangzik: a káptalanok bevételeit gyarapítják az oltárjavadalmakból (*altariae*) befolyó összegek, ezek az oltárjavadalmak a Szent Katalin, Szent Margit, Krisztus teste és a Szent János oltárok. A nagyprépost jövedelme, birtokbevételeivel együtt kb. 1000 birodalmi tallér. Az olvasó-, őr- és éneklőkanonokok illetve az egyéb prépostságok jövedelme 900 és 1000 forint között mozog. Később azonban hozzáteszi, hogy az oszlopos kanonokok a jelenlegi, kevésbé jövedelmező időszak miatt mindössze kb. 600 forintra tesznek szert, birtokjövedelmük pedig 100 birodalmi tallér körüli. A főesperesek, a kanonoki jövedelmen túl 200-300 forintot kapnak. Ő is megemlíti a 24 presbitert, akiket *prebendáriusok*nak neveznek és akik a székesegyházban szolgálnak, a kórusban teljesített munkájukért pedig az érsektől kapják a fizetésüket. Teológusi és penitenciáriusi stallumról egyikén sem tudnak, mint ahogy az 1685-ös tanúk sem. Tekintettel arra, hogy a nagyprépost jövedelmét Széchenyi tanúi is 1000 birodalmi tallérban határozzák meg, az egyszerű kanonokokét pedig 500-700 forint közöttire teszik, megállapíthatjuk, hogy a jövedelmek 10 év alatt nem, vagy csak kis mértékben változtak.

A *lelkipásztori teendőket*,^[15] amelyre az ötödik kérdés vonatkozik, mindhárom tanú szerint a plébános látja el (*cura animarum exercetur per canonicum plebanum*), úgy Nagyszombatban, mint Esztergomban.^[16] Viszont az esztergomi plébánost a nagyszombatiak választják (*plebanum, qui eligitur a civitate, Tyrnaviae per plebanum*). Széchenyi tanúi közel azonosan vélekednek, miszerint jelenleg az esztergomi káptalan, minden szükséges felszereléssel, a keresztelőkúttal együtt Nagyszombatban található, így a parókia is ott működik, minthogy Kollonich szerint a lelkipásztori teendőket Esztergomban a káptalan látta el. A tanúk elmondják még, hogy mindkét városban van keresztelőkút is, mivel a kérdés erre is irányult.

A hatodik kérdés a *székesegyház felszerelésére, a lelkipásztori feladatok elvégzéséhez szükséges berendezések meglétére* kíváncsi. Konkrétan rákérdez a kórusra, az orgonára, a harangtoronyra, a harangokra és a temetőre. A kérdésre mindkét érsek tanúi tartalmilag megegyező válaszokat adtak. A nagyszombati szentély (*sacrarium*) kellően felszerelt a szükséges liturgikus eszközökkel, mindenféle, az egyházi szertartás, az istentisztelet lebonyolításához elengedhetetlen felszerelésekkel, így, a kérdésben felsoroltakkal is, rendelkezik. Esztergomból viszont mindezek hiányoznak. Palugyay válaszában mindehhez hozzáfűz egy apró részletet, miszerint az említett, értékes felszerelések a király bőkezűségének köszönhetőek.

A hetedik kérdés a székesegyházban lévő ereklyékre, azok őrzési módjára irányul. Erre vonatkozólag a tanúk csak kisebb, ünnepi alkalmakkor kiállított relikviákról tudnak. Egy nagyobbat is említ viszont *Maholányi*, méghozzá Szent Adalbert koponyáját (*granium*), amit Nagyszombatban arany tetővel lezárva őriznek. És amit időnként, egyéb ereklyékkel együtt, kiállítanak, hogy a hívek tiszteletüket tehesék előtte. Esztergomi ereklyékről viszont ő sem hallott. *Széchenyi* processzusában *Kollonich*, *Maholányival* együtt megjegyzi, hogy Pozsonyban őrzik Elemózsias Szent János testét (*corpus beati Ioannis Elemosinaij*). Ami teljes mértékben helytálló értesülés, hiszen még 1623-ban Budáról Pázmány vitette át Pozsonyba Alamizsnás Szent János holttestét.^[17] Talán nem véletlen, hogy *Széchenyi* jegyzőkönyvében a pozsonyi ereklyéket is megemlíti, és igaza volt *Kollonich*nak amikor azt nyilatkozta, hogy az érsekség hol Nagyszombatban, hol Pozsonyban rezideál. (Ld. 1. kérdőpont).

A nyolcadik kérdésnél, amely az érseki rezidenciáról kér felvilágosítást (*van-e egyáltalán, hol és milyen távolságra található a székesegyháztól, illetve szükséges-e a felújítása*), értesülünk arról, hogy az esztergomi érsekség palotája jelenleg Nagyszombatban, a temető mellett, a székesegyháztól körülbelül 15 lépésre található, amelynek egy részét az elhunyt érsek nemrég felújította. Megtudjuk még, hogy Pozsonyban is létezik érseki palota, ez viszont belsőleg komoly renoválásra szorul. *Várady* hozzáteszi még, hogy a tetőt viszont már megújították. *Palugyay* mondja el, hogy az esztergomi érseki palotát az Udvari Kamara hozatta helyre (*recuperavit a camera aulica suae maiestatis*), de belsőleg még nincs kellőképpen felszerelve. Mivel, ahogy azt *Széchenyi* tanútól megtudjuk, az esztergomi rezidenciát korábban a török teljesen lerombolta. Igen előkelők viszont a nagyszombati, a pozsonyi, az érsekújvári és a garamszentkereszti paloták, tekintve, hogy ezeket az elhunyt érsek már felújította.

A kilencedik kérdés az érsek havi illetve évi jövedelmére, ezek bevételi forrásaira, és a jövedelmek egy részének más célokra történő fordítására (pensione onerati) vonatkozik. Ezúttal, az információk fontosságára való tekintettel, mindhárom tanúvallomást sorrendben ismertetem. *Maholányi* szerint az érsek havi jövedelme, a *pensione onerati* levonása után, nem haladja meg a 20 ezer forintot. Ez 15 ezer római *scudóból* (aranyból), valamint birtok- és földesúri jövedelmekből áll össze (*consistunt in bonis, seu dominiis*). Bár a birtokok nagyrészt a háború elpusztította. Ezenfelül az érsek jövedelmét képezik a tized- és *pisetum*jövedelmek is. A *pisetum* a körmöcbányai (*Cremnijtij*) ezüst vagy arany 1/48-ad részét jelenti, ami jelenleg évi 6-8 ezer forinttal emeli meg az érseki jövedelmet, viszont ez az összeg több is lehetne, ha a bányát nem árasztotta volna el a víz. A *pisetum* jövedelemből Pázmány ötezer forintot a nemesi kollégiumnak adományozott (*cardinalis Pasmanni pendere pro convictu nobilium quinque millia florenorum*), de ezt a két utóbbi érsek nem fizette ki. A fent említett 30 ezer forintos összegén túl, a Magyar Kamara évi hatezer forintot fizet ki az érseknek, amit az ország szegény papjai között kell szétosztania. *Várady* vallomásában úgy tudja, hogy az érsek jövedelme a valamikori bérbeadott tizedekből 24 ezer forint, ezenfelül pedig birtokaiból származik minimális összegű készpénz. Így az érsek havi jövedelme eléri a mintegy 30 ezer forintot. Ezenkívül az érsek a *pisetum* jövedelmet is élvezzi, amit Körmöcbányáról kap ezüstben vagy aranyban. Egy-egy jövedelmező évben, *Várady* szerint, az érsekség bevétele akár a 40 ezer forintot is elérheti. A legutóbbi érsek jövedelme ezzel szemben, úgy hallotta, 20 ezer forintnyi összeget tett ki, amiből ötezer forintot a jezsuiták nemesi kollégiumának kellett kifizetnie (*ex quibus pecuniis tamen dicitur debere dominus archiepiscopus solvere patribus societatis quinque circiter millia florenorum pro convictu nobilium*). Valamint a magyarországi szegény plébánosoknak is (*in favorem parochorum de pauperorum totius Hungariae*) tartozik fizetni hatezer forintot, de ezt az összeget a kamarától megkapja, hiszen maga *Várady* szokta átutalni.

Palugyay véleménye szerint, a mostanság kevésbé jövedelmező időszakokban (*pro sterilitate moderni temporis*), az érsek havi jövedelme 30 ezer forint lehet. Ez a bérbeadott tizedekből áll, amiért a bérlők vagy hasznóbérlők (*ab arrendatariis, seu conductoribus*) készpénzben fizetnek. A bányajövedelem, vagyis a *pisetum* alkotja az érsek másik bevételi forrását, ami 1/48-ad rész ezüst vagy arany, ez az összeg a kibányászott nemesfém mennyiségétől függ. *Palugyay* tudja, hogy 1692-ben a *pisetumból* az érseknek 30 ezer forint bevétele származott, de ebből a császár miniszterei bizonyos összeget le szoktak venni. Az egyik évben pedig a császár az egész összeget lefoglaltatta. Ha viszont a kevésbé jövedelmező éveket nézzük (*annis*

infoecundis), akkor a *pisetumból* évente kb. 8 ezer forint jut az érseknek, amiből ötezer forintot Pázmány rendelete értelmében, a nemesi kollégiumnak kell kifizetni, ennek azonban a Pázmányt követő négy érsek nem tett eleget, mivel ők is alapítottak hasonló intézményeket. Miután II. Ferdinándnak vissza kellett adnia 99 templomot a protestánsoknak (*haereticis*), a Magyar Kamara évi hatezer forintot juttat az esztergomi érseknek, hogy azt a szegény plébánosoknak adja. *Pensioról* nem tud, vagy arról, hogy egyházi részről, az érseki jövedelmet egyéb kötelezettségekkel megterhelték volna. Viszont az elhunyt érsek visszaszerezte az érsekújvári és esztergomi rezidenciáit, valamint ennek tizedeit, de meg kellett egyeznie a Kamarával, hogy a végvári katonák eltartására évi 1500 köböl gabonát és 400 rajnai forintot fog biztosítani. Minderről 10 évvel korábban *Széchenyi* tanúi a következőképp nyilatkoznak. *Kollonich* 15 ezer forintra teszi az érsek havi jövedelmét, ami a tizedekből és a bányajövedelemből áll. Bár a háború miatt az érsek bányajövedeleme megcsappant (*non erit idem fructus*). *Maholányi* érdekes módon ekkor többnek, kb. 30 ezer forintnak gondolja az érseki jövedelmek havi összegét, ez szerinte pénzből, búzából és borból tevődik össze. A jövedelmezőbb években viszont ez az összeg a duplájára is emelkedhet. Adatai valószínűleg valóságosak, mivel 12 évig a jövedelmek intézője volt. *Pensioról* nem tud *Maholányi*, csak néhány kisebb egyházi kötelezettségről szerzett tudomást. *Szentiványi* még ennél is többre, 40 ezer forintra becsüli a befolyt jövedelmek összegét. Ez nála is a bányajövedelemből, a bor illetve a búza tizedekből adódik. Viszont csak ő említi meg a nemesek nevelésére szánt évi ötezer forintos juttatást (*dare quinque mille florenorum annuatim pro educandis nobilibus*), és ez is csak utólagos beszúrásaként, a lap szélén található.

A tizedik kérdés a plébániák számára, keresztelőkútjaikra irányul. Illetve arra, hogy társaskáptalannal, férfi vagy női kolostorokkal, vallási társulásokkal, kórházzal esetleg zálogházzal rendelkezik-e a város? *Maholányi* úgy tudja, hogy Nagyszombatban a Szent Miklós plébánia az egyetlen, itt is kanonokok látják el a lelkipásztori teendőket. A szerzetesrendeket illetően elmondja, hogy van egy ferences és egy klarissza monostor, valamint vannak jezsuiták, akik az egész országban ismert egyetemen oktatnak. Vallási társulatok is működnek a városban. Sőt szegényházzal is tud, zálogházzal (*mons pietatis*) viszont nem, mintahogy erről egyiken sem. *Várady* és *Palugyay* ezzel szemben nemcsak a nagyszombati, de az esztergomi parókiáról is tud. A pozsonyi társaskáptalánról (*capitulum collegiatum*) csak *Várady* tesz említést. A jezsuitákon túl, akik az egyetem mellett, egyéb iskolákkal is rendelkeznek Nagyszombatban, a pálosok (*patres sancti Pauli primi eremitaie*) rendházát is szóba hozza. A *Maholányi* vallomásaiban említettéken túl még a bencésekről beszél, illetve úgy hiszi, hogy a Szent Lázár Lovagrendnek is működik valamilyen alapítványa (*fundatio pro Lazareto*) a városban, ahol az egészségileg már legyengült embereket (*quorum valetudo est desperata*) gondozzák. *Palugyay* Esztergomról is beszél, ahol ferencesek és jezsuiták tevékenykednek. A jezsuitáknak még *Széchenyi* alapított itt rendházat, teszi hozzá. A nagyszombati rendházakat ő is a *Váradynál* hallottak szerint sorolja fel, azzal a különbséggel, hogy a lovagrendet nem említi, szerinte a kórházat a jezsuiták és a ferencesek tartják fenn. A szerzetesrendekkel kapcsolatban *Széchenyi* tanúi is hasonlóan vélekednek, mindösszesen annyi adalékkal, hogy *Kollonich* a pozsonyi ferences rendházat is megjelöli, *Szentiványi* pedig még nagyszombati hitbuzgalmi egyesületekről (*congregationes*) is tudomással bír.

Az egyházmegye nagyságáról és a környező településekről, a tizenegyedik kérdésben, annyit tudunk meg, hogy az esztergomi főegyházmegye igen nagy területen fekszik, ennél fogva kiterjedését nehéz pontosan meghatározni. *Maholányi* 40 magyar mérföldben határozza meg a főegyházmegye nagyságát, *Várady* csak annyit mond, hogy három megyére terjed ki és 30 mérföldnél nagyobb, míg *Palugyay* szerint 20 mérföld hosszú és 15 mérföld széles az egyházmegye területe, mindez a *suffraganeusai* nélkül. A nagyobb városok *Maholányinál*: Esztergom, Pozsony, Nagyszombat, Érsekújvár, Pozsonyszentgyörgy, Bazin, Modor, a hét bányaváros, valamint több szabad királyi- és mezőváros. *Várady* Pozsonynál hozzáteszi, hogy jelenleg ez az ország fővárosa (*metropolis Hungariae*), és mint fontosabb városokat említi még meg Trencsént és Szakalcát. *Széchenyi* idejében a főegyházmegyét 8-11 megyenagyságúnak vélik a tanúk, ugyanennyi szabad királyi várossal.

A tizenkettedik kérdésnél, amely a városban működő szemináriumokra, azok hallgatói számára vonatkozik, a teljesen kimerítő választ csak úgy kapjuk meg, ha a tanúk válaszait egymással kiegészítjük. A *Collegium*

rubrorumot, amely az óbudai prépostság jövedelméből létesült (*ex redditibus praepositurae veteris Budae*), mindhárman megemlítik. Ide *Maholányi* szerint 80 növendék jár, *Palugyay* szerint csak 30, *Várady* nem tud pontos számot, mindössze annyit, hogy az itt tanulók a jezsuita tamlomban szolgálnak szállásért és ellátásért cserébe. Ezen kívül *Maholányi* a nagyszombati káptalani kollégiumot említi még, ahol 12 klerikus tanul, akik a káptalanban is tevékenykednek. *Várady* a *Rubrorumon* kívül a Szelepchényi érsek által 50 ezer forintos tőkével (melynek kamat évi háromezer forint) alapított szemináriumról értesült. A szemináriumban tanulók számát nem ismeri pontosan, mindenesetre sok növendékről tud. A harmadik az ősi szeminárium, 13-14 diákkal, akik a főszékesegyházban szolgálnak. *Palugyay* a nemesi kollégiumot említi még, amely kollégiumnak, mint már tudjuk, a *pisetum* jövedelemből ötezer forint jár, ezen kívül pedig további két papi szemináriuma van a városnak, a már említett *Collegium rubrorum*, és a 20 diákkal működő *Stephaneum*, ahol bölcséleti és teológiai tudományokat oktatnak (*perficiant studia philosophica, et theologica*). *Széchenyi* processusában ehhez képest három tanintézményről esik szó: a jelenleg Nagyszombatban működő esztergomi káptalani iskoláról (*seminarium capituli Strigoniensis*), ahol 30 diák tanul, és ahol a szegényeket és a nemeseket külön oktatják. Valamint egy, a jezsuiták által fenntartott szemináriumról, és Szelepchényi szemináriumáról (*seminarium nuper fundatum ab ultimo domino archiepiscopo*) tesznek említést a beidézett tanúk.

Összefoglalva tehát, 1695-ben Nagyszombatban az egyetemen kívül öt szeminárium működik:

- 1) az esztergomi káptalan papnevelője, a *seminarium capituli*,
- 2) a Pázmány által továbbfejlesztett Oláh Miklós-féle szeminárium, aminek a neve Szent István-szeminárium lett, vagyis a *Stephaneum*, de ezt nevezték még *seminarium antiquissimumnak*, esetleg *seminarium Pazmanianumnak* is,
- 3) a szegény nemes ifjak számára 1619-ben, szintén Pázmány által alapított *Bursa (seminarium) sancti Adalberti*,
- 4) az 1649-ben, Lippay György kezdeményezésére felállított és az általában csak *Collegium rubrorum*ként említett *Collegium Generale*,
- 5) és a Szelepchényi alapította (1678) *seminarium Marianum*.[\[18\]](#)

A tizenharmadik, és egyben utolsó kérdés az érseki szék megüresedésének időponjára, és körülményeire irányul. A három tanú megegyező választ ad arra vonatkozólag, hogy az érseki szék az előző érsek elhalálása miatt üreült meg, az üresedés időpontját illetően viszont eltérő adatokkal szolgálnak. *Maholányi* szerint február 17-én halt meg az érsek, *Várady* csak a hónapot, februárt tudja megadni, a helyes válasz pedig ezúttal is *Palugyay* szavaiból derül ki, miszerint az érsek február 18-án hunyt el.

Rövid összegzésként elmondható, hogy Kollonich esztergomi jegyzőkönyvét, a tanúk széles körű informáltságára való tekintettel, még a *processusok* között is kiemelkedő helyre kell tennünk. A tanúk válaszait összevetve, egymással kibővítve, olyan gazdag átfogó ismeretanyagra tehetünk szert az esztergomi főegyházmegyével kapcsolatban, amivel kevés korabeli forrás rendelkezik. A tanúk a feltett kérdésekre munkakörükből adódóan, illetve személyes tapasztalataik alapján tudnak pontosan válaszolni, ismereteik, tájékozottságuk az egyházmegye állapotáról rendkívül részletesek. Alapos felkészültségüknek köszönhetően kimerítő, szinte minden részletre kiterjedő módon tudnak feleleteket adni. Különösen az érsekség jövedelmeire vonatkozó információik értékesek, hiszen a pénzügyekre vonatkozó iratok az ő kezükben is megfordultak, sőt egyes kifizetéseket személyesen intéztek, mintahogy tette azt például *Várady (ego illa exsolvere consuevi)*.

Számunkra és persze a jegyzőkönyv szempontjából is, a legtöbb és leghasznosabb adatokkal mindazonáltal Palugyay Gábor rendelkezett, aki egyébként, mint a *Collegium rubrorum* volt növendéke valószínűleg papi pályára készült. Tájékozottsága tízévi, az elhunyt Széchenyi György érseknél teljesített szolgálatának köszönhető (*scio ex decennali servitio praestito domino archiepiscopo nuper defuncto*). A másik két tanú is megfelelően iskolázott lehetett, Maholányi személyenként feltehetőleg jogi tanulmányokat végzett, de a kamarai alkalmazottaktól is elvárták a megfelelő képzettséget, hiszen mint tudjuk: „a hivatalnokok bizonyára kivétel nélkül elvégezték a latin gimnáziumot, annak befejező, rhaetorikai osztályát, sokan valószínűleg filozófiát és logicát is hallgattak. Theológiát végzett, de a felszentelés előtt az egyházi pályáról lemondó fiatal emberek alighanem többen is lehettek a kamara hivatalnokai között”^[19]

E két jegyzőkönyv adatainak összehasonlító elemzésével az esztergomi főegyházmegye, illetve Esztergom s Nagyszombat városainak tíz év alatt lezajlott változásait követhettük nyomon. 1685-ben országunkat még a török tartja megszállva és kevéssel Széchenyi jegyzőkönyvének elkészülte után Esztergomnak még egyszer meg kell vívnia Ibrahim pasa csapataival (július–augusztus). A városra mért, immár utolsó török támadás is súlyos csapást és pusztítást hoz Esztergom számára. A rombolás mértékét jól tükrözik az első kérdőpontra adott válaszok, a házak illetve a lakosok számának erőteljes csökkenését mutatván.

A jegyzőkönyvek siralmas állapotban festik le az egyházmegye viszonyait: egy szinte teljesen lakatlan, sivár, romokban heverő város tárul a szemünk elé. A még mindig bizonytalan közállapotok tükröződnek abból, hogy a tanúk egyike sem tudja pontosan meghatározni az egyházmegye kiterjedésének nagyságát. Tíz év rövid idő ahhoz, hogy egy várost – szinte a semmiből – fel lehessen virágoztatni, kevés ahhoz, hogy újból megindulhasson az élet, de ennek kezdeti jelei már kiolvashatóak Kollonich jegyzőkönyvéből. Bár az érseki jövedelmek, és az ezt alkotó bevételi források tételei 1685-höz képest alig mutatnak emelkedést (az egyedüli változást a szegény plébánosok számára nyújtott évi hatezer forintos kamarai juttatás rendszeressé válása jelenti), de már tanúi lehetünk a, bár még csak lassú, de már megkezdett újjáépítési munkálatok beindításának a porig rombolt város életében. Széchenyivel együtt immár a Kamara is elkezdte az érseki rezidenciák, illetve a Bakócz-kápolna felújítását. Ezen munkálatok természetesen még nem olyan mértékűek, hogy egyáltalán szóba kerülhetne az érsekség visszatelepülése egykori, és immár kamarai igazgatású székhelyére.

Lassan a szerzetesrendek fokozatos visszatelepülése is megindul a városba, és pozitív változásokat figyelhetünk meg a papi szemináriumok hallgatói számának alakulásában is. Hiszen, a Mohács óta állandó paphiányban szenvedő magyar katolicizmus számára az egyik legfontosabb feladatot még ekkor is a megfelelő papi utánpótlás biztosítása jelenti. Szüksége is lenne kellő számú klerikusra a katolikus egyháznak, olyanokra, akik támaszt nyújthatnának a mindenüket elvesztő, bizalmatlan, kiábrándult és a lelkiileg teljesen meggyötört, tűrőképessége határára került lakosság részére.

Nem kis feladat nehezedik tehát a magyar katolikus egyház soron következő érsekeinek a vállára, a vázolt nyomorúságos állapotból kell ismét működőképessé tenniük egyházmegyéjüket. Ezen, a Széchenyi és Kollonich által megkezdett, folyamatok részletes és hiteles módon tárulnak majd elének a többi, hasonló okokból felvett jegyzőkönyvek sorozatos feldolgozása s összevetése után. A további jegyzőkönyvek elemzése képet ad majd számunkra arról, hogy a „számtalan egyéni tragédia ellenére a lakosság”^[20] hogyan éli túl a háború okozta mély nyomokat, a rájuk nehezülő megpróbáltatásokon hogyan lesznek úrrá, hogyan népesül be ismét Esztergom városa, gazdasága hogyan indul ismét virágzásnak, és végül hogyan lesz majd újból az ország egyházi és szellemi központja. Nem utolsó sorban pedig arra is választ kaphatunk, hogy mindezen eredmények elérése érdekében egy-egy érsek milyen áldozatokat hozott.

Jegyzetek

[1] Galla Ferenc: *A püspökök kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban*. In: *Levéltári Közlemények*, 1942-1945. (továbbiakban: Galla, 1945.) 142. p.; illetve: Hubert Jedin: *A zsinatok története*. Bp., 1998. 51. p. A zsinat ezen dekrétuma később, IX. Gergely alatt a *Corpus Iuris Canonici*-be is bekerült.

[2] Galla, 1945. 143. p.

[3] A tanú legyen „komoly, tárgyilagos, vallásos”, a helyzetet alaposan ismerő személy. Bizalmas úton, az adott ország világi vagy egyházi illusztristái közül kell beidézni. Többször tettek tanúvallomást a Pázmáneum illetve a Collegium Germanicum et Hungaricum hallgatói is. Galla, 1945. 146-151. p.

[4] Tusor Péter: *Eszterházy Károly kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban*. In: Kovács Béla (szerk.): *Eszterházy Károly Emlékkönyv*. Eger, 1999. (továbbiakban: Tusor, 1999.) 24. p.

[5] Bánk József: *Egyházi jog, az egyházi alkotmányjog alapjai*. Bp., 1958. (továbbiakban: Bánk, 1958.) 104. p.

[6] Tusor, 1999. 24. p.

[7] Ld. pl.: Molnár Antal: *Adatok a váci püspökség török kori történetéhez*. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2001. 2. sz. 57-86. p.; Uő.: *A kalocsai érsekség a 17. században a püspöki processzusok tanúvallomásainak tükrében*. In: J.Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Piliscsaba, 2001. 149-163. p.

[8] Galla Ferenc: *Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából*. Bp., 1947. 15. p.

[9] Lelőhelye: Archivio Segreto Vaticano (továbbiakban: ASV.) Archivio Concistoriale, Processus Consistoriales, vol. 89, fol. 477r-485v.

[10] Tusor, 1999. 25. p.

[11] Lelőhelye: ASV. Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna, Processi dei Vescovi e degli Abbati, no. 222.

[12] Nyitrai, győri, kalocsai processusát Galla Ferenc is említi. A bécsújhelyit viszont nem látta, de feltehetőleg az is létezik. Kollonich tehát ezúttal már ötödik alkalommal vált főszereplőjévé vele szemben lebonyolított kivizsgálási eljárásnak. Galla, 1945. 170-174. p. Téves viszont Szabó László feltételezése, amikor Kollonichot egri érsekként említi: Szabó László (szerk.): *Körmend története*. Körmend, 1994. 143. p.

[13] *Széchenyi* processusában a megidézett három tanú egyike a már említett Kollonich Lipót. A második tanú neve sem ismeretlen számunkra, ő Maholányi János, aki ekkor még csak udvari titkár, a harmadik pedig a jezsuita rend egyik tagja, Szentiványi Márton, aki egyébként az egyik leggyakrabban beidézett tanú a 17. század során.

[14] *Maholányi*, tévesen, úgy gondolja, hogy az esztergomi főszékesegyház Szent István király titulusa alatt áll, akit Szent Adalbert itt keresztelt meg.

[15] A *cura animarum* pontosan, a hívek természetfölötti életének gondozását, ápolását, növelését jelenti, ami a plébánosnak, mint aki egyben a hívek lelkipásztora is, az egyik fő feladata. Ezt fordítottam rövidebben lelkipásztori teendőkné. Bánk, 1958. 162. p.

[16] Kivitételt képez Maholányi vallomása, mivel szerinte a plébános csak Nagyszombatban látja el a lelkipásztori teendőket.

[17] A holttestet még a török szultán ajándékozta Mátyás királynak. Schütz Antal (szerk.): Bp., 1995. 59-60. p.

[18] Ahogy azok, a bőséges szakirodalomban is szerepelnek. Hermann Egyed – Artner Edgár: *A hittudományi kar története*. Bp., 1938. 84-91. p.; Balányi György: *Pázmány Péter és a papnevelés*. In: *Theologia*, 1937. 116-119. p.; Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae I.) 245-252. p.; Lukács László – Szabó Ferenc (szerk.): *Pázmány Péter emlékezete*. Roma, 1987. 296-298, 353. p.

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_002.htm

[19] **Fallenbüchl Zoltán:** A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. In: *Levéltári Közlemények*, 1968. 2. sz. 233-268. p., 239. p.

[20] Kristó Gyula – Barta János – Gergely Jenő: *Magyarország története előidőktől 2000-ig*. Bp., 2002. 313. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMV

Kertész Botond: A pesti protestáns főiskola és az evangélikus egyház

Alábbi írás célja, hogy bemutassa, mi volt az evangélikusok szerepe a protestáns főiskola előmunkálataiban, illetve a létrejött teológia életében, valamint az, hogy milyen helyet foglal el a pesti teológia az evangélikus egyház történetében. A pesti protestáns teológia a mai Ráday-kollégium elődje. Ennek köszönhetően az iskola történetét viszonylag alaposan feldolgozták, két önálló kötet és készült róla, amelyet a teológia tanárai írtak.^[1] Az evangélikusok csatlakozását és kiválását azonban mindkét munka csak igen felületesen tárgyalta.

A két pesti protestáns gyülekezet közül először az evangélikusok tudtak magasabb – gimnáziumi – szintű oktatást megvalósítani. 1835-től kezdve volt napirenden, hogy ennek az iskolának a fenntartásában és működtetésében a pesti reformátusok is aktív részt vállaljanak. A terv végül úgy módosult, hogy az evangélikusokhoz való csatlakozás helyett inkább az egyházkerület támogatását próbálták megnyerni egy református főiskola felállításának. 1839 novemberében a pesti református presbitérium a dunamelléki református egyházkerülethez írt beadványában Pest központi helyzetére, pezsgő szellemi életére, és a német nyelv uralkodó voltára való tekintettel indítványozta, hogy alapítsanak új református főiskolát.^[2] Az egyházkerület 1839. november 10-i rendkívüli közgyűlése alvázastmányt küldött ki azzal a feladattal, hogy a következő közgyűlésre dolgozzon ki részletes tervet egy „központi” református főiskola megvalósíthatóságáról.^[3]

A Fáy András vezetésével összeült választmány a következő kerületi közgyűlésre benyújtotta javaslatát, mely szerint olyan központi főiskolát kell felállítani, amely a teológiai és bölcsészeti tudományok teljességét oktatja, és a többi református kollégiummal szemben magasabb, tulajdonképpen egyetemi szinten képez tanárokat és lelkészeket, s ezzel részben a peregrinációt is pótolja. A terv kivitelezéséhez 250.000 Ft szükséges, amelyet közadakozás útján kell összegyűjteni az egész ország területén. A főiskola tervének jóváhagyását a négy református egyházkerület 1840. szeptemberi pesti konventje elé terjesztették. Ez támogatta egy kor- és célszerű, „felekezetünk több, már főnálló főiskoláival hason rendű” intézmény alapítását, de nem járult hozzá egy kvázi egyetem létesítéséhez.^[4]

A dunamelléki egyházkerület 1841. január 12-i közgyűlésén titkos szavazással (ami bizottságok kinevezése esetén nagyon ritka eljárás volt) 30 főből álló főiskolai választmányt választott, s kinevezte vezetőit Teleki Sándor, Ráday Gedeon és Fáy András személyében. Feladatául tűzte ki az alaptőke összegyűjtését és a tanrendszer kidolgozásának előkészítését.^[5] A választmány első ülésén, 1841. február 15-én hivatalos felhívást intézett Magyarország és Erdély lakosaihoz a főiskola ügyének pártolására, amelyet a *Pesti Hírlap*-ban tettek közzé. Külön kéréssel fordultak a reformkor vezető vármegyéjéhez, Pest megyéhez, hogy a törvényhatóságok között is népszerűsítse a főiskola eszméjét.^[6]

A választmánynak a *Pesti Hírlap*-ban 1841. március 3-án megjelent felszólítására Zay Károly, evangélikus egyetemes felügyelő reagált a *Társalkodó* című lapban.^[7] Ebben azt javasolta, hogy a tervezett református főiskola legyen közös, protestáns intézmény, és létrehozására a két felekezet egyesüljön. (Ez a cikk indította el a negyvenes évek uniós mozgalmát, amelynek eredményeként a két magyarországi protestáns felekezet igen közel jutott az egyesüléshez.^[8])

A választmány február 25-én úgy nyilatkozott, hogy a főiskola nem függhet az unió ügyétől, s nem akarják annak alárendelni. Egy nappal később úgy döntöttek, hogy válaszukat nem hozzák nyilvánosságra. A végül március 5-én megfogalmazott, és a *Pesti Hírlap*-ban március 13-án megjelent nyilatkozatukban már üdvözölték az unió eszméjét, de továbbra sem tartották elképzelhetőnek, hogy protestáns főiskola megalapítására folytassák a gyűjtést. Egyben felkérték Zay Károlyt, hogy az evangélikus egyház tagjai

körében népszerűsítse az unió ügye mellett a pesti református főiskola tervét is. [9]

Az evangélikusok csatlakozása a főiskolához ezzel egy időre lekerült a napirendről. Március 29-i ülésén úgy döntött a választmány, hogy a hivatalos, állami engedélyezéshez szükséges tanrendszer kidolgozására nyílt pályázatot írnak ki, amelyen felekezeti megkötöttségek nélkül mindenki részt vehet. [10] Április 16-án azt határozták, hogy a nagyobb összeggel (200 Ft felett) adakozók alapítói jogokat gyakorolhatnak az intézményben, bármely felekezethez tartozzanak is, s az oktatók kinevezésében is hasonló szellemben fognak eljárni. [11] A főiskola uniálásától azonban továbbra is elzárkózott a választmány. A temesvári egyesült protestáns gyülekezet levélben kérte, hogy a főiskola legyen közös protestáns intézmény, amely a két felekezet későbbi egyesülésén eredményesen munkálkodhatna. A választmány azt válaszolta, hogy bár pártolják az uniót, arra nincsen felhatalmazásuk, hogy a főiskolát közös intézménnyé alakítsák át. [12]

Az iskolaegyesítés ügyét végül a dunamelléki egyházkerület 1841. június 21-én tartott közgyűlése döntötte el. Úgy határoztak, hogy amennyiben az evangélikusok hivatalosan, közgyűlésileg is bejelentik csatlakozásukat a főiskolához, akkor az adományok is protestáns főiskola javára érkezhettek. A választmányt felszólították, hogy a tanrendszerre kiírandó pályázat szempontjai között jelenjen meg az is, hogy a főiskola a leendő unió előkészítésében miképpen tud a leghatékonyabban részt venni. Egyben felkérték az evangélikusokat, hogy delegáljanak tagokat a jelenlegi iskolai választmányba. [13]

1842 júniusában gr. Buttler Sándor, aki 1835-ben tért át katolikusból református vallására, 10.000 Ft-ot ajánlott fel a főiskola céljaira. (Ez a Buttler Sándor azonos Mikszáth Kálmán: *Különös házasság* című regényének főhősével, aki valóban sokat pereskedett azért, hogy feleségétől egyházi bíróság elválassa. Ezért tért át reformátusnak, s ezért támogatta nagy összegekkel a különböző református intézményeket. [14]) Adományának egyik feltétele az volt, hogy a főiskolát az evangélikusokkal közösen állítsák fel. A választmány levélben igyekezett eloszlatni gr. Buttler Sándor aggályait, s úgy nyilatkoztak, hogy a tervezett főiskola nem ismer felekezeti korlátokat, és az unió létrejöttét is támogatják, ezért ez nem lehet akadálya az alapítvány gyakorlati létrehozásának. [15]

Az evangélikusok a dunamelléki egyházkerület hivatalos csatlakozási felhívására majd egy évvel később válaszoltak. Zay Károly március 23-án arról értesítette a választmányt, hogy a dunamelléki közgyűlés tervezetét a református főiskola uniálásra az unió vegyes választmány elé utalta az 1841. szeptember 8-án tartott evangélikus egyetemes közgyűlés. [16] Az unió vegyes választmány első és egyetlen ülésén 1842. július 2-4. között azonban nem esett szó a főiskola ügyéről. [17] Időközben elkészültek a főiskola tanrendszerét tárgyaló pályázatok, amelyeket a választmány 1842. szeptember 29-i ülésén bírált el. [18]

Zay Károly 1852. november 12-én arról értesítette a választmányt, hogy az 1842. július 15-én tartott evangélikus egyetemes közgyűlés nyolc tagot delegált soraiba. Prónay Albert bányakerületi felügyelőt, Schedius Lajost, a pesti egyetem tanárát, és a pesti evangélikus gimnázium szervezőjét, igazgatóját, Kossuth Lajost, Székács József pesti lelkészt, Melczer Károly pesti gimnáziumi tanárt, Taubner Károlyt, Mária Dorottya udvari lelkészét, aki később Itáliában lett protestáns táborigazgató, valamint Benyovszky Pétert. Kis létszámú, de neves emberekből álló bizottság képviselte tehát az evangélikusokat.

1843. január 6-tól kezdve beszélhetünk protestáns főiskoláról. Az ekkor tartott választmányi ülésen a megválasztott evangélikus tagok egy kivétellel valamennyien megjelentek. Míg a reformátusok csak egy egyházkerületet, a dunamellékit képviselték, mivel a választmány formailag eddig ennek a kerületnek a kiküldött bizottsága volt, addig az evangélikus követek – bár valamennyien a bányai egyházkerülethez tartoztak – az egyetemes közgyűléstől nyerték felhatalmazásukat. Ez a tény megerősítette a főiskola országos jellegét.

Az újjászervezett választmány döntött arról, hogy a gyűjtést tovább folytatják, de immár protestáns főiskolára. Ennek megfelelően új felhívás közzétételéről döntöttek, amelynek megfogalmazására felkérték Kossuth

Lajost. Buttler Sándornak újabb levelet küldtek, amelyben hivatalosan értesítették, hogy a megígért adomány folyósításának már nem lehet akadálya, hiszen a főiskola mostantól fogva hivatalosan is protestáns intézmény. Buttler Sándor ígéretet is tett adománya folyósítására. Alválasztmányt küldtek ki annak kidolgozására, hogy hogyan lehetne a jelenleg Pesten működő református és evangélikus iskolák pénzalapjait a főiskola létrehozásába bevonni. Ennek a választmánynak a feladata volt a tanárok közös választási rendjének kidolgozása is. Arról is döntött a választmány, hogy a tanrendszer kidolgozása után uralkodói jóváhagyást kérnek akkor is, ha a szükséges 250.000 Ft még nem gyűlt össze.[19]

Az 1843. február 19-i ülésére készült el az új, Kossuth Lajos által szerkesztett felszólítás, amely a főiskola fő célját a haladás és a polgárosodás szolgálatában jelölte meg. A két felekezet együtt hozzákezdett „egy nevelő intézet alkotásához, mellynek talapzata a haladott kor igénye legyen, s kupolaablakán át végig derítse minden termet a polgáriasság napmelege [...] s bizalommal zálogja legyen, hogy a protestáns magyar a nemzetélet közép-pontjából parlagi térre kiszorítva nincs, s mintegy külvárosi darabosságra kárhozhatóvá többé nem lehet [...]” A felszólítás kitért arra, hogy már 51.000 Ft összegyűlt a főiskola alapításához, s az aláírók között minden felekezet képviselői megtalálhatók. Azok, akik a református főiskolára tett adományaikat nem akarják közös protestáns intézményre fordítani, június 10-ig erről nyilatkozzanak.[20]

A választmány ezek után fél évig nem ült össze. Közben lejárt az a határidő, amelyet a református főiskolára tett adományok esetleges visszavonására adtak. A mezőtúri gyülekezet felfüggesztette adományainak kifizetését addig, amíg – az eredeti feltételeknek megfelelően – a tervezett 250.000 Ft-nyi tőke össze nem gyűlik.[21] A mezőtúriak hivatalos levelét azonban megelőzte egy nem hivatalos, az egyik helyi aláírásgyűjtő által elküldött levél is, amely a támogatás felfüggesztését az evangélikusok csatlakozásával indokolta. Érdemes szó szerint idézni a levél érvelését: „nem tiszta Reformata Fő Iskola felállítása – hanem Lutherano-Reformata, vagy is Tóth Magyar Főiskola felállítása vétetett, az is fokként célba, mitől félnek az aláírók; mert minden közös Birtoknak nehéz és sikertelen az igazgatása, rendbe tartása [...] miután a Tótság, mégpedig a Lutheránus Tótság, és nem a Catholicus Tótság, éppen most emelt zászlót a tőzs-gyökeres Református Magyarok Nyelve és Nemzetisége ellen; miután tapasztalatból tudjuk azt, hogy a mi szerényebb Református ifjaink, bizonyosan, az életrevalóbb, mindenütt előre tolatkodó Tóth Lutheránus ifjak mellett éhen, szomjan maradnának.”[22] Ezért felajánlásukat visszavonják. A levél ritka írásos bizonyítéka annak a bizalmatlanságnak, amely sokhelyütt megvolt a két felekezet között, de az általános liberális, illetve uniós hangulat mellett – főleg református részről – nem nagyon kaphatott hangot.

Fél év elteltével, 1843. október 28-án ült össze újra a választmány, mivel a különböző alválasztmányok (telek ügyében eljáró, a tanrendszer kidolgozásával, illetve a pesti iskolák egyesítésével megbízott) munkáikat nem végezték el, illetve számos tag a megnyílt országgyűlés miatt nem tudott a főiskola ügyével foglalkozni. A fent idézett mezőtúri véleményhez hasonlóan Péter András, aki Heves megyében folytatott gyűjtést, egyértelműen az adományok visszavonása mellett nyilatkozott, féltve a magyar református fiatalokat a szlovák evangélikusok káros befolyásától: „a czélba vett pesti reform. Főiskolának [...] Lutherano-Reformata, vagyis Tóth Magyar főiskolává lett változtatását református ifjakra nézve károsnak vélik: azért míg a tervezett uniált főiskolának megkezdését, felállítását, előmenetét, sikerét, felekezetünkbeli ifjakra nézve hasznosnak nem tapasztalják aláírt sommáinknak befizetését felfüggesztik.” A választmány hivatalosan felkérte Okolicsányi Gusztáv hevesi főszolgabíró, hogy igyekezzen a levél aláíróit előítéleteik helytelenségéről meggyőzni, s őket nyilatkozatuk visszavonására kérni.

A választmány újabb négy hónapig nem ült össze. A két választmányi ülés között a pesti gyülekezetek meglévő iskoláinak egyesítésére kiküldött alválasztmány úgy foglalt állást, hogy az egyesítés ugyan előnyös lenne a főiskola létrehozása szempontjából, de annak nem feltétele, ezért az ez irányú tárgyalásokat egyelőre nem kell erőltetni az érdekeltekkel.[23]

A főiskolai választmány 1844. március 4-i ülése elfogadta a tanrendszert kidolgozó alválasztmány jelentését, amelyben Dobos Jánost, Kiss Lajost, s a pesti evangélikus gimnázium neves tanárát, Teichengräber (későbbi

nevén Tavassy) Lajost bízta meg méltó díjazás fejében a tervezet kidolgozásával, amely 1845 júniusára készült el. Hosszas tárgyalások után csak 1846 januárjában készült el teljes egészében a főiskola tanrendszere. Az iskola céljaira ekkorra mintegy 70.000 Ft felajánlást tettek.

1846 áprilisára a pesti gyülekezetek is nyilatkoztak iskoláiknak a leendő főiskolával való esetleges egyesítéséről. Az evangélikus gyülekezet elemi iskoláját, és gimnáziumát, amelynek vagyona 34.275 Ft volt, csak feltételekkel volt hajlandó a közös főiskolához csatolni. Az egyesítés csak a 250.000 Ft összegyűjtése után történhet meg, az iskola ellátására szükséges tőkék az evangélikus gyülekezet kezében maradnak, csupán a kamatokkal rendelkezhet a főiskolai választmány. A főiskola irányításában is részt kívántak venni.[24] A pesti evangélikusok elvileg támogatták az egyesülést, de úgy, hogy eddigi autonómiájuk, iskolái fölött gyakorolt hatáskörüik minél kevésbé csorbuljon. Mivel ragaszkodtak a teljes alaptőke összegyűjtéséhez, – amelyhez akkor még 140.000 Ft hiányzott – a gyakorlati egyesítés a távoli jövőbe tolódott.

Az 1847-es esztendőben nem ülésezett a választmány. Hosszú ideig utolsó ülését már a forradalom után, 1848. április 2-án tartotta. Ezen azt határozták, hogy a választmány munkája okafogyottá vált, mert a születőben lévő törvények szerint az egész egyházi, s iskolai rendszer át fog alakulni, s a költségeket az állam vállalja magára (Az 1848/20. törvénycikk valóban ilyen értelemben rendelkezett.) A főiskola ügyét ezért a viszonyok letisztulásáig ha nem is végleg elejteni, de félretenni javasolták. A munkának nem lenne most sikere, mert március 15. óta „minden kedély elfoglalván”. A döntést a dunamelléki egyházkerület közgyűlése is elfogadta.[25]

A forradalom és szabadságharc után az abszolutizmus lényegében megszüntette a protestáns egyházak autonómiáját, és addig gyakorolt egyházkormányzati rendszerét. Az egyetemes és kerületi felügyelői tisztség megszüntetése, és a gyűlések betiltása gyakorlatilag megszüntette a világiak részvételét az egyházkormányzatban. A főiskola, illetve a teológia története szempontjából még nagyobb jelentőségűek voltak az iskolaügyi rendelkezések. 1851. szeptemberében jelent meg Leopold Thun birodalmi kultuszminiszter rendelete, amely fél éven belül bevezetni rendelte az osztrák tanrendszert a magyar középiskolákban is. A rendelet az alapvetően szükséges modernizációt összekötötte a szorosabb állami ellenőrzéssel, és természetesen anyagiakat sem biztosított az iskolák átalakításához. Így egy fél év alatt a protestánsok legtöbb iskolájuk nyilvánossági jogát elveszítették, azaz nem bocsáthattak ki államilag is elismert bizonyítványokat.[26]

A dunamelléki református egyházkerületnek is újjá kellett szerveznie oktatási rendszerét. Hosszas viták után 1854-ben úgy döntöttek, hogy a kerület teológiáját Pesten állítják fel. Báthory Gábor szuperintendens 1854. október 12-én nyújtotta be a kormányhoz az egyházkerület kérvényét az intézmény megalapítására.[27]

Az engedélykérésnek azért van különös jelentősége, mert ebből derül ki, hogy nem egyértelmű, mennyire tekinthető a főiskola utódjának a teológia, és főképpen mennyire tekinthető közös, protestáns intézménynek. Báthory folyamodványa ismertette a pesti főiskola 1848 előtti előzményeit: „Ekkép merült föl, ekkép fejlett és pártoltatott egy, Pesten felállítandó *reformáta* főiskolának eszméje, melynek valósításán egy, a testvér egyházkerületek megbízásából, a dunamelléki reformáta superintendens részéről kinevezett választmány 1848-ik évi május 15-dikéig sikerrel munkálkodott; a midőn a pesti *protestans* főiskola ügyét, a választmány javallatára »a változott politikai viszonyok s az akkori körülmények szülte kedélyizgatottság miatt« az egyházkerületi tanács, működésétől sikert nem várhatván, nem tette ugyan le, hanem csak ideiglenesen felfüggesztette.” (Kiemelés tőlem.) Báthory levele tehát egy mondaton belül említ először református, majd protestáns főiskolát. Azért fontos ez, mert a kérelem további részében mint az 1840-ben tervbe vett főiskola részeként kérte engedélyezni a teológia felállítását.[28]

Mivel a kormány nem válaszolt a kérelemre, Török Pál 1855. június 26-án újabb beadványban fordult a kultuszminisztériumhoz. Török beadványa fő problémaként azt említette, hogy meg kell oldani a református lelkészek és tanárok német nyelvi, illetve egyetemi képzését. Ezt szerinte az 1840-ben elgondolt pesti

protestáns egyetem (Török kifejezetten az Universitát szót használja) részeként most megalakuló teológiai fakultás biztosíthatná a leghatékonyabban. Az 1848-ban „jobb időkre halasztott” terv részleges megvalósítása lehetővé tenné azt, hogy külföldi egyetemre látogatás nélkül is elsajátíthatassák a leendő lelkészek a német nyelvet, ami az államnak is érdeke. A legfőbb állami engedély mellett azt is kérte, hogy a dunamelléki kerületben, a pesti főiskolára 1848 előtt összegyűjtött adományokat ennek a teológiának a céljaira lehessen felhasználni.[29] Török folyamodása tehát egyértelműen közös protestáns egyetemről beszélt.

Az 1855. június 29-én kiadott, szűkszavú engedély sem fogalmazott egyértelműen. Az engedély utalt arra, hogy a kérvényező dunamelléki egyházkerület, illetve Török Pál egy „evangelisch-theologischen Lehranstalt in Pest”(evangélikus – azaz protestáns – teológia Pesten) felállítását óhajtotta. Ehhez képest a leirat első pontja engedélyezte a dunamelléki református egyházkerületnek, hogy „theologische Lehranstalt in Pest” alapítson. Itt tehát nem szerepelt sem az evangelisch, azaz protestáns, sem a református meghatározás. A második pont – Török Pál kérésének megfelelően – engedélyezi, hogy erre a célra a kerületben a protestáns egyetemre összegyűjtött pénzeket felhasználják, így de facto elismerte az 1840-ben elkezdett vállalkozás jogfolytonosságát. A harmadik pont az egyházkerület jogává tette az új intézet külső és belső berendezését, igazgatását.[30] Az engedély alapján tehát nem jelenthetjük ki azt, hogy 1855-ben közös protestáns teológia alakult Pesten, bár az értelmezésnek tág tere maradt.

Az új teológia 1855. október 10-én elindította első évfolyamát. Az első két tanévben a teológia református volt, s csak 1857-ben kapcsolódott be fenntartásába a bányai egyházkerület. Azonban már a kezdetektől tanított Székács József pesti evangélikus lelkész segédtanárként, amiért javadalmazást sem kért, Török Pálhoz hasonlóan. Székács József a tanterv előkészítő bizottság munkájában is részt vett.[31] Az első tanévben még nem voltak evangélikus diákjai az intézetnek, de a második tanévtől már négy evangélikus hallgató is beiratkozott.[32] A bányai egyházkerület számára komoly gondot jelentett, hogy nem volt saját főiskolája, ahol a kerületi lelkészképzést megoldhatta volna. Az 1855. május 4-én tartott közgyűlés indítványozta az egyetemes közgyűlés összehívását – amit akkor még az abszolutizmus rendeletei nem tettek lehetővé – többek között azért, hogy egy közös teológiai tanszéket hozzanak létre Pozsonyban.[33]

Az annyira szükséges egyházkerületi lelkészképzés megoldására végül Székács javaslatára a pesti teológia támogatása mellett döntött a bányai egyházkerület. Az egyházkerület 1857. március 26-27-én tartott rendkívüli közgyűlésén Székács József előterjesztette, hogy Pesten az 1840-ben tervbe vett protestáns főiskola részeként református teológia indul, amelyben evangélikusok is tanulnak, ezért szükséges külön evangélikus tanszék segítségével gondoskodni arról, hogy ezek a teológusok evangélikus dogmatikából is megfelelő képzést nyerjenek. Mivel a bányai kerületnek jelenleg nincsen teológiája, a pesti református teológia fenntartásában való részvétel a leggazdaságosabb mód arra, hogy a lelkészképzés terén fennálló kötelezettségéről gondoskodjon. A tanszék felállításáról a kerület egyhangú határozattal döntött, s kijelentette, hogy a legközelebbi közgyűlésen tanárt is fog választani. Elvileg 1500 Ft forint évi fizetést biztosítanak a tanár javadalmazására, gyakorlatilag jelenleg csak 1200 Ft előteremtését vállalták.[34] (Ezzel is az evangélikus tanszék tanára lett a legjobban fizetett professzor a főiskolán, hiszen ott 1860-ig 1000, majd csak ezután lett 1200 Ft az évi fizetés.[35])

Székács József egy később, valószínűleg 1858-ban, a bányai egyházkerület egy ismeretlen fórumához készített feljegyzésében, amelyet a teológia keletkezéséről készített, a bányai kerülethez benyújtott javaslatát a teológiához való csatlakozásra részletesen indokolta. E szerint a kormány engedélye „eine evang. theologische Lehranstalt”-ra, azaz protestáns teológiára vonatkozik (mint láttuk, ez nem egészen így van), amelynek felállítására a dunamelléki református egyházkerület kapott engedélyt. Székács értelmezése szerint az engedélyben megfogalmazott más rendelkezésre álló összegek („ihre zustehenden und zugänglichen Fonden”) amelyet a dunamelléki egyházkerület a teológia fenntartására felhasználhat, jelenti egyrészt a „mi pénzünket”, azaz a bányai kerület által az evangélikus tanszék felállítására fordított forrásokat, illetve a Tupy-féle hagyatékot is.[36]

Az 1857. márciusi bányakerületi közgyűlés után a kijelölt alválasztmány aláírási íveket szerkesztett, és küldött ki a gyülekezetek és magánszemélyek részére, adakozásra való felszólításra. Ebben tájékoztatták a címzetteket arról, hogy a bányai kerület az 1848 előtt a protestáns főiskolára összegyűlt ajánlatokat a pesti teológia evangélikus tanszékének fenntartására kívánja fordítani. Kérték, hogy 1857. július 10-ig nyilatkozzanak arról, hogy tudomásul veszik-e ezt a határozatot, illetve a gyűjtés folytatására szólították fel a címzetteket.

Az alválasztmány az aláírásokat csak öt évre kérte, hogy több adomány folyhasson be.[37] Az adakozásra való felhívás meglepően jó eredménnyel járt. Az abszolutizmus elleni passzív ellenállásban anyagilag kivérzett egyháztagok részéről annyi felajánlás gyűlt össze, hogy a szükséges évi 1200 Ft helyett a kerület rendes közgyűléseig, 1857. október 22-ig, 1963 Ft gyűlt össze, ebből az aláírások 880 Ft-ot jelentettek. A bányai egyházkerületen kívüli gyülekezetek, illetve magánszemélyek is adakoztak.[38]

Az adakozás sikerén felbuzdulva az alválasztmány azt javasolta a közgyűlésnek, hogy a jövőben akár két tanszék felállításáról is gondoskodjék. A választmány a közgyűlés utólagos jóváhagyását kérve segédtanárnak jelölte a teológiára Bauhofer István cservenkai segédlelkészt. Az alválasztmány a közgyűlésen abban jelölte meg a teológia célját, hogy abban sokoldalúan képzett, tudós lelkészeket oktassanak, akiknek tanulmányaikat nem feltétlenül szükséges külföldi egyetemeken befejezni. Javasolták azt is, hogy – az előző közgyűlés határozatának megfelelően – a közgyűlés válasszon egy rendes tanárt is, aki a tanév második félévétől kapcsolódhatna be a munkába. A reformátusokhoz csatlakozva folytatni kell éleszteni a főiskolai választmány 1848-ban megszakadt működését. A közgyűlés megerősítette Bauhofer István segédtanári kinevezését. Az evangélikus egyház képviselőjére, s az evangélikus pénzalapok kezelésére a meglévő, még élő tagok mellé új személyeket nevezett ki a főiskolai választmányba.[39]

A felélesztett főiskolai választmány mindenekelőtt a teológia anyagi alapjairól igyekezett gondoskodni. Már hivatalos újjáalakulása előtt memorandumban fordult a németországi protestánsokhoz a választmány két tagja, Török Pál és Székács József, amelyben kérték a pesti, központi protestáns főiskola támogatását.[40] A főiskolai választmány újjáalakuló ülésén leszögezte, hogy 1845-ben hozott döntésének megfelelően a főiskola részenként való elindítását vállalja, s ennek értelmében az 1855-ben felállított teológiát a főiskola részének tekinti.[41] A gyűjtést is újraindították, s befolytak az első külföldi segélyek Glasgowból, illetve a német Gusztáv Adolf Segélyegylettől.[42]

Közben evangélikus hallgatók is szép számmal iratkoztak be az intézménybe. A beiratkozási napló tanulságai szerint a protestáns pátens kibocsátásáig (1859. szeptember 1.) emelkedett a beiratkozott evangélikus hallgatók létszáma. 1855-ben még nem volt evangélikus beiratkozó, 1856-ban négyen, majd a bányai kerület csatlakozása után 1857-ben, és 1858-ban is tíz-tíz új evangélikus hallgató iratkozott be a pesti teológiára. Eközben a teológiára beiratkozó hallgatók összlétszáma is folyamatosan emelkedett. 1859-ben, 1860-ban és 1861-ben nagyon visszaesett az evangélikus hallgatók létszáma, mindhárom évben csak 5-5 hallgató iratkozott be a teológiára. A református hallgatók beiratkozási kedve nem csappant meg, csak 1861-ben, amikor összesen négy új református hallgatója lett az intézetnek. 1862-től kezdve az evangélikusok és a reformátusok beiratkozásának száma is emelkedni kezd: 1862-ben 8, 1863-ban 11 evangélikus iratkozott be a teológiára. 1864-re azonban végképp eldőlt, hogy az evangélikusok kiválnak az intézetből, ezért ekkor már csak két lutheránus hallgató kérte felvételét. Ezek után csak elvétve fordult elő, hogy egy-egy evangélikus teológus a pesti teológiára iratkozott volna be.

1855-1864 között 60 evangélikus hallgatója volt a pesti teológiának. Ezek nagy része a bányai egyházkerületből érkezett, de volt köztük 16 dunántúli, egy dunáninnyi és egy tiszai egyházkerületből jövő teológushallgató. Ez időszak alatt összesen 226 teológus iratkozott be, akikből 165 református, 60 evangélikus és 1 unitárius volt. A pesti teológia közös időszaka alatt a beiratkozott hallgatók 26,5 %-a volt evangélikus, ami elmaradt ugyan az országos aránytól, de megközelítette azt.[43]

A tanrendekeket megvizsgálva kitűnik, hogy az evangélikus rendes és rendkívüli tanárok derekasan kivették részüket az oktatói munkából. Székács József pedagógiát, homiletikát, újszövetségi görög nyelvet, illetve újszövetségi exegézist tanított. Bauhofer István filozófiatörténetet, bibliai archeológiát, a Székáctól átvett pedagógiát és német nyelvet oktatott. Haberern Jonathán filozófiát, németet, pedagógiát és újszövetségi görög nyelvet tanított. Hunfalvy Pál óraadóként filológiát oktatott a negyedik évfolyamon. Volt olyan év és évfolyam, ahol az órák több mint harminc százalékát evangélikus oktatók tartották.[44]

A pesti teológia különlegessége, hogy voltak olyan rendkívüli tantárgyak is, amelyet se azelőtt, sem azóta nem oktattak magyar teológiákon, de Török Pál az iskola első éveiben ragaszkodott ezekhez. Egy 1857-ben írt beszámolójában így mutatta be az általa physico-teológiának nevezett stúdiumokat: „figyelem s gond fordítatik a physico-teológiára, melly megismerteti az isteni hatalom, bölcsesség és jóság csodáit a természetben, – ennek állatvilági részét t. Pólya József orvostudor úr, növénytani szakát t. Csengery Antal úr terjeszti elő, a földtani s ásvány-példányokat magyarázat után ismerteti a nemzeti muzeimban t. Kovács Gyula úr, a nemzeti muzeum őre; – ezekkel egyetértve s összehangzásban a gazdaságtant t. Benkő Dániel úr adja elő.”[45] A teológia tudományának ilyen irányú kiterjesztése visszautalt az eredeti főiskolai koncepcióra, amely minden tudományágat magában foglalt volna.

A bányai egyházkerület magáénak érezte az intézetet, s a benne tanuló evangélikus teológusokat. Az 1860-ban Pesten végzett teológusokat, Győry Vilmost, Zsilinszky Mihályt, Votisky Károlyt és Svehla Gusztávot, akik külföldön folytatták tanulmányaikat 100-100 Forint kerületi segélyben részesítette.[46] Az intézet igazgatása azonban evangélikus részről nem volt megnyugtatóan megoldva: Székács József ezért egy tervezetet készített a főiskola rendezéséről. Sajnos a feljegyzésnek sem az idejét, sem a címzettjeit nem ismerjük. A tervezet a „tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot” akarja biztosítani a két felekezet számára a főiskola ügyeiben. Ez azonban csak akkor valósulhat meg, ha a bányai egyházkerület is ugyanolyan mértékben járul hozzá a költségekhez, mint a dunamelléki. Az igazgatást szigorúan paritásos alapon, a finanszírozást pedig külön felekezeti pénztárak segítségével képzelte el Székács.[47]

Az evangélikusokat a tisztázatlan jogi helyzetre az döbbsentette rá, hogy a minisztérium nem akarta megerősíteni az evangélikus tanárok kinevezését. Az iskolai választmány evangélikus tagjai 1858. július 12-én a bányai közgyűlés felhatalmazása alapján Haberern Jonathán szarvasi tanárt rendes, Podhradszky Józsefet, a szlovák gyülekezet lelkészét pedig rendkívüli tanárnak jelölték.[48] A dunamelléki református egyházkerület a nevezett oktatókat, és Hunfalvy Pált kinevezte, a budai helytartótanács azonban ezt nem erősítette meg arra hivatkozva, hogy evangélikusoknak nincsen engedélyük sem saját teológia felállítására, sem a reformátusokhoz való csatlakozásra, sőt ilyen engedélyért nem is folyamodtak.[49]

A teológia igazgatói választmánya 1858. december 15-én arra kérte a helyettes szuperintendenst, hogy nyújtson be óvástaz intézkedés ellen, mivel a tanárokat a dunamelléki szuperintendencia választotta, s az 1854-es rendelet szerint a helytartóság csak politikai szempontból emelhet kifogást a tanárok személye ellen.[50] Báthory Gábor hosszú, valószínűleg valójában Török Pál által fogalmazott levélben válaszolt a helytartóságnak. A bányai, valamint a dunamelléki kerület 1857-ben tartott közgyűlései állást foglaltak arról, hogy a jelen teológiát a felállítandó protestáns főiskola részének tekintik. A nevezett közgyűléseken jelenlévő kormánybiztosok ezen jegyzőkönyvi pontok ellen észrevételt nem tettek. A szándék kinyilatkoztatásán kívül azonban az egyesítésére gyakorlati lépések nem történtek, „a pesti ev. ref. Theol. Collegiumnak sem külső, sem belső rendezésében, avagy ennek igazgatásában az ágost. Hitv. felekezet legkisebb részt nem vett, s nem veszen”.

A dunamelléki egyházkerület 1858. évi közgyűlésének jegyzőkönyve szerint a teológián egyedül az egyházkerületnek van joga tanárt kinevezni, ezért az evangélikus tanárokat is a reformátusokból álló igazgatói választmány nevezte ki. Attól sem lesz evangélikus az intézet, hogy a bányai egyházkerület részt vesz fenntartásában, hiszen ez törvény adta szabadság, s a teológiát ortodoxok, zsidók, katolikusok is támogatják. A helytartóságnak a provizórium rendelete szerint csak arra van joga, hogy politikai szempontból emeljen

kifogást. „De a nagyméltóságú helytartótanácsi osztály fennidézett intézvényeiben a fölterjesztett tanárok ellen hitvallásuk tekintetéből tétetik észrevétel vagy kifogás, miből az következnek, hogy ágostai hitvallású evangelicusnak lenni *politikai* vétség, vagy az, hogy a nagyméltóságú Helytartótanácsi osztály túlhatott a magas rendelet értelmén.” (Kiemelés az eredetiben.[51]) Amint látjuk, Báthory Gábor levelében a pesti teológiát tiszta református tanintézetnek tekinti, s ezen az alapon utasítja vissza a törvénysértés, a nem az engedélynek megfelelő működés vádját. A bányai egyházkerület 1859. szeptember 1-3-ig tartott közgyűlésén szintén elutasította a helytartótanács döntését. A bányai közgyűlés álláspontja az volt, hogy a pesti teológiát a dunamelléki kerület engedélyt kérő beadványában, mint a pesten felállítandó protestáns főiskola részét kérte jóváhagyni. A bányai egyházkerület ehhez az intézményhez csatlakozott. Történeti jogi, illetve gyakorlati alapon sem lehet ez ellen a lépés ellen kifogása a helytartóságnak, hiszen jelenleg is létezik Temesváron, Rimaszombatban, Losoncon és Bécsben közös protestáns iskola. Mindemellett felkérték Prónay Gábort és Székács Józsefet, hogy feliratot szerkesszenek a kormányhoz, hogy a pesti teológiához való csatlakozást az egyházkerület részére engedélyezzék.[52] Tudtommal ez a kérvény nem készült el, valószínűleg a pátens-harc eseményei miatt nem került sor a teológia jogi helyzetének tisztázására.

Végül nem a jogi, hanem az anyagi kérdések tisztázatlansága vezetett az evangélikusok kiválásához. Székács József már az 1857-es bányai egyházkerületi közgyűlés után azzal a kéréssel fordult a dunamelléki közgyűléshez, hogy az evangélikus adakozóktól származó daományokat, valamint a Tupy József-féle hagyatékot adják át a választmány evangélikus pénztárosának, Hunfalvy Pálnak.[53]

Az evangélikus tanárok kinevezése körüli bonyodalom még ingatagabbá tette az együttműködést. Erre utalt Székács Józsefnek 1859. január 29-én Török Pálhoz intézett levele. Kérte, hogy a Tupy-féle alapítvány evangélikusokat illető részét, valamint az evangélikus adományokat különítsék el, s adják át az evangélikus pénztárosnak. Szeretné, ha még ebben az évben megtörténhetne az evangélikus pénzek elkülönítése, a bányai kerület csatlakozásáról szóló végleges megállapodás, illetve közös felszólítás az egyesülés bejelentéséről. Ellenkező esetben „én tovább a dolgot fel nem tartóztathatom, oly ügybe pedig, mellybe eddig becsülettel jártam el, compromissának magamat ki nem teszem.[54] A levélből úgy tűnik, hogy a bányai egyházkerület részéről már 1859. elején felmerült az a gondolat, hogy elhagyják a pesti teológiát, ha a jogi és a pénzügyi helyzet hamarosan nem tisztázódik. A helyzet kiélesedését ekkor valószínűleg a pátens elleni közös küzdelem kibontakozása akadályozta meg.

A bányai egyházkerület 1860. július 17-19-én tartott közgyűlése újból felkérte arra a dunamelléki egyházkerületet, hogy az evangélikusok által összegyűjtött, kamatostul mintegy 3.000 Ft-nyi összeget bocsássák a bányai egyházkerület rendelkezésére. Kérik ezt leginkább azért, mert az öt évre szóló aláírások a jövő évben letelnek, s így nem lesz biztosítva az evangélikus tanszék anyagi alapja.[55] A főiskolai választmány a kéréshez pozitívan állt hozzá, s a kért összegek kiadását megígérték azzal a megszorítással, hogyha a jelen szűkös viszonyok javulnak, a tőkét újra egyesítik.[56] A bányai egyházkerület 1861. évi közgyűlésén még egyszer felszólította a dunamelléki egyházkerületet, hogy a már többször említett pénzalapokat a kerületnek adják át. Később már nem foglalkozott a bányai egyházkerület érdemben a főiskola ügyeivel.[57]

A főiskolai választmány 1862. május 6-i ülésén tárgyalta a bányai egyházkerület kérését. A kérést szóban megerősítve Székács József kifejtette, hogy a kerület által átvett összegek a tanszéket jobban biztosíthatnák, mint az aláírások. Török Pál előadta, hogy az evangélikusok 2283 Ft-ot fizettek be 1848-ig, ez kamatokkal együtt 3425 Ft. 1858-1862 között ennek kamatait Osterlamm Károly pénztárosnak kifizették. A továbbiakra nézve a választmány a következő döntést hozta: „bármennyire méltányolja a választmány az ott felhozott indokokat s főleg az említett cathedra biztosítását célzó nemes szándékot, mindhogy azonban a tőkék kiadatása és a külön kezelés bizonyos osztozkodási szint viselne magán s teljességgel nem volna megegyeztethető azon célzat és szemponttal, mely mind e választmányt első megalakulása óta mindennemű működéseiben vezérelte, mind pedig magukat az adakozókat is lelkesítette.” Úgy vélték, jogilag sem lehetséges a kérés teljesítése. Ezzel szemben visszakérték az evangélikus egyetemes egyháztól, illetve a

dunamelléki egyházkerülettől a Tupy-hagyaték gondozásának jogát, amelyet a főiskola céljaira akkor adtak, amikor a választmány nem működött. Vállalták, hogy az evangélikusok részéről befizetett összegek kamatait a bányai egyházkerület által fenntartott tanszék részére kiutalják, s remélték, hogy a törvényes jogaiba visszahelyezett egyház nagyobb buzgalommal fogja ezentúl segíteni a főiskolát, s az evangélikusok esetleg még több tanszéket felállítanak majd.[58] A kérés elutasítása után az 1862. évi bányai közgyűlés már csak annyit állapított meg, hogy a teológia ügyében további intézkedésekre az egyetemes közgyűlés illetékes.[59]

Az 1862. május 16-án tartott dunamelléki közgyűlés rendezte el végleg a kerület 1851 óta húzódó belső vitáját felsőbb iskoláinak jogállásáról. A nagykőrösi gimnáziumot, a kecskeméti jogakadémiát, s a pesti teológiát a dunamelléki egyházkerület közös főiskolája különböző helyen lévő, de egyenrangú karaivá nyilvánították. Ezek élére közös igazgatói választmányt is kineveztek.[60] Ezzel a lépéssel „pesti központi protestáns főiskola részét képező teológia” eszméje alól is kihúzták a talajt.

Az 1862. szeptember 2-án ülésező evangélikus egyetemes közgyűlés meghallgatta a főiskolai választmány evangélikus tagjainak a jelentését. Az egyetemes gyűlés megköszönte a választmány működését, de az intézetet anyagi támogatását nem vállalta.[61] 1865-ben a de facto már nem létező főiskolai választmány evangélikus tagjai jelentették az egyetemes közgyűlésnek, hogy a pesti teológia evangélikus tanszékeinek alaptőkéjét képező 14.300 Ft évi 750 Ft-os kamatai nem fedezik a 3000 Ft-os éves költséget, ezért az intézetet bizonytalan időre fel kell függeszteni. A választmány azt javasolta, hogy a pénz az egyetemes pénztárba kerüljön, és fordítsák egy önálló evangélikus teológia megteremtésére. Az egyetemes közgyűlés megbízta a választmány tagjait, hogy tisztázzák a számadásokat, és vegyék át a pénzt a reformátusoktól.[62] Ezzel a döntéssel egy évekig elhúzódó pénzügyi vita kezdődött el a teológiát fenntartó dunáninnyi református egyházkerülettel. Ennek az annak idején alapítványt tévő magánszemélyek és gyülekezetek megkérdezése után 1879-ig több részletben 3396 forintot kapott vissza az evangélikus egyetemes egyház. Az összeget az evangélikus egyházkerületek megkérdezése után a megalakítandó központi, pozsonyi evangélikus teológia céljára használták fel.[63] A bányai egyházkerület által fenntartott tanszékek megszűnésével nehéz anyagi helyzetbe került a főiskola. 1858-1866 között a deficitet Török Pál a saját pénzéből pótolta, s így részletenként 16.755 Ft kölcsönt adott az intézetnek. Csak a hetvenes évek végéig erősödött meg annyira az intézet, hogy az evangélikusok által befizetett összegeket teljes egészében visszafizesse.[64]

Miért is váltak ki az evangélikusok nyolc év után a közös teológiából? Már a vállalkozás indulása is kérdéseket vet fel: a pesti iskolák egyesítése helyett a dunamelléki egyházkerület végül református főiskola alapításába kezdett bele. Bár eredetileg központi főiskolát, azaz lényegében egyetemet terveztek felállítani, a református egyházkerületek ezt nem támogatták. Egy, a meglévőkhöz hasonló, közös iskola felállításának pedig nem lett volna valódi értelme.

A források alapján úgy tűnik, hogy a református főiskolai választmány nem akarta az evangélikusokkal való egyesülést. A minden másban oly önállóan döntő testület ez ügyben még csak javaslatot sem tett a kerület részére. Az is igaz, hogy másrészt gyakorlati lépéseiben nem volt felekezeten kívüli. Az egyesítés felé az utat végül a dunamelléki egyházkerület döntése nyitotta meg. Ekkor viszont mintha az evangélikusok gondolták volna meg magukat. Csak akkor léptek, amikor nyilvánvalóvá vált az uniós közös választmány kudarca, s a két felekezet egyesítésének legfontosabb eszközévé vált a pesti főiskola. Talán az anyagiak is közrejátszottak a református választmány véleményének megváltozásában: a legjelentősebb felajánlást, Buttler Sándor 10.000 Ft-os alapítványát csak protestáns intézmény kaphatta meg. A teológia 1955-ben kiadott történetének állításával szemben nem tartom alátámasztottnak, hogy az evangélikusok belépése lassította le a választmány munkáját. Valószínűbb, hogy 1848 előtt a szükséges alaptőke hiánya hiúsította meg a főiskola felállítását.

1855 után is kérdéses az, hogy valójában nevezhetjük-e protestáns teológiának azt az intézetet, amely nyolc évig közösen működött? De iure úgy gondolom, nem tekinthető protestáns főiskolának a pesti teológia 1857 és 1865 között. Református részről talán csak Török Pál gondolta komolyan, hogy a közös teológia a majdani

közös protestáns egyetem része lehet. Valószínű, hogy a bányai egyházkerület is csak ideiglenes megoldásként támogatta a pesti főiskolát lelkészképzési gondjainak megoldására. Erre utal, hogy tanszékének anyagi alapjait csak öt évre biztosította. De facto valóban közös volt ekkor az iskola, tanárai és diákjai között is nagy számban találhatunk evangélikusokat, s anyagi fenntartásából is komoly részt vállaltak. 1859, a tanári kinevezések visszautasítása, s a reformátusok erre való reakciója után a bányai egyházkerület valóban elkezdett kihátrálni a közös teológiából. Nem érezték biztosítottak azt, hogy a reformátusok is érdekelve lennének egy valódi, jogilag is tisztázott, közös intézmény létrehozásában és fenntartásában. Török Pál sem tudta koncepcióját a többséggel elfogadtatni, így a teológia egyre inkább református intézménnyé vált. Bár 1865-ig megmaradt az együttműködés, az az 1862-es döntés, amely a dunamelléki felsőoktatási intézmények elvi egyesítéséről szólt világosan megmutatta, hogy ebben hosszú távon nincs helye az evangélikusoknak. Az evangélikusok számára is fontosabb volt a pozsonyi evangélikus teológia megerősítése, mint a pesti közös teológia támogatása.

Egy mondat erejéig ki kell térnünk arra, hogy Mind Szóts Farkas, mind a jubileumi kiadvány a szlovák evangélikusok ellenkezését jelölik meg a teológia szétválásának fő okaként. A szlovák evangélikusok egy része teológiai és nemzetiségi okokból valóban nem lelkesedett a reformátusokkal való együttműködésért. Azonban a pesti teológia esetében erre nem találtam semmilyen utalást. Nem kizárt, hogy volt ilyen nyomás a bányai, illetve az egyetemes egyház vezetőin, főleg a pátens-harc után, de egészen biztos, hogy nem ez volt az egyetlen oka a protestáns főiskola megszűnésének.

Kudarcnak tekinthetjük-e ezt a kísérletet? A protestáns összefogás szempontjából igen, hiszen végül nem maradt meg a protestáns főiskola. Török Pál és Székács József, valamint a két pesti protestáns gyülekezet jó viszonya nem volt elég ahhoz, hogy a terv megvalósulhasson. Magyarországon mindenütt ideig-óráig fennmaradó szükségmegoldásként jöttek létre közös protestáns gyülekezetek, és iskolák. Mégsem lehet teljes egészében kudarcnak tekinteni a történeteket: a pesti református teológia, sőt bizonyos értelemben a Károli Gáspár Református Egyetem is elődjét tisztelheti a néhány évig protestánsként működő pesti teológiában.

Jegyzetek

[1] Szóts Farkas: A budapesti evang. reform teológiai főiskola multja és jelene. Bp., 1896. (továbbiakban: Szóts, 1896.); Bucsay Mihály – Pap László (szerk.): A Budapesti Református Teológia története, 1855-1955. Bp., 1955. (továbbiakban: Bucsay-Pap, 1955.)

[2] A Pesti református gyülekezet tanácsülésének jegyzőkönyve, 1839. november 3.: Ráday Levéltár (továbbiakban: RL.) D/7, Jegyzőkönyvek 1829-1940. 260-264. p.

[3] A Dunamelléki Egyházkerület jegyzőkönyve, 1839. november 10. RL. A/1-a 7. kötet, 608-609. p.

[4] A négy református egyházkerület konvetjének jegyzőkönyve, 1840. szeptember 9-10. RL. A/1-b 1790-1849, A 52.

[5] RL. A/1-a 7. kötet, 655, 663-663. p.

[6] A Dunamelléki főiskola állandó választmányának jegyzőkönyve, 1841-1845. RL. A/1 g. 3. kötet, 1-3. p.

[7] *Társalkodó*, 1841. február 24.

[8] Kertész Botond: Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években. In: *Protestáns Szemle*, 1997. 4. sz. 256-281. p. (továbbiakban: Kertész, 1997.)

[9] RL. A/1 g. 3. kötet, 4-11. p.

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_003.htm

[10] Uo. 17-18. p.

[11] Uo. 20-21. p.

[12] Uo. 22., 27-28. p.

[13] A jegyzőkönyv fent ismertetett részét közli: Bajkay Endre: A pesti protestáns főiskolai vállalat keletkezésének s eddigi történetének rövid vázlat. Pest, 1845. (továbbiakban: Bajkay, 1845.) 9-11. p.

[14] Bisztrai Gyula: A Különös házasságról. In: Mikszáth Kálmán: Különös házasság. Bp., 1960. (Mikszáth Kálmán összes művei, 14.) 193. p.

[15] Uo. 42-44. p.

[16] Bajkay, 1845. 13. p.

[17] Kertész, 1997.

[18] Bajkay, 1845. 14. p.

[19] RL. A/1 g. 3. kötet, 64-66. p.

[20] Uo. 73-77. p.

[21] Nagy Ambrus levele a főiskolai választmányhoz, 1843. június 2. RL. C/93, Török Pál hagyatéka.

[22] Péter András levele a főiskolai választmányhoz, 1843. május 30. Uo.

[23] RL. C/93, Alválasztmányi ülés jegyzőkönyve, 1844. január 3.

[24] A pesti evangélikus gyülekezet levele a választmányhoz. 1846. június 29. RL. C/93

[25] RL. A/1g 4. kötet, 13. p.

[26] Zsilinszky Mihály: A magyarhoni protestantizmus története. Bp., 1907. 680-681. p.

[27] Szóts, 1896. 18-33. p.; Bucsay-Pap, 1955. 19. p.

[28] Török Pál: Korrajzok a dunamelléki helv. hitv. egyházkerület életéről. Okmánytár. Pest, 1858. (továbbiakban: Török, 1858.) 81-86. p.

[29] Török, 1858. 86-89. p.

[30] Szóts, 1896. 36-37. p.; ill. Török, 1858. 62-63. p.

[31] Szóts, 1896. 39. p.

[32] A Pesti Főiskola iratai, Beiratkozási Anyakönyv 1855-1890., RL. A/13, A/1.

[33] A bányai egyházkerület közgyűlésének jegyzőkönyve, 1855. május 5-6. 20. pont. Evangélikus Országos Levéltár (továbbiakban: EOL.) Bányai egyházkerület iratai (Bánya), 1855. A II.

[34] EOL. Bánya, 1857. A II. 1857. március 26-27. 8. pont

[35] Szóts, 1896. 60. p.

- [36] EOL. Székács hagyaték, Fasc. 21.
- [37] EOL. Bánya, 1857. J.
- [38] Uo.
- [39] EOL. Bánya, 1857. A II. 1857. október 22-24. 8. pont.
- [40] Memorandum a németországi protestánsokhoz. RL. C/93.
- [41] RL. A/4 4. kötet 16-19. p.
- [42] Uo.
- [43] RL. A/13, A/1 kötet.
- [44] Tanrendek 1855-59. RL. C/93.
- [45] Török Pál beszámolója a teológiáról, 1857. RL. C/93.
- [46] EOL. Bánya, 1860. A II. 1860. október 8-11. 14. pont.
- [47] EOL. Székács hagyaték, Fasc. 21.
- [48] EOL. AGE. III. b 10; 3.
- [49] Báthory Gábor levele Török Pálhoz 1858. november 8-án, RL. C/93.
- [50] A teológia igazgatói választmányának jegyzőkönyve, 1858. december 15. RL. C/93.
- [51] Uo. Báthory Gábor levele a budai helytartósághoz az evangélikus tanárok ügyében, 1858. december.
- [52] EOL. Bánya, 1860. A II. 1859. szeptember 1-3. 14. pont.
- [53] EOL. AGE. III. b 10;3, Székács József levele a dunamelléki egyházkerület elnökségéhez. É.n.
- [54] Székács József levele Török Pálhoz, 1859. január 29. RL. C/93
- [55] EOL. Bánya, 1860. A II. 1860. július 17-19. 21. pont.
- [56] RL. A/1g. 4. kötet, 24-26. p.
- [57] EOL. Bánya, 1861. A II. 1861. augusztus 24. 10. pont.
- [58] RL. A/1g. 4. kötet, 27-32. p.
- [59] EOL. Bánya, 1860. A II. 1862. augusztus 28. 52. pont.
- [60] Bucsay-Pap, 1955. 22. p.
- [61] EOL. Jegyzőkönyvek, Egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve, 1862. szeptember 2.
- [62] Uo. 1865. augusztus 28.
- [63] Uo. 1867-1879. évi közgyűlések jegyzőkönyvei.

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_003.htm

[64] Szóts, 1896. 50-51. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam

1. szám

A. D.
MMV

Kovács Ábrahám:

Angolszász és német hatások az első magyarországi protestáns kórház, a Bethesda megalapításában

Az első protestáns kórház, Bethesda megalapítását az eddigi egyháztörténeti írások hagyományosan és kizárólagosan a Budapesti Evangélium szerint Reformált Németajkú Leányegyházhoz kapcsolták. Ez annyiban igaz, hogy a kórház alapítói, a németajkú leányegyház alapítóival azonosak. Ennél a pontnál azonban sok minden elkerülte a kutatók figyelmét továbbá, az itthon és a külföldön fellelhető forrásokat sem tudták feltárni teljesen.

A jelen tanulmány egy 2002-ben született nagyszabású, a Budapesti Németajkú Ev. Ref. Gyülekezet történetét feldolgozó munka egy részének tovább kutatott és részben újrafogalmazott eredménye.[1]

A kórház megalapításának története szorosan összefüggött a gyülekezet létrejöttével. Arról már azonban kevés volt tudható igen hosszú ideig, hogy mi is volt az oka a gyülekezet létrejöttének és milyen motivációk mozgatták a gyülekezet alapítóit. Bodoky Richárd tanulmányai és különösen több kötetes családregeje jelentik az első jól dokumentált feldolgozást, amely a hiányosságokat pótolni igyekezett a Magyarországon található források alapján. Ez a tanulmány arra kíván rávilágítani, hogy a németajkú gyülekezet létrejötte után, az ahhoz szorosan kapcsolódó első evangéliumi missziói kezdeményezés, a Bethesda kórház megalapításában milyen fontos szerepe volt a skót misszionáriusoknak a már ismert német pietista hatás mellett. E két hatást együtt vizsgálja a dolgozat új, eddig fel nem használt primer skót, magyar és német források figyelembevételével.

A magyarországi források ritkán említik meg azt a tényt, hogy a németajkú gyülekezet „első” lelkésze a Skót Misszió misszionáriusa, a porosz származású König Rudolf volt, akinek Magyarországra helyezéséért Biberauer Theodor, a németajkú gyülekezet fő kezdeményezője és szervezője hosszú küzdelmet folytatott.[2] A lelkész révén létrejött kapocs nagyon meghatározó lett minkét fél: a Skót Misszió és a Budapesti Református Németajkú Leányegyház számára. A misszionárius lelkipásztor személye testesítette meg az új missziói kezdeményezés egyik tartópillérét, míg a másikat Biberauer Theodor, a németajkú gyülekezet presbitere jelentette. Erre a két, különböző protestáns missziói irányultságú csoportosulást – skót evangelikalizmust és a német pietizmust – képviselő oszlopos tagra épülhetett fel az első protestáns diakóniai misszió hídja. Érdekességként megjegyezendő, hogy saját kegyességi háttérük mellett mind a ketten integrálták külön-külön is a skót és a német hatást. Biberauer a német eredetű pietizmust hozta családjából, s skót felesége révén (is) kapcsolatba került az ottani presbiteriánus evangelikalizmussal, míg König porosz pietistaként teljesen azonosult a Skót Misszióval, mint annak misszionáriusa.

A kórház megalapításának története elválaszthatatlan a gyülekezet és a Skót Misszió történetétől. Az „Ev. Ref. Németajkú Leányegyház” alapításának gondolatához sikertelen, evangéliumi irányultságú belmissziói kezdeményezések (Evangéliumi Legényegylet, Protestáns Országos Árvaegyesület és Árvaház) vezetnek el.[3] Ezeknek célkitűzései egybe esnek az 1857-től újra letelepedő Skót Misszió szándékával, hogy a hazai protestáns, elsősorban református egyházi élet belülről újuljon meg.[4] A németajkú gyülekezet meghatározó alapító embere, Biberauer Theodor és Adrian van An del skót misszionárius az árvaház vezetésében elszenvedett kudarc után (1859) abban látták az evangéliumi misszió egyetlen lehetőségét, hogy önálló gyülekezetet szerveznek.[5] Ez abból is jól látható, hogy az árvaház vezetőségéből kiszavazott evangéliumi megújulásra törekvő emberek pár nappal az Árvaápoló Egyesület októberi választmányi ülése után bejelentették a Kálvin téri (akkor még Széna téri) gyülekezetben, hogy külön gyülekezetet akarnak létrehozni.[6] A budapesti protestáns elit különböző csoportosulásai eltérő elképzelések szerint próbálták megvalósítani a szociális missziót. Ez a helyzet a fent említett összeütközéshez vezetett a szabadelvű nemzetiek (Ballagi, Hornyánszky) és az evangéliumi ébredési csoport (van An del és Biberauer) között. Ennek

a konfliktusnak meghatározó szerepe volt az egyházi ébredés jó két évtizeddel való eltolódásában.[7] Az evangéliumi kezdeményezés szerencséjére a gyülekezet mégis létrejöhetett, hiszen a kérvényt benyújtó emberek döntő többsége németajkú volt, a pesti református gyülekezet történetében pedig a németajkúak istentisztelet tartásának már voltak előzményei.[8] A gyülekezet megalakulása 1859 őszétől 1864 januárjáig tartott. Ebben az igen sok vitával terhelt időszakban vetődik fel a kórház megalapításának gondolata 1862 folyamán.[9]

A korabeli államban a kórházi ellátás még nem volt központilag megszervezve. Az a kevés, ami létezett, a felekezetekhez kötődött. Bár Pest városának volt kórháza (Rókus kórház), ahová mindenkit személyválogatás nélkül fel kellett venni, de katolikus irányultságú volt s ezt a protestánsok sérelmezték.[10] A Skót Misszió beszámolójából nagyon jól kiderül, hogy felekezeti szempontok is szerepet játszottak a kórház megalapításánál. A Skót Misszió lelkésze, König Rudolf erről így ír: „A jelenlegi [már] korábban létrehozott pesti kórház teljesen a római katolikusok kezében van, s a protestáns betegekre gyakorolt befolyásuk igen zavaró és lehangoló. [Hatásuk] sok esetben rendkívül ártalmas tendenciájú; a szenvedő betegeket elhanyagolják és az ápolás egész rendszere a lehető legrosszabb formát ölti. A helyi jó ügyet szolgálók elméjét nem hagyta nyugton [az a gondolat], hogy egy protestáns befolyás alatt álló kórház szükséges a munkájuk hatásos elvégzéséhez.”[11]

Ilyen helyzetben a németajkú protestánsok kettős hátrányt szenvedtek. Egyrészt mint protestánsok hátrányban voltak a katolikus betegekkel szemben csakúgy, mint a magyar anyanyelvűek, másrészt mivel legtöbbjük frissen bevándorolt külföldi állampolgár volt, a létező egészségügyi ellátást nem igen tudták igénybe venni. Érthető, hogy a neoabszolutizmus iparosító hatására Pestre vándorolt külföldi embereknek rendkívül fontos volt az elérhető, szervezett egészségügyi ellátás. Ebben a helyzetben jelenik meg egy egyedülálló kezdeményezés.

A gyülekezet már javában próbálta megszervezni önálló életét, amikor 1862-ben Bakody Tivadar orvos, a lemergi egyetem magántanára felajánlotta, hogy hajlandó a Budapesti Evangélium szerint Reformált Németajkú Leányegyház szegényebb tagjait orvosi kezelésben részesíteni.[12] Rövidesen rá kellett ébrednie, hogy hiányoztak a gyógyítás legalapvetőbb feltételei: gyógyszer, egészséges lakás (kórház) és a megfelelő ellátás. Zsindely Sándor, a Bethesda kórházról szóló munkájában arra hivatkozik, hogy Bakody a leányegyház egyik presbitériumi ülésén leírta azt a mélyseges nyomort, amelyet beteglátogatásai között tapasztalt meg.[13] Ez hatással volt a jelenlévőkre, akik támogatták kezdeményezését, de egészen 1864-ig nem történhetett komolyabb előrelépés.[14] Ennek fő oka az volt, hogy a gyülekezetben lelkészi szolgálatot ellátó Adrian van An del skót misszionárius és a Török Pál közötti feszültség hátráltatta a gyülekezet és minden egyéb evangéliumi kezdeményezés megszületését egészen König Rudolf, új skót misszionárius megérkezéséig.[15]

A gyülekezet hányatott jogi helyzete 1864 januárjára oldódott meg. Ez tette lehetővé, hogy az új misszionárius lelkész javaslatára áprilisban már a németajkú gyülekezet presbitériumából bizottságot állítottak fel a kórház ügyének előmozdítására, melynek elnöke König, tagjai pedig Bakody, Biberauer és Hornung Antal lettek.[16] König, mint a Skót Misszió misszionáriusa és az isztambuli porosz követ udvari lelkésze már Pestre érkezése előtt dolgozott együtt a németországi diakonisszákkal, a kaiserwerthiekkal. A diakoniai munkában is volt tapasztalata, hiszen évtizedekkel azelőtt az isztambuli Kaiserswerth által alapított kórházban is rendszeresen szolgált.[17]

König Pestre érkezése után hamarosan felelevenítette a meglévő kapcsolatait s összeköttetésbe lépett a német Theodor Fliedner által létrehozott kaiserswerth-i diakonissza központtal.[18] Állhatatosan ostromolta Fliedner halála után az intézményt igazgató Julius Disselhof-ot, hogy küldjön diakonisszákat, akikre akkor a Schleswig-Holstein háborúban volt nagyobb szükség, így a magyarországi kérés halasztódott.[19] Biberauer Theodor, Könighez hasonlóan 1864 májusában személyesen is megpróbálta előre lendíteni a kórház ügyét Disselhoffal való kaiserwerthi személyes beszélgetése révén.[20] Skóciába is elutazik, hogy a gyülekezet nevében megköszönje a *Free Church of Scotland* Zsidómissziós Bizottságának a gyülekezet megalapításához

nyújtott hathatós segítségét, s a kórház ügyét feltárja előttük mint a zsidómisszióra is lehetőséget nyújtó diakonissza misszió új területét.[21] A közös erőfeszítések ellenére sem sikerül előre lendíteni az ügyet abban az évben, de ígéretek Köning és Biberauer is kapott.

Bakody ekkor felajánlja, hogy saját költségén felszerel egy kis betegszobát, de erre végül nem kerül sor az első külföldi adományok megérkezése folytán.[22] Zsindely találóan meg is jegyzi, hogy az első adakozók éppen azok lettek, akik maguk is „tudják mit jelent idegenben, betegen feküdni”. [23] Az első személyek egyike valamikor Pesten volt nevelőnő és 225 frankot gyűjtött össze Németországból.[24] Egy másik személyről Bodoky Richárd egyháztörténész evangéliumi szellemben így ír: „nem Isten keze van-e abban, hogy egy gazdag skót hölgy, Mackichan kisasszony Skóciába tartó útján Pesten beteg lett. A hölgy Köning konstantinápolyi baráti köréhez tartozott, és náluk volt elszállásolva. Bakody kezelte őt lakásukon, és ott a kórház alapításának ügye ismét felmerült, hogy a Pesten élő beteg külföldiek jó gyógykezelésben és szakszerű ápolásban részesülhettek”. [25]

Mackichan hosszúra nyúlt orvosi ápolása alatt – 1864/65 tele – egy fiatal zsidó leány volt mellette. Köning a skót *Monthly Record* olvasóinak így számol be: „N. kisasszony, a tálentummal, bátorsággal és eredeti egyéniséggel megáldott zsidó hölgy esete igen érdekesnek mondható. Főként a mi kedves Mackichan kisasszonyunk munkájának köszönhetően, aki az elmúlt telet mivélünk töltötte, N. kisasszony a keresztyénséghez közelebb került, baráti és bensőséges kapcsolat alakult ki közte, a családjuk és a Moody úr családja között.” [26] Nyilvánvalóan Köning, csakúgy mint korábban Biberauer, jelezni akarta az edinburghi zsidómissziós bizottság felé, hogy a kórház diakóniai missziója is jó lehetőséget kínált a skótok által hön szorgalmazott zsidómisszióra.

Mackichan betegségének – a hölgy távozása után – kettős hatása lett. Egyrészt, betegségének köszönhetően a zsidó N. kisasszony érdeklődést tanúsított a keresztyénség iránt, amely igen fontos tényező volt a skót adományozók megnyerése szempontjából. Másrészt, hálája jeléül, Mackichan 100 fontot, azaz 1105 forintot ajándékozott a kórház alapítására 1865-ben.[27] Még további négy fő adakozott ebben az évben, Kárász Eszter 50, Frau Rofer Liedemann 50, Andrew Moody, a másik skót lelkész 100, és a St. Andrews-i Mr. Gordon 109.70 forintot.[28] A főként skótok által összeadott jelentős összeg tette lehetővé, hogy a kórház céljaira egy ingatlant bérbe vegyenek.

A leányegyház presbitériuma 1864 karácsonyán felhatalmazta a bizottságot, hogy két esztendőre béreljen egy betegszobát a városban.[29] Ennek megfelelően a gyülekezet gondnoka, Meyer Anton 1865-ben kibérelt egy bérházban levő lakást.[30] A lakók azonban a betegségek elterjedésétől való félelmükben hamarosan tiltakozásukat fejezték ki. A gyülekezet új kezdeményezésének ki kellett költöznie, s a már kifizetett bérletet – a Mackichan féle összeg egy negyedét – is elvesztették.[31] Rövidesen sikerült másik helyet találniuk a Rózsa utcában, amelyet ki is béreltek. 1865 augusztusától ez a ház lett a Bethesda kórház első otthona.[32] Miután itt is tiltakoztak a lakók a kórház kialakítása ellen, az orvos Bakody – a történetek megismétlődésének elkerülése érdekében – 1865 végén megvásárolta a Rózsa utca 5. szám alatti ingatlant és kiadta azt a Leányegyháznak.[33] Ezzel indult útnak a németajkú leányegyház kórháza.

A Bethesda nevet kapott kórház megnyitására 1866. január elsején került sor.[34] Az épület ekkor három helyiséggel rendelkezett. A helyiségekről ezt írja 1866-ban az ünnepségen egyik résztvevő: „belépéskor nem volt ugyan mint hajdan Jerusalemben öt díszes csarnok látható (János 5,2) hanem csupán két szerény nagyságú szoba, és ezek között egy kisebb; az előbbieken három ágy, valamint a többi betegápoláshoz tartozó szükséglet vala látható”. [35] Ilyen egyszerű volt a pesti protestánsok diakóniai kezdeményezése. Az ünnepséget Török Pál pesti lelkész nyitotta meg. Beszédét magyarul köszöntéssel kezdte, majd németül folytatta s „tüzetesen értekezett a betegápolás fontosságáról...[...] és az egész beszéden át a betegek nagy barátjára Jézusra való említkezés vonult el”. [36] Ezután Köning Rudolf, a németajkú leányegyház lelkésze kiemelte, hogy a kórház az anya- és leányegyházközség tagjait egyaránt kívánja szolgálni. Bakody doktor volt a következő felszólaló. Beszédében hangsúlyozta, hogy a betegek szakszerű ápolást fognak kapni, majd

bemutatta kollégáját, Bolemann Juliust is az ünneplő közönségnek. Az új kolléga megismételte egyik korábban tett ajánlatát, hogy a kórházban sebészeti beavatkozások és allopathicus betegségek esetén ingyenes kezelést nyújt.[37] Az ünnepség lezajlása után König beszámolót írt a Skót Misszió Edinburgh-i Zsidómissziói Bizottságnak erről a magyar protestantizmus történetében egyedülálló alkalomról: „Igazán kellemes napunk volt január elsején: minden egyes előkészület tökéletesen végre volt hajtva. Az idő is jó, az utcák szárazak, túl hideg sincs, s minden meghívott vendég eljött, csak a jó Biberauer hiányzik. Remélem, hogy a megígért áldás nem marad el (Mt. 25:40), az ő távolléte, hiányzása miatt.[38] Most először őszinte szívvel hadd köszönjem meg azt a csinos kis összeget, amelyet legutóbb gyűjtöttek össze és továbbítottak [nekünk]. Elégtételül fog szolgálni önöknek, hogy itt sok ember – és ez igazán fontos [dolog] – érdeklődést tanúsított a könyörületesség ezen új munkája iránt. Számos mesterember, munkás stb. beírta [nevét] a kórház [történetébe] (javítások, festések stb.) ingyen elvégzett munkája által. Közülük többen római katolikusok, és jó néhányan teljesen ismeretlenek voltak számunkra. Mások [...] karácsonyi ajándékokkal kedveskedtek: a »Gáz[ellátó] Társaság« huszonötezer fontnyi szentet adományozott, amely biztos elegendő lesz az egész téltre.”[39]

König tudósításából kiderült, hogy a református kezdeményezést felekezettől függetlenül sokan támogatták, továbbá, hogy a társadalom különböző rétegei – egyszerű mesteremberek és a társadalmi élet vezető körei – egyaránt megmozdultak. A lelkes munkatársa Biberauer jelenlétének hiányát sajnálta, s névszerinti megemlézése annak a kórház alapításában játszott rendkívüli szerepére utal. A fővárosban jelentős kisebbségben levő református egyház életében meghatározó pillanat volt a kórház megnyitása. Egyrészt létrejött az első magyarországi protestáns kórház, másrészt a két eltérő szellemi-teológiai irányultságú csoportosulás vezetői – a magyar nemzeti, szabadelvű irányítás alatt álló anyagyülekezet és a külföldi németajkú és angolszász evangéliumi hatás alatt álló leányegyházé – a korábbi ellentétek félretétele után együtt munkálkodtak.

A leányegyház nem csak kapott, hanem adott is. Felajánlották a Széna téri anyagyülekezetnek, hogy annak tagjai velük egyenlő mértékben részesülhetnek az új intézmény juttatásaiból s ezt az intézet alapszabályában rögzítették.[40] A felajánlást igen nagyra értékelte az anyaegyház presbitériuma.[41] Az egyedülálló kezdeményezés körüli lelkesedés érzékeltetésére meg kell említenünk, hogy a pesti református egyház egyik presbitere, név szerint Cs. Kiss Károly gyógyszeráros nagylelkű ajánlatot tett.[42] Erről König levelében így tudósít: „tudomást szerezve arról, hogy egy aleopathikus osztály meg fog nyílni, [Kiss] kötelezte magát, hogy öt évig minden egyes évben 100 forint értékű gyógyszert adományoz, így ez az adomány 500 forintra, azaz 50 font sterlingre rúg”. [43] Ahogy a közhangulat hatására az emberek lelkesedése nőtt, úgy nőttek az adományok is. Az I. Ausztriai Biztosító Társulat, az Assecuratione Generale trieszti fiókja, az óbudai és pesti takarékpénztárak pénzadománnyal járultak hozzá a kórház költségeihez.[44] Olyan neves közéleti személyiségek is adakoztak a kórház javára, mint Török Pál, Jókai Mór, Deák Ferenc és Majláth György.[45] 1866 májusára König arról adott hírt, hogy a kórházra a gyülekezetten belül hat hét leforgása alatt több, mint 100 fontot gyűjtöttek. Az egyre szaporodó támogatások segítségével a kórházban 1866. február 26-án el tudták helyezni az első beteget.[46] Az első két hónapban a páciensek külföldiek voltak: két cseh, egy felső-ausztriai, egy hannoveri, egy francia és egy szász beteg.[47]

Az új kezdeményezés sikeréhez két feltételnek kellett teljesülnie: először is a kórháznak képzett ápolókra, azaz diakonisszákra volt szüksége; másodsor, biztosítani kellett a kórház hosszú távú fenntartásának pénzügyi fedezetét. Ahogy a betegek száma növekedett, úgy nőtt az igény a szakképzett munkaerő iránt is. Mint már említésre került, Könignek és Biberauernek egyaránt hosszú évek óta volt már kapcsolata Kaiserwerth-el. Biberauer testvére, Hermine a Kaiserwerth-i Diakonisszaképzőben végezte tanulmányait.[48] A diakonisszai szolgálatra Theodor mellett Adrian van Andel is támogatta, aki Hermine első naplójába bátorító szavakat írt.[49] Az intézet igazgatójának, Disselhofnak leveléből tudható, hogy a fiatal leány 1863. július 4-én érkezett Kaiserwerthbe és Herminét 1866. április 11-én való felszentelése után a kaiserwerthi diakonissza anyaház Bejrútba küldte. A komoly képzés után az első magyar diakonissza csak két évig munkálkodhatott mivel „egy grasztikus lázroham” elvitte az élők közül 1868 őszén.[50] Annak jeléül, hogy a

közösségből valaki meghalt, a kaiserwerthi diakonissza anyaház harangja 1868. november 10-én szólalt meg.[51] Nyilvánvalóan az ő személye is, amíg Kaiserswerthben volt, erősítette a pesti kezdeményezés és az intézmény közötti kapcsolatot. Hermine levelein keresztül Theodor éveken keresztül átfogó betekintést nyerhetett a Kaiserswerthben folyó diakóniai munkába.

A Pesti Ev. Ref. Németajkú Leányegyház és Kaiserswerth között 1864-től folyó tárgyalások lassan vezettek eredményhez, s végül 1866. március 14-én egyezményt kötöttek Bakody Tivadar, Biberauer Theodor, Horning Anton és Rudolf König aláírásával. Az ellenjegyzést Julius Disselhof 1866. március 19-én tette meg Kaiserswerthben.[52] Az egyezmény alapján az első két diakonissza, Wehn Zsófia és Höser Etelka június 2.-án érkezett meg Pestre Kaiserswerthből,[53] hozzájuk egy további diakonissza, Klee Klára is csatlakozott folyó év novemberében.[54] Hosszú ideig ez a három német diakonissza képviselte a magyarországi protestáns diakonissza missziót, míg a századfordulón a belmisszióknak ez az ága is megmagyarosodott.[55] A diakonisszák adták a személyzetet, a pénzügyi kérdés megoldása Königre és Biberauerre várt.

A kórház négy irányba végzett szolgálatot; a leány- és anyaegyház tagjai felé, a Pesten tartózkodó külföldiek felé, a belföldi, más vármegyékben élő Pesti tartózkodása alatt megbetegedett személyek felé, és a zsidó keresztyének felé. Az ágyalapítványok ötlete tette lehetővé, hogy a kórházat működtessék, és a szegényekről gondoskodjanak. A pénzügyi feladatokat König irányításával a bizottság vette kézbe, hiszen a kórház működtetéséhez szükséges volt adományokat gyűjteni, és biztosítékot szerezni afelől, hogy azok folyamatosan érkeznek majd. Már a kórházmegnyitó ünnepi beszédben is elhangzott, hogy a leányegyházközség tagjai mellett az anyaegyházközség tagjai is ingyenes orvosi ellátásban részesülhetnek. Az alapításkor eldöntötték, hogy „minden egyháztagnak, ki az intézeti pénztárban hetenként 10 kr-t befizet, jogot nyer ingyenes ellátásra, épen úgy mint a családapák, kik 20 kr-t fizetnek hetenként, joggal bírnak családjuk bármely tagját az intézetbe küldeni”. [56] A gyülekezet tagjainak betegápolását König egy gyűjtést végző alkalmazotti gárda felállításával szándékozott megoldani s a skót *Missionary Recordban* így ír erről: „[az önkéntes gyűjtők] hetente tíz krajcárt gyűjtenek össze azon embereinktől [gyülekezeti tagjainktól], akik betegség esetén élni óhajtanának a kórház által biztosított előnyökkel. Mások évi előfizetéseket szednek be a gazdagabb egyháztagoktól”. [57] Ez a rendszer fokozatosan épült ki s hathatósan támogatta a költségvetést.

A gyülekezeti tagok betegápolási kérdésének megoldása mellett König és társai ágyalapítványokat hoztak létre „oly idegen nemzetségek [számára], kik vagy időnként tartózkodnak csupán Pesten, vagy csak átutaznak a városon”, hogy megbetegedésük esetén ingyenes gyógykezelésben részesülhessenek.[58] Természetesen a költségeket fedezni kellett, s a König és Biberauer által vezetett bizottság arra törekedett, hogy minden külföldiek számára létesített ingyen ágy alapítására 2000 forintos tőkét szerezzen, amelynek kamatai fedezték a beteg ápolási költségeit. A legtöbbet az angol és skót adakozók adták az 1866-os évben, a franciák, németek, svájciak mellett saját ágyalapítványaikra.[59] Még Viktória királynő is adományozott e célra, mivel németországi tartózkodása alatt megismerkedett a Biberauer által írott *Grabesblumen* című könyvecskével.[60] Annak tartalmát „annyira vonzónak találta, hogy további öt példányt rendelt még”. [61] Biberauer e könyvecskéjében „költői és prózai elmélkedések [voltak] vallásos írok munkáiból a szenvedők vigaszára kiválogatva”. [62] A költségekből a kiadást fedezték először, s utána pedig az intézet pénztárát illette meg minden egyes eladott példány ára.

Mindezek mellett kezdeményezte Bakody doktor a megyénkénti ágyalapítványi rendszert, amely a társadalom egészét célozta meg. Ennek jegyében 1000 forintos alapítványt tett a Győr vármegyei szegény betegek számára ingyen ágyra abban a reményben, hogy más vármegyék is követik e példát.[63] Ebben nem is csalódott, mert a példa követésre talált, s több vármegye is csatlakozott a kezdeményezéshez. Ezek közül Nógrád és Komárom vármegyék adakoztak a legtöbbet Győr után 1867-ben.[64]

A gyülekezet a zsidók számára is igyekezett egy-egy ágyalapítványt létesíteni. König így népszerűsíti ezt a kezdeményezést a skót adományozók között: „arra gondoltam, hogy a *Record*-on keresztül azzal a kéréssel fordulok az emberekhez, hogy alapítsunk egy szabad ágyat a szegény áttértek és érdeklődők számára. Az

ilyen esetek elég gyakran megtörténnek, s ha szabad megemlítenem, a legelső beteg a kórházban a mi prozelita híveink közül került ki: Lippnerné, akit tavaly szeptemberben kereszteltünk”.^[65] A Skót Misszió lelkésze, König úgy vélekedett, hogy a zsidó áttértek számára alakítandó szabad ágy 200 fontot kíván meg. Ha nem is azonnal, de egy kis idő elteltével ez a kezdeményezés is megvalósult.^[66] A zsidómissziós ágy létrejötte jól mutatja, hogy a lélekmentés és a diakóniai misszió mind a skótok, mind a németajkú gyülekezet tagjai számára elválaszthatatlanul egybekapcsolódott. A teljesség kedvéért ide kívánczok, hogy még „deákgyat” is hoztak létre már 1867-ben, de erről egy helytől eltekintve nem szólnak többet a források. Ezzel együtt nyolc, különféle célokra létrehozott ágyalapítvány jött létre.^[67]

A széleskörű, különböző társadalmi rétegeket és területeket lefedő ágyalapítványi intézkedéseknek köszönhetően a Bethesda egyre szilárdabb pénzügyi alapokra építhetett és szakképzett emberekkel dolgozhatott. Nem csoda, ha a kezdeményezés egyre jobban a figyelem középpontjába került, mert nyitott felekezeti missziót és komoly szociális keresztyéni szolgálatot testesített meg.

Az osztrákok és a poroszok közötti háborúnak köszönhetően a gyülekezet kórháza megnyitása után pár hónappal váratlan lehetőséggel találta magát szemben. Az 1866. július 3-i königratzi csata után sok sebesült és beteg katonát helyeztek el Budán és Pesten, akiknek száma – König becslése szerint – 14000 főre rúgott. A misszionárius lelkész felismerve a lehetőséget arra gondolt, hogy a kórház segítségének felajánlásával jó lehetősége nyílik az evangélium terjesztésére. Erről ebben a szellemben írt: „a katonák igen nagy többsége ahhoz az egyházhoz [katolikus] tartozik, amely megakadályozza, hogy az evangélium a kezükbe kerüljön”.^[68] König missziói elképzelésébe a katolikusok felé irányuló misszió éppen úgy beletartozott, mint a zsidómisszió és a protestáns egyházak megújulásáért végzett munka. Álláspontja jól tükrözi azt az éles ellentétet, amely „pápista” egyház és a protestánsok között a 19. században fenn állt.

König kérvényt nyújtott be a pesti katonai rendészeti vezetőséghez, és „várta, hogy Pest és Buda városi kapitánya” választ adjon arra a kérésére, hogy a kórházakba bejuthasson. Kérése merész volt, s a nem várt válasznak így adott hangot: „nagy meglepetésemre az engedélyt azonnal és igen udvariasan megadták, s Őméltóságától halogatás nélkül megkaptam az állandó engedélyt, pontosan úgy, ahogy azt reméltem, azaz, hogy látogathassam a sebesülteket és betegeket, valamint Bibliákat és traktátusokat osztogathassak. Az engedélyt nemzetiségre és hitvallásra való korlátozás nélkül adták meg”.^[69]

Ez az utóbbi kitétel azért fontos, mert a hittérítés témája a katolikusok és protestánsok között még mindig polémia okot szolgáltató kérdés volt és ha áttérés történt, az neheztelésekre adott okot. Továbbá König azzal is tisztában volt, hogy a katolikus egyház nem engedte meg híveinek a Biblia olvasását. A kérés és az arra adott válasz nem lehetett volna ennél jobban időzített a misszió szempontjából. Ez a nem várt, kedvező hozzáállás, a koltörri, azaz az iratterjesztői munkát hivatalosan is lehetővé tette a Magyar Királyságban az 1854-es kitiltás után.^[70] König azonnal sok könyvet és traktátust rendelt a Brit és Külföldi Biblia Társulattól és az újonnan megalakult Skót Nemzeti Biblia Társulattól.^[71] Minden alkalmat megragadott arra, hogy az evangéliumot hirdesse és e célból saját házában olvasó szobát nyitott a felépülő katonák számára.

A buzgó misszionárius nemcsak a lelki, de a testi szükségletek enyhítésére is gondolt és a gyülekezet tagjainak segítségével ruhákat s takarókat gyűjtött a katonák számára. Közülük a legtevékenyebbek a Skót Misszió tanárai voltak, akik a németajkú leányegyházba jártak istentiszteletre, továbbá a Biberauer család tagjai és rokonai. Bodoky kiemeli, hogy még a Biberauerékkal rokonságban levő Ganz Josephine is részt vett e munkában.^[72] Az orvosi ellátást Bakody és Bolemann szaktudása biztosította, és akadályoztatásuk esetén „Dr. Borbély és Dr. Szontagh nevű kollégáik helyettesítették őket”.^[73]

A Bethesda kórház katona kórházként működött a nyári hónapokban és az egész őszy folyamán. A Rózsa utca 5 alatti kis kórház sokszor túlszűfolt volt. A kaiserwerth-i diakonisszák kitartással végezték munkájukat, szükséghelyzetben az ő szobáikat is igénybe kellett venni. Nem meglepő, hogy alig néhány hónap leforgása után, a németajkú gyülekezet kezdeményezése minden várakozáson felüli elismertségre tett szert. A száz

korona örökösének felesége, báró Lüttichau és von Luck, a johannita lovagrend tagjai, továbbá Schelle tábori lelkész nagy elismeréssel adóztak a diakonisszák ügyességének és a kiváló orvosi ellátást méltatták.[74] A kórház szépen ívelő missziójának a legnagyobb elismerést az uralkodó adta. Ferenc József személyesen fogadta Königet, aki „a gyülekezet eredetét és rövid történetét ismertette vele” és a skót tudósítás szerint az uralkodó nagyra értékelte a gyülekezet kórházának munkáját.[75]

A diakonisszák és a fáradhatatlan önkéntesek diakóniai missziói munkája külföldön is visszhangra talált. A *Sonntagblatt*, a német belmisszió népszerű újsága lelkes hangvételű cikket közölt König eredményeiről.[76] Az újság a következőképpen írt a protestáns evangéliumi misszióról: „Így történt, hogy ez az annyira igénytelenül és csendben létre hívott kis vállalkozás Isten végzéséből ismerté vált. [...] Isten tehát új ajtót nyitott a még sokat gyalázott diakonisszaügy előtt és Pestet is tisztelté tette a világ szemében.”[77]

A kaiserwerthi diakonissza intézet központi lapja *Der Armen und Krankenfreund* is nagy lelkesedéssel számolt be a pesti diakonissza misszióról: „Ma a diakonisszaügy újabb győzelmét jelenthetjük barátainknak, Ausztriába, mégpedig Pestre, Magyarország fővárosába bevonultak a diakonisszák. Hatalmas parlagon heverő szántóföld ez a vidék, amelyen a keresztyén szeretetszolgálat még sok munkát talál. Vagy fél esztendővel ezelőtt egész Ausztria-Magyarország mintegy három millió protestánsa még egyetlen kórházzal sem rendelkezett hitfelei számára. Egy maroknyi hívő protestáns, közelebről az ottani német református gyülekezet népe, megkezdte a munkát a hiány pótlására.”[78]

A kórház történelméről szóló feldolgozásokból hosszú évtizedeken keresztül kimaradt egy igen fontos szempont, ez a kórházat létrehozó körök motivációjának tárgyalása. A kórház alapítása mögött német pietista és skót evangélikál hatás alatt álló ébredési emberek álltak. Bodoky hangsúlyozta, hogy a skót misszionárius lelkész, König meghatározó szerepet játszott a kórház megalapításában és annak függetlenné válásában. Ezt írta Königről, aki az egész kezdeményezés mozgatója volt: „Már kora tavasszal ő hangoztatta legjobban, hogy biztosítékokat kell szerezni az ellen, hogy meg [ne] ismétlődjenek a Protestáns Árvaház alapításakor történtek, s a liberális egyházi vezetőségek pusztá jótékonyági intézménnyé ne degradálják azt, amit a buzgó és áldozatos hívő lelkek, Krisztus evangéliuma erejéről tanúskodó cselekvő szeretet: a gyümölcsstermő élő hit, az élet másokért áldozása a diakónia jegyében építettek.”[79]

Ez a megfigyelés Biberauer és korábbi Skót Missziós lelkész, van Andel hasonló felismerésére emlékeztet, arra utalva, amikor őket a Protestáns Árvaház választmányából kiszavazták. König számára az egyedül járható útnak az tűnt, hogy míg a helyi gyülekezet az országos egyházban benne maradt, addig ez az pietista-evangélikál kezdeményezésű kórház legyen független. König – Török szűk körét kivéve – annyira nem bízott a pesti egyházi vezetőségben, hogy a kórház tulajdonjogát felajánlotta Kaiserwerthnek![80] Erre a meghökkenítő lépésre az ad magyarázatot, hogy a gyülekezet nem bírt törvényes függetlenséggel. Ennél fogva a pesti református anyaegyház presbitériuma elvileg bármikor beavatkozhatott a kórház ügyeibe. Ezt elkerülendő König Disselhofnak a következőket írta: „nekünk nem az a fontos, hogy saját tulajdonunknak nevezhessük [a kórházat], mi csak az ügynek [a misszió ügyének] kívánunk szolgálni, és azt szeretnénk biztosítani, hogy a diakonissza-ügy beleplántáltassék Magyarország földjébe és abban meggyökerezék”.[81] König úgy vélte, hogy ez a lépés egy ilyen pietista-evangélikál vállalkozás számára elkerülhetetlen.[82] Ez az ötlet nem valósult meg s a Bethesda kórház a Németajkú Leányegyház tulajdona maradt.[83]

A Bethesda kórház létrejöttét a németajkú, de magyar (hungarus) Biberauer Theodor és az evangéliumi szellemű Skót Missziót képviselő König Rudolf fáradozásának köszönheti. Mellettük nagyon meghatározó volt Bakody Tivadar doktor áldozatos szerepvállalása, akinek hitbeli hozzáállásáról a források egyáltalán nem szólnak. Feltételezhető, hogy egyetértett a missziót illetően a komoly hitvallásos evangélikál és pietista vezetőkkel, hiszen csak így volt lehetséges azok számára az együttműködés. A határozottan újjászületést és megtérést hirdető magyarországi belmissziói kezdeményezés legelső gyermekei közé tartozik a diakóniai misszió, amelybe nemcsak a német nyelvű diakonisszák, hanem a gyülekezet svájci, német, osztrák, magyar, angol és skót tagjai, a magyar ajkú orvosok, zsidó és más protestáns felekezethez tartozó emberek is részt

vettek. A Bethesda missziója elsősorban a protestánsok felé irányult. Mellette megjelent a zsidómisszió is, hiszen a Skót Misszió is komolyan bekapcsolódott a diakonissza munkába Königen keresztül. Az osztrák-poros háború utáni szerep arra is rávilágított, hogy a katolikusok felé is tudatosan hirdették az evangéliumot szóban és tettben egyaránt. König és a kezdeményezők éles katolikus ellenessége inkább a katolikus egyház, mint szervezet felé irányult, amit az is jól mutat, hogy az első Bethesda kórház berendezésében és kialakításában katolikus munkások is közre működtek. A diakóniai misszió felekezeti közinek indult és az is maradt hosszú története során. Jellegében sokáig német volt s majd csak a főváros magyarabbá válása során kezdett magyar nyelvűvé válni.[84]

A kórház korai s majd későbbi története is jól mutatja, hogy a diakóniai munka a két koncentrikus körön, a Skót Misszió és a Németajkú Leányegyházon belül igazán két személyhez: König Rudolphhoz és Biberauer Theodorhoz köthető. Fenntartása és működtetése pedig a Biberauer-Bodoky család tagjaihoz, hiszen egészen a kommunista államosításig ők biztosították az evangéliumi vezetést az intézmény számára.[85] A kórház 25 éves évfordulójára készített kiadvány írója így összegezte a kórház munkáját. „Ez a kiapadhatatlan forrás a *keresztény szeretet*; de nem az, mely rideg dogmákban s az egyházi hittételek betűiben nyilatkozik, hanem az a magasabb hevület, mely a világ Megváltójába helyezett ama hitből fakad, melynek érzetében őt követjük, ki maga a személyválogatást nem ismerő tiszta szeretet, mert egyenlő érzéssel ölel magához minden népeket”.[86]

Végül meg kell említeni a történeti elbeszélés kedvéért, hogy a meghatározó németországi pietista befolyás mellett éppen a skót hatás szerepe lett meghatározó. Az evangélikál irányultságú Skót Misszió letelepedése is egy betegséghez köthető izgalmas történet folytán vált lehetségessé 1841-ben s így lökést adott Mária Dorottya, József nádor pietista felesége vágyának, hogy Magyarországon legyen protestáns evangéliumi értelemben vett megújulás.[87] Hasonlóképpen a második evangéliumi megújulási hullámban (1859, 1866) is a pietista és evangélikál erők fogtak össze. Éppen egy skót hölgy, Miss Mackichan adománya lendíti ki holtpontjáról a belmisszió első evangéliumiak által alapított, és az ő kezükben is maradó, missziói munka ügyét. S ezt a munkát a kezdetektől a pietista Biberauer család vitte igazán tovább a Skót Misszióval együtt 1890-es évekig.

Jegyzetek

[1] Kovács Ábrahám: *A Budapesti Ev. Ref. Németajkú Leányegyház eredete és története, 1858-1869*. Debrecen, 2004. (A Harsányi András Alapítvány Kiadványai.) (továbbiakban: Kovács, 2004.) A korban természetesen még csak „Pesti”-nek volt nevezhető a leányegyház, azonban a szerző a gyülekezet további történetét is megírta s a város egyesítés miatt célszerűnek találta meghagyni a ma is használatos elnevezést.

[2] Déri Balázs: A Budapest Kálvin téri Református Egyházközség lelkészei, segédlelkészei, gondnokai, és presbiterei. In: *Kálvin téri tanulmányok*. Bp., 1983. 135-150. p., 139. p. König volt a németajkú leányegyház első, hivatalosan is kinevezett lelkésze. Előtte lelkészi feladatokat látott el Adrian van An del skót misszionárius is.

[3] Kovács, Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews and Its Impact on the Revival of the Hungarian Reformed Church*. Edinburgh, 2003. (Ph.D. dissertation) (továbbiakban: Kovács, 2003.) 3. fejezet.

[4] Bodoky Richárd: A Kálvin téri gyülekezet német leányegyházának szerepe a 19. századi egyházi megújulásban. In: *Kálvin téri tanulmányok*. Bp., 1983. 71-76. p., 71-72. p. Itt Bodoky tévesen 1859-et jelöli meg a Skót Misszió újratelepülése éveként.

[5] Bucsay, Mihály: 125 Jahre Deutschsprachige Reformierte Gemeinde in Budapest (1859-1984). In: *Kirche Im Osten*, 1985. 16-25. p. (továbbiakban: Bucsay, 1985.), 19. p. Vö. **Bodoky Richárd**: *Jövevények és vándorok. Családtörténeti töredékek*. I. Bp., 1996. 236. p., n. 200. Ld.: Biberauer Richárd: *Tan és élet a múlt századbeli Református Egyházban*. Bp., 1932. (Kézirat.) Bucsay főként a

egyhazi-torteneti_szemle_2005_01_004.htm

Bodoky-könyv kéziratából dolgozott. Bucsay, 1985. 18. p.; vö. Bodoky és Julius Disselhof, Kaiserswerthi Diakonissza intézet vezetőjének levelezése. – Biberauer-Bodoky Gyűjtemény.

[6] Farkas József: A Pesti Református Egyház 101 éves története. Kecskemét, 1898. (továbbiakban: Farkas, 1898.) 162. p.; vö. Kovács, 2004. 13. p.

[7] A magyar ajkú reformátusok között a belmisszió emiatt csak 1882-től tudott elindulni. A konfliktushoz még a van AnDEL – Török Pál közötti ellentét is hozzájárult. Ld. Kovács, 2004.

[8] Farkas, 1898. 63-65. p.

[9] Zsindely Sándor: A Bethesda közkórház története. In: A Bethesda Diakonissza közkórház 75 éve. Bp., 1941. (továbbiakban: Zsindely, 1941.) 4. p.

[10] Zsindely, 1941. 1-2. p.

[11] Koenig, Rudolph: Protestant Hospital in Pesth I. In: *New Series, Free Church of Scotland Monthly Record*, 4. 44. (1866. március 1.), 8-9. p. (továbbiakban: Koenig, 1866.)

[12] Első évi jelentés a Német Reformát Fiók Egyház Bethesda nevű kórházáról Pesten. Pest, 1867. (továbbiakban: Első évi jelentés, 1867.) 3. p.; vö. Zsindely, 1941. 4. p.

[13] Zsindely, 1941. 4. p. A könyvben az eredeti forrás nincs megadva.

[14] Biberauer Theodor már kapcsolatban állt ekkor Kaiserswerth-el, testvére, Hermne ott lett diakonissza s a kórház létrejöttét fontolgatta már ő is korábban. Ezért is harcolt König – aki már dolgozott kórházi misszióban – Pestre kerüléséért, amikor van AnDELnek távoznia kellett a városból.

[15] Kovács, 2004. 24-31. p.

[16] A Bethesda budapesti betegápoló és diakonisszaképző intézet története. Bp., 1885. (továbbiakban: Bethesda-történet, 1885.) 7-8. p.; vö. Farkas, 1898. 171. p. Farkas az előbbi forrásból merít. König a bizottság felállítására vonatkozó javaslatát 1864. április 18-án tette meg.

[17] Bethesda-történet, 1885. 28. p.

[18] Első évi jelentés, 1867. 3. p.

[19] Rudolf König levele Julius Disselhoffhoz. Düsseldorf-Kaiserswerth Fliedner Archives. (Fénymásolat.) – Biberauer-Bodoky Gyűjtemény. Idézi: **Bodoky Richárd**: Jövevények és vándorok. Családtörténeti töredékek, 2. (1860-1870) Okmányok, kor- és helytörténeti anyagok, anyakönyvi kivonatok, fennmaradt levelezések, korabeli sajtótermékek és naplójegyzetek alapján, bősséges képanyaggal. Bp., 1997. (továbbiakban: **Bodoky, 1997.**) 89. p., n. 60. Bodoky nem adja meg a lábjegyzetében a pontos a levél dátumát, se további hivatkozásokat. Vö. Bethesda-történet, 1885.

[20] Kovács Lajos: A Bethesda első magyar diakonissza kórház története, visszapillantás az első 50 esztendőre, 1866-1916. Bp., 1916. (továbbiakban: Kovács, 1916.) 3. p.; **Bodoky, 1997.** 47. p.

[21] Conversion of the Jews, Theodor Biberauer's Speech. In. Proceedings of the General Assembly of the Church of Scotland Held at Edinburgh May, 1864. Edinburgh, 1864. 30-31. p.

[22] Zsindely, 1941. 5. p.

[23] Zsindely, 1941. 5. p.

[24] Bethesda-történet, 1885. 9. p.

[25] **Bodoky, 1997.** 102. p.

[26] Koenig, Rudolph: Pest. Encouragements. In: *New Series, Free Church of Scotland Monthly Record 1865-66*, 4. 39. (1865. október 2), 925-926. p.

[27] Bethesda-történet, 1885. 9-10. p.

[28] A Bethesda kórház. (Könyv. Kézirat.) – Biberauer-Bodoky Gyűjtemény. Ebben kézzel be van írva 1865-re, hogy az „intézet alapítására” elsőként a skót Mackichan adakozott és az említett négy személy.

[29] Első évi jelentés, 1867. 4. p.; vö. Zsindely, 1941. 6. p.

[30] Bethesda-történet, 1885. 10. p.; vö. Farkas, 1898. 172. p.

[31] Zsindely, 1941. 6. p. Ez lehetett a Rózsa utca 53. sz. alatti bérház.

[32] Bethesda-történet, 1885. 10. p. (1885-ben még fenn állt a ház a cikkíró szerint.); Zsindely, 1941. 6. p.

[33] Bethesda-történet, 1885. 10. p.; **Bodoky, 1997.** 102. p.; Farkas, 1898. 172. p. Az 1866-os kiadású mű állítása szerint „Bakody Dr. naponként reggel 8-tól 9-ig található a kórodán (Rózsa utca 5 sz.)”. A Pesti H. Hitvall. Fiókköztség „Bethesda” című kórházának felavatása. Pest, 1866. (továbbiakban: Kórházavatás, 1866.) 8. p. Ezzel szemben Kováts Lajos azt írja hogy a Bakody doktor által megvásárolt ház a Rózsa utca 53-ban volt. Kováts, 1916. 3. p. Őt követhette Zsindely is, aki hasonlóan ír. Zsindely, 1941. 6. p. A Kováts és Zsindely által használt forrás az 1885-ben megjelent „A Bethesda budapesti betegápoló és diakonisszaképző intézet története” című munka lehetett, amely szerint a Rózsa utca 53. szám alatti házat veszi meg Bakody. Bethesda-történet, 1885. 9-10. p. Mi a korábbi 1867-es forrást fogadtuk el, mely szerint először a Rózsa utca 53. alatti bérházból tiltják ki a kórházat, s ezek után került sor az újabb Rózsa utcai ingatlan megvételére, amely a fentiek miatt a Rózsa utca 5. számú ház lehetett. Vö. **Bodoky, 1997.** 111. p.

[34] **Bodoky, 1997.** 103. p.

[35] Kórházavatás, 1866. 3. p.

[36] Kórházavatás, 1866. 5. p.

[37] Bethesda-történet, 1885. 11. p.

[38] Az eredetiben így áll, de ez így félreérthető. Biberauer betegsége miatt nem tudott részt venni.

[39] Koenig, 1866. 8-9. p. Vö. Bethesda-történet, 1885. Idézi: **Bodoky, 1997.** 105. p., n. 67.

[40] Kórházavatás, 1866. 5. p.

[41] Koenig, 1866. 9. p.

[42] Első évi jelentés, 1867. 5. p.; Farkas, 1898. 173. p.; Értesítés a Bethesda első magyarhoni diakonissza-intézet és kórház 1866-1890-ig történt fejlődéséről s huszonötödik évi jelentése. Bp., 1891. (továbbiakban: Értesítés, 1891.) 9. p. Ez utóbbi még azt is tudja, ami a primér forrásban nincs benne, hogy az illetőt Csávássy Kiss Károlynak hívták.

[43] Koenig, 1866. 9. p.

[44] A Bethesda kórház adakozóinak könyve. (Kézirat.) Biberauer-Bodoky Gyűjtemény.

[45] 2. évi jelentés a Reformált Fiók Egyház Bethesda közkórházáról Pesten. Pest, 1868. (továbbiakban: 2. évi jelentés, 1868.) 20-21. p.

[46] Farkas, 1898. 173. p.

[47] Kórházavatás, 1866. 7. p.

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_004.htm

[48] Kool, Anne-Marie: God Moves in a Mysterious Way: the Hungarian Protestant Foreign Mission Movement 1756-1951. Zoetermeer, 1993. 113. p.

[49] Biberauer Hermine naplója. – Biberauer-Bodoky Gyűjtemény.

[50] Bodoky, 1997. 175. p.

[51] Bodoky Richárd: Anyaegyházi diakónia az egyházban. Bp., 1942. 213. p.

[52] **Bodoky, 1997.** 112. p.

[53] Első évi jelentés, 1867. 12. p.; Zsindely, 1941. 9. p. (Június 1-ről tud.)

[54] Első évi jelentés, 1867. 25. p. (A harmadik személy azonosítása.)

[55] Kovács, 2003. 4-5. fejezetek.

[56] Első évi jelentés, 1867. 6. p.

[57] Koenig, 1866. 9. p.; vö.: Farkas, 1898. 173. p.

[58] Kórházavatás, 1866. 7. p.

[59] Kórházavatás, 1866. 7. p.

[60] 1865. szeptember 6-i levél Darmstadtból, amelybe benne van egy kivágott újságcikk a *Grabesblumen*-ről. – Biberauer-Bodoky Gyűjtemény.

[61] Uo.

[62] Első évi jelentés, 1867. 15. p.

[63] Kórházavatás, 1866. 7. p. Vö. A Bethesda kórház könyve. – Biberauer-Bodoky Gyűjtemény. Ebben kézzel fel van tüntetve, hogy ilyen sokat adott Bakody a Győr megyei ágyra.

[64] 2. évi jelentés, 1868. 16. p.

[65] Koenig, Rudolph: Protestant Hospital in Pesth. II. In: *New Series, Free Church of Scotland Monthly Record*, 4. 46. (1866. május 1), 13. p.

[66] National Library of Scotland, Dep. 298.252. fols. 219-20. 1868. augusztus 18. Itt a jegyzőkönyv megemlíti, hogy a Bizottság akkor elutasította az ágyalapítvány iránt beadott kérvényt.

[67] Angol, német, skót, francia, svájci, Győr megyei ágyalapítványok voltak az elsők, majd zsidó és deák ágyalapítványok is létesültek.

[68] Koenig, Rudolph: Mr. König's experience during the War. In: *New Series, Free Church of Scotland Monthly Record*, 5. 52. (1866. november 1.), 8-10. p.

[69] Uo. 9. p.

[70] **Eibner, V. John: British Evangelicals and Hungary, 1800-1852. In: *The Journal of the United Reformed Church History Society*, 1983. Nr. 2. 45-54. p.**

[71] **Bodoky, 1997.** 122. p.

[72] **Bodoky, 1997.** 122. p.

[73] Első évi jelentés, 1867. 14. p.

[74] Első évi jelentés, 1867. 14. p.

[75] Koenig, Rudolph: The Emperor of Austrian and the Free Church Missionaries. In: *New Series, Free Church of Scotland Monthly Record*, 4. 46. (1866. május 1.), 13-14. p.

[76] *Sonntagblatt für Innere Mission im Rheinland und Westfalen*, 1867. no. 7. – Biberauer-Bodoky Gyűjtemény. Idézi: **Bodoky, 1997.** 122. p.

[77] **Bodoky, 1997.** 122. p.

[78] *Der Armen und Krankenfreund. Kaiserwerth*, 1866. no. 6. Cím nélkül idézi: **Bodoky, 1997.** 124. p., n. 77.

[79] **Bodoky, 1997.** 156. p.

[80] **Bodoky, 1997.** 157. p.

[81] Düsseldorf Kaiserwerth Fliedner Archive, Rudolf König levele 1867 októberéből Diselhoffhoz. – Biberauer-Bodoky Gyűjtemény. Idézi: **Bodoky, 1997.** 157. p., n. 112.

[82] Az idézett levélből nem derült ki egyértelműen, hogy a tulajdonjog ténylegesen átkerült Kaiserwerth nevére. Valószínű, hogy a kórház és a hozzá kapcsolódó kezdeményezések egymástól jogilag függetlenül léteztek. Az elsődleges források azonban homályosak e témát illetően.

[83] Bár a forrásokban erre nem sikerült feljegyzést találni, de valószínűsíthető ahogy a kórház fejlődött a gyülekezet Bakody orvostól a rózsza utcai ingatlan kezelését átvette, s annak tulajdonába kerülhetett jogilag is.

[84] Kovács, 2003. 4-5. fejezetek.

[85] Ezt jól mutatja az is, hogy a gyülekezet az alapítók halála után nem igazán volt oda a Bethesdáért. Sokszor tehernek érezte azt. Lsd. Disszertáció 5 és. 6 fejezetek.

[86] Értesítés, 1891. 1. p.

[87] Kovács, Ábrahám: The Origin of the Scottish-Hungarian Church Relations: The Settlement and the First Years of the Scottish Mission in the 1840s. In: Baráth L. Béla – Barcza József (szerk.): D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai, IV. Debrecen, 2001. 15-16. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
 évfolyam
 1. szám
 A. D.
 MMV

Ugrai János: Hagyaték egy lelkész után

Alábbi forrásközlésünkben Rákosi János, 1792-ben meghalt jenkei református lelkész után maradt ingóságok listája olvasható. Halálát követően Rákosi szerény vagyonának minden elemét licitálásra bocsátották, jobbra helyi érdeklődők között. A közel másfélszáz tételből álló jegyzék több okból is számot tarthat az utókor érdeklődésére. Részben viszonylag kevés forrás áll rendelkezésünkre a kétszáz évvel ezelőtti lelkési társadalom anyagi kultúrájára, a prédikátorok háztartásának berendezésére vonatkozóan. Így ezen, teljességre törekvő összeírás segítségével pontos képet kaphatunk arról, hogy milyen körülmények között élt egy valószínűleg közepes jövedelmű gyülekezet lekipásztora. Másrészt az egyes tárgyak és élőállatok mellé következetesen feltüntette a licitet feljegyző összeíró azt az árat is, amelyben a résztvevők megegyeztek, tehát amelyet az alkalmi vételt kihasználó (kihasználni tudó) vevők hajlandók voltak megfizetni. Ennek révén egy meglehetősen összetett háztartási berendezésre vonatkozó ár-érték viszonyrendszer is kibontakozik forrásunkból. Végül a vevők nevének feltüntetésével körvonalazható az is, hogy hány embernek állt módjában egy falusi közösség tagjai közül ilyen akcióban gyarapítani saját vagyonát. Sőt, esetenként arra is utalnak a bejegyzések, hogy ezek a személyek milyen foglalkozást űzve kerültek a licitálás közelébe.

Azonban a forrás pontos értelmezését több tényező is gátolja. Részben meglehetősen keveset tudunk Jenke faluról és a helység református gyülekezetéről. A felekezeti igen heterogén Ung vármegyében, Ungvár közvetlen közelében fekvő Jenke viszonylag tekintélyes református gyülekezettel rendelkezett: nemcsak lélekszámát, hanem több százéves kálvinista múltját tekintve is a környék meghatározó anyaegyházának számított. Ugyanakkor a kisebb filiákkal, leányegyházakkal is rendelkező (Kereszt, Szenteske, Tasolya) eklézsiáról nem találtunk számottevő 18. század végi forrásokat, s így a vagyoni leltár értelmezésének a szempontjából legfontosabb kérdésre, azaz a lelkész jövedelmére, kereseti lehetőségére sem tudunk megnyugtató választ adni.^[1]

Hiányos ismereteink révén egyelőre nem tudjuk meghatározni a hagyatéki árverésen sikerrel résztvevők nagy részének társadalmi pozícióját és anyagi állapotát sem. Hasonló okokból ugyancsak súlyos nehézségekbe ütköznénk, ha az árverési tételekhez sorolt eladási árak részletes elemzésébe kezdenénk és megpróbálnánk megállapítani, hogy az egyes tárgyak megszerzése mennyire számított igazán jó vételnek a vásárló számára.

A legfájóbb problémát azonban maga az elhunyt lelkész eddig meglehetősen rejtélyes személye, pályája jelenti. Eddigi adataink szerint Rákosi Jánosról az átlagosnál is kevesebb forrás maradt fenn. Mindössze azt tudjuk róla, hogy Jenkén 1778-tól szolgált és hogy 1790-ben az ő irányításával egy bizonyos Szímet József kőművesmester végezte el a templom régen esedékes, már „romlásnak és bomlásnak indult” felújítását. (Ennek nyomán a Rákosi által renováltott épület szolgált a 20. század legelejéig a jenkei gyülekezetet.^[2]) Más szolgálati helyéről nem tudunk.^[3] Bár egyes abaúji gyülekezetekben a század közepén szolgált egy Rákosi János nevű lelkész,^[4] valószínűtlen, hogy ő azonos lenne az 1792-ben „felgyógyulhatatlan nyavalyába esett”, majd „abbúl az Isten segítségével hamar megmenekült” prédikátorral.^[5] Ezt az elvben lehetséges, de a gyakorlatban ritka nagy földrajzi távolságú és egyházmegyei határokon túlnyúló szolgálati vándorlás is kétségessé teszi. De leginkább az kérdőjelezi meg, hogy ebben az esetben Rákosi Jánosnak több mint 50 éves szolgálati ideje gyűlt volna össze, ami azt jelenti, hogy halálakor minimum 72-73 éves lett volna. Ezzel szemben az alábbiakban láthatjuk, hogy Rákosinak halálakor több kiskorú, 10 év körüli gyermeke is volt.

Az árverésen befolyt összeg felhasználásáról ugyanakkor érdekes levelezést találtunk. A pénzt Rákosi gyermekei között egyenlő részben kellett felosztani. Ez részben még az árverés után megtörtént. Rákosi két lánya közül az idősebbik ugyanis „ládabeli jószágban”, azaz ruhaneműkben kapta meg a járandóságát, a

kisebbit lányt pedig a lelkész testvére, a kántorjánosi tanító, Rákosi János vette gondozásba, s így őt illette meg a második gyermek jussa.[6] De mivel Rákosi négy fia még kiskorú – sőt Mózes „teljesen neveletlen” – volt, nagybátyjuk Pálóczi Horváth György egyházmegyei társ- vagy algondnokot (coadiutor curator) bízta meg gondoskodásukkal.[7] A licitáláson maga is aktív vásárlóként fellépő befolyásos patrónusnak a nagykorúságot el nem ért árvák részét tőkepénzként ki kellett adnia hitelbe és a kölcsön után törvényesen befolyt kamatot pedig a fiúk iskoláztatására kellett fordítania. Így a lelkész János, József, Mózes és Sámuel nevű gyermekei 1793-1798 között rendszeresen kaptak 4-9 Rft-nyi összegeket.[8]

Egy 1798-ban kelt levél azonban az örökösök elégedetlenségére utal: a sárospataki kollégium rétori osztályában tanuló Sámuel és a grammatista[9] József két kéréssel fordult az egyházkerület előjáróihoz. Egyrészt meghalt az egyik testvérük, így az apai örökséget immár ötfelé kell osztani. Másrészt azért esedeztek folyamodványukban, hogy kettejük járandóságát, 225 vft 45 xr-t egy összegben megkaphassák, mert a pénzüik Pálóczi Horváth Györgynél „hever” és így örökrészük nem kamatozik.[10] Erre válaszként Pálóczi Horváth leszögezte, a három nagyobb fiút illető 75-75, s a legkisebbre, Mózesre jutó 80 Rft-ot, tehát összesen 305 Rft-ot az elejétől fogva folyamatosan kiadta kamatra és az ebből származó bevételt rendszeresen megküldte az árváknak. A két kollégiumi tanuló levelében tehát valótlanosságok olvashatók, s az egész probléma kipattanása az árvák valamelyik nyughatatlan tanácsadójának a számlájára írható – érvelt az egyházmegyei vezető. Azonban Pálóczi Horváth György kijelentette, ilyen értelmű egyházkerületi döntés esetén azonnal kiadja a gyermekek pénzét, azt nem akadályozza semmi, bár szerinte ez olyan felelőtlenség lenne, mint amikor „a gyerekek kezébe kést adnak”. [11]

A Rákosi-hagyaték néhány év múlva ismét hasonló viták keresztüzébe került. Az egyházkerületi gyűlés döntése értelmében 1803 közepén lefolytatott helyszíni vizsgálat áttekintette az évtizedes iratanyagot és arra a következtetésre jutott, hogy az árvák tutora illetéktelenül tartja magánál a pénz egy részét. Ennek nyomán végül Pálóczi Horváthnak ki kellett fizetnie a maradék összeget a fiúknak.[12]

Bár közleményünknek nem célja az összeírás tételes elemzése – ilyenre egyébként is legfeljebb a kutatás egy későbbi fázisában vállalkozhatnánk –, megállapíthatjuk, hogy mind a licitáció több mint 480 Rft-os bevétele, mind pedig az ingóságok összetétele egy viszonylag jómódú, jól felszerelt lelkészi háztartásra utal. Eddigi töredékes adataink ellenére az bizonyos, hogy az árverés eredménye figyelemre méltó, hosszabb távon is biztos támaszt jelentett az örökösök számára. A 480 Rft-os bevétel lényegesen nagyobb volt, mint amit a korszakban az egyházkerület kollégiumában, a sárospataki iskolában egy év alatt a professzorok a természetbeni juttatások értékével együtt megkaptak (365 Rft körül).[13] Ugyanakkor az örökösök nagy száma miatt az ebből befolyó évi kamatjövedelem már közel sem fedezte maradéktalanul a fiúk iskolázásának minden költségét. (Patakon egy classistának 20, egy akadémistának pedig legalább 30 Rft-ra volt szüksége egy-egy tanév elvégzéséhez – szemben a fent említett, rendszerint 5-6 Rft körüli összegekkel.) A Rákosi-fiúk azonban legalább rendszeres jövedelemre számíthattak apjuk után, s így nem találtunk arra adatot, hogy bekerültek volna a legelesettebbek, az egyházmegyei deficiensek (nyomorgó lelkészek, illetve az utánuk maradt, megsegítendő családtagok) közé. Az ingóságok összetétele is viszonylagos jómódról árulkodik. Az élőállatok, szállító- és munkaeszközök nagy száma mellett a háztartási használati tárgyak és a ruhadarabok száma és állapota is kiegyensúlyozott anyagi körülményeket jelez. Különösen figyelemre méltó, hogy számos eszköz az ipari tevékenységek mindennaposágát bizonyítja.

A forrásközlésnél a hangzashű átírás, a szavak külön- és egybeírásánál, a kis- és nagybetűk használatánál, a magán- és mássalhangzók hosszúságánál a mai helyesírás szabályait követjük. Ez alól kivételt képeznek a tulajdonnevek, a latin szavak és a dátumok – ezekben az esetekben betűhűen meg hagyjuk a szövegben előforduló változatot. A tulajdonnevek sorában egyetlen családi névvel adódik a szövegben rendszeresen probléma: több jel is arra utal, hogy az összeíró igen következtelenül írta le az ugyanahhoz a családhoz (valószínűleg a Kokos-famíliához) tartozó személyek vezetéknevét (Kokos, Kakas, Kokas). Mivel azonban nem tudjuk biztosan, hogy hogyan hívták a kérdéses személyeket, a feltételezett elírások ellenére mindig meg hagyjuk a szövegben előforduló változatot. A toldalékos latin szavak esetében az utolsó szótag rövid

magánhangzóját hosszúra cseréljük. Az eredeti forrásban a lista sorszámai esetenként egy-két kihagyással követik egymást – ezen nyilvánvaló hibákat jelölés nélkül kijavítjuk.

DOKUMENTUM

Az 1792-dik esztendőbe januarius 3-dik napján tartatott Jenkén a néhai tiszteletes Rákosi János úr megmaradt javainak conscriptiója[14] a tractualis coadjutor curator[15] P. Horváth György, Óvári és Sz. Miklósi Pongrácz Ferencz urak, nemkülömben tiszteletes Pásztor György bezei[16] és Kolos István pinkoczi[17] praedikátor és nemzetes Ritzkó József és Kereskényi urak; az atyafiak részéről pedig Rákosi József[18] nemes Szathmár vármegyébe, Jánosiba[19] lakó oskolarector,[20] Rákos István,[21] Bosnyák György, Szakáts István; az eklésia curatora,[22] Kokos Mihály, Kokos István és Szaloki Mihály hitese embereknek[23] jelenlétekben. Az alábbírt specificatióba[24] való ingó jószágok mind conscribáltatván[25] és meg is becsültetvén. Januariusnak 9-dik napjára rendeltetett az ezen ingó jószágoknak elkötyavetyéltetése, amikor is renddel ekképpen folyt.

Pro Notta

A licitatióból eszerint 13-án Januarii 792 bájott készpénz Rft 336 xr 22, vfor 395 xr 37.[26]

Ehhez jön

a nagyobb leánynál maradt ruha és ágybeli	Rft 16 xr 29 vagy vfor 19 xr 20,
a rector úr által megvett mente	Rft 5 xr 6 vagy vfor 6,
készpénz maradt	Rft 117 xr 1,5 vagy vfor 137 xr 34,5.
In summa[27]	Rft 474 xr 58,5 vagy vfor 558 xr 40,5.
Még ehhez jön annak az asszonymentének az ára, amelyet a rector úr Jánosiba vitt, imputáltatik[28] pedig in	Rft 5 xr 1,5 vagy vfor 5 xr 46,5.
Summa summarum[29]	Rft 480 vagy vfor 564 xr 36.

Ennek hatodrésze, Rft 80 vagy vonf 94 xr 6 a többi restantiába[30] lévők egyre – másra elmaradtak.

Sig. A. Németi a 13-a jan. 792.

A megholt jenkei tiszteletesnek, Rákosi Jánosnak mindenféle jószágainak eladattatásának lajstroma eszerint következik.

	vfor	Xr	Dr[31]
1. Bezei Dudás Mihály minden őszi életet[32] szalmával megvett	60		Solvit[33]
2. Isákovits József jenkei 'sidó fakó szekeret[34] solvit	5	6	
3. Zahari[35] árendás[36] 'sidó kis szánkát solutum		36	
4. Szerzék Péter jenkei lakos nagy szánkát rúd nélkül solvit		42	
5. Zahari 'sidó rudas szánkát solutum est		20	
6. Ungvári[37] Revitzki Mátyás szénát solutum est	13		
7. Egész eke vas nélkül tekintetes Pongrácz úr, egy irtó gerendelyt[38]		36	Solvit
8. Három öreg és két malac sertések, Dudás Mihály solvit	25	29	1
9. Egy isztike,[39] tekintetes Pongrácz úr solvit		8	
10. Kút Gergely egy boronát fogakkal solutum est	1	30	
11. 24 számból álló berenafogak,[40] Markovits Samu bezei 'sidó		37	Solvit
12. Kisebb szántóvas, Siros Gergely solvit		30	
13. Nagyobb szántóvas, P. Horváth György solvit		45	
14. Csoroszlya, P. Horváth György		24	
15. Egy sing[41] vas, zahari árendás 'sidó solutum		9	
16. Egy fúró, P. Horváth György solvit		7	
17. Egy hosszú fúró, tekintetes Pongrácz úr solvit		9	
18. Két marok vas, Kakas Pálné solvit		5	1
19. Más fúró, Pongrácz úr solvit		11	
20. 3 salló,[42] Szalóki Mihály solvit		37	
21. Csikó ló, Kokos Pálné solvit		20	
22. Rossz kapa, jenkei 'sidó Dávid solvit		1	1
23. 6 lópatkó, Siros Gergely solvit		14	
24. Törött fejsze, Pongrácz úr solvit		11	
25. Kisebb faragó, Pongrácz úr solvit	1		
26. Nagyobb faragó, Pongrácz úr solvit	1	11	

27.	Egy hosszú kötél, Josef Isákovits jenkei 'sidó solvit		20	
28.	Egy rossz kis láda, Kokos Mihály curator solvit		20	
29.	Gyertyatartó koppantó,[43] zahari 'sidó árendás solutum		17	
30.	Két új keresztyén korsó,[44] Male János solutum est		9	
31.	Rost nyársával együtt, plebanus loci[45] solutum est		35	
32.	Egy csorba korsó solutum est idem[46]		1	
33.	Két keresztyén kis korsó, Herskó bezei 'sidó solvit		5	
34.	Nagyobb butykos, P. Horváth György		2	
35.	3 kisebb butykos, Kolos István pinkotzi pap solvit		4	
36.	4 cseréptányér, P. Horváth György solvit		4	1
37.	4 fatányér, Kakas János		3	
38.	Egy sőtartó, bezei tisztartó úr solutum est		3	1
39.	Egy fogas 12 foggal, Kakas Pálné solvit		36	
40.	Egy kurta karszék, Markovits Samu bezei 'sidó solvit		20	
41.	Egy beretva kövével,ládájával, Bán János jenkei solvit		18	
42.	Egy 2 iccés[47] és 4 iccés zöld palackok, Kokos Mihály solvit		9	
43.	Egy rókás kesztyű, Isákovits József 'sidó solvit		18	
44.	Egy pipacsap,[48] bezei tisztartó úr solvit		4	1
45.	8 véka[49] morsalt tengeri,[50] Dávid jenkei 'sidó, véka 9 gros [?]	4	12	Solvit
46.	Egy derékszeg,[51] Kokas János		18	
47.	Más derékszeg kocsiba való, Kokos Pál solvit		7	1
48.	Egy foglaló karika, Kokos Pál solvit		3	1
49.	Puskaporos szaru és sőrés zacskó, Andri Mihály solvit		7	
50.	Egy szalmás üveg, Bán János solvit		4	
51.	Két kés és egy villa, Burák András jenkei solvit		14	
52.	Egy bécsi font,[52] pinkotzi pap solvit		22	
53.	Egy fűszerszámos ládácska		5	Solvit
54.	Egy lakat kulccsal, P. Horváth György solvit		10	
55.	Két kasza nyelével, Hrenyo György	1	10	Solvit
56.	Kaszaülő és –verő,[53] Pribék József solvit		19	
57.	8 számból álló képek, pinkotzi pap solvit		24	
58.	Egy fejsze, Kokos Pálné solvit	1	13	1
59.	Egy jobb nyoszolya,[54] Isakovits Josef jenkei 'sidó	1	9	Solvit
60.	Egy nyeles vasvilla, P. Horváth György solvit		37	1
61.	Egy rúgott szőke bikabornyú, jenkei faluja [?]	18	17	Solvit

62.	Egy fekete rúgott bornyú bika, Pribék úr solvit	9		
63.	Egy pár tulok[55] Rákosi István solutum est	84		
64.	Dudás Mihály egy szőke üsző tinó[56]	19	17	Solvit
65.	Egy tehén, bezei tiszteletes úr	25	20	Solvit
66.	Egy tehén, Isakovits Dávid jenkei 'sidó	26	25	Solvit
67.	Egy sárga kantsát, zahari 'sidó Herskó	20	20	Solvit
68.	Egy fekete csikó, Szalóki Mihály solvit	16	7	
69.	Egy szátva csöllővel,[57] Kokas Mihály curator eclesiae	1	17	
70.	Egy nyereg szerszámával, kantárával solvit	5	8	
71.	Egy hámszíj, Siros Gergely solvit		42	
72.	Egy hosszú gyepelő, Pribék Josef úr	1	15	Solvit
73.	Egy kötőfék, Pribék Josef úr		27	Solvit
74.	Egy lámpás, Siros Gergely solvit		4	
75.	Egy juhászbunda, Hrenyo György	1	24	Solvit
76.	Egy fedeles lisztes vanna,[58] tiszteletes Pásztor bezei pap		31	solvit
78.	Egy fél véka, P. Horváth György solvit		12	1
79.	Egy negyedrészes vanna, falusi bíró			Solvit
80.	Egy zurboló,[59] Kokos István solvit		9	
81.	Egy egész véka, Kokos Pálné solvit		9	
82.	Egy nádpálca, bezei árendás 'sidó Samu solutum			
83.	Egy kétágú kapa, bezei árendás 'sidó Samu solutum		17	
84.	Három lapos kapák, Bosnyák István solvit		18	
85.	Egy téglá, P. Horváth György solvit		7	1
86.	Kendermag egy véka, Kotsis Ferentz jenkei solvit		37	
87.	Egy vanna, pinkotzi pap solutum est		3	1
88.	Egy acél, zahari 'sidó, solutum		2	
89.	Egy ár, bezei 'sidó árendás solutum			1
90.	Egy darab horgas vas, P. Horváth György solvit			1
91.	Egy puszkaköröm, P. Horváth Lajos solvit			1
92.	Egy olló, Szaloki Mihály solvit		4	1
93.	Más olló, Szerzék Péter bíró solutum est		4	1
94.	Egy harang, P. Horváth György solvit		5	
95.	Más, ütő nélkül való harang, P. Horváth György solvit		3	
96.	Egy pohár, zahari 'sidó solutum		4	1
97.	Egy kis palackocska, zahari 'sidó solutum		2	
98.	Két dohány fűzőtő,[60] pinkotzi pap solutum		2	
99.	Két kefe, bezei 'sidó árendás solutum		3	
100.	Egy tölcsér, zahari 'sidó solutum		3	
101.	Egy ónpixis,[61] Bosnyák István solvit		1	
102.	Egy korbács, bezei árendás 'sidó solvit		10	
103.	Egy scopus[62] zahari 'sidó solutum		1	

104.	Egy kétfenekű berbence,[63] Bosnyák János solvit		6	1
105.	Egy új posztóbunda, Isakovits Josef jenkei 'sidó	15		solvit
106.	Egy kurta mente, fráter magister Janosiensis [64] solvit	6		
107.	Egy feneketlen sőtartó, Szaloki Mihály		3	
108.	Hordóra való szalmából font hordófedél, P. Horváth György		1	
109.	Egy szúszek[65] Kokas János	1	6	
110.	Szátvához való bak, Kokas Mihály solvit		3	
111.	Kétfenekű hordó, Kotsis Ferkó jenkei solvit		22	
112.	Egy középszerű hasadt tekenő, Kokas János solvit		3	
113.	Egy élésláda, Kokas István solvit	1		
114.	Egy csobolyó,[66] Kokas János solvit		10	
115.	Egy nagy lakat, Szaloki Mihály		47	
116.	Egy szalonnás désa,[67] Kokos Mihály solvit		10	
117.	Egy szórólapát, P. Horváth György solvit		4	1
118.	Két nagyobb és két kisebb félfenekű hordó, Kokos Mihály	2	18	Solvit
119.	Egy köből bab, Kokas Mihály solvit	1	13	
120.	Egy butykos, pinkotzi pap solvit		3	
121.	Két borda és két nyüst,[68] jenkei bíró solutum est		9	
122.	Egy nagy font kas,[69] Kokas István solvit		16	
123.	Egy kettős font kas, Kokas János solvit		22	
	Restanciákból			
124.	Kereszti[70] restaa solutum[71]	6	49	
125.	Porosztó[72] restaa solutum	2		
126.	Jenkei eclésia két esztendei szénával adós	9	17	
127.	4 vánkos a megholt leányának	2	34	
128.	1 derékalj[73] leányának	1	17	
129.	Egy hitván dunna leányának	2		
130.	Egy kivarrott lepedő leányának	1		
131.	3 párnahaj leányának	2		
132.	Egy aljas lajbi[74] leányának	2	18	
133.	Egy veres selyemkendő leányának	2		
134.	Más viselt selyemkendő leányának	1		
135.	Egy zöld habos lajbi leányának		45	
136.	Egy kékvirágú porcelán kötő leányának		30	
137.	Egy habos mór szoknya[75] leányának	2		
138.	Egy ingváll leányának		20	
139.	Egy zöld láda leányának, tudniillik Ersébetnek	1	9	
140.	Alvinczi concionator acceptit et solvit[76]	1		
141.	Puska és pipák solutum est	1	20	

Jegyzetek

[1] Jenke gyülekezetének történetéről először Móré Gábor helyi lelkész írt 1887-ben. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TIREKL.) C. CXVI. 63.368. (Móré szerint egyébként 1778-1792 között Rákosi György volt a prédikátor. Azonban más, az alábbiakban bemutatandó források ezt nem erősítik meg. Móré Gábor valószínűleg egyszerűen elírta Rákosi keresztnévét.) Ezt követően az egyházkerület minden gyülekezetére kiterjedő milleniumi történeti kérdőívet töltötték ki ebben a faluban is. TIREKL. D. CXXXII. 74.437. Végül Haraszty Károly az ungi egyházmegye minden gyülekezetére kiterjedő egyháztörténeti monográfiája szól Jenkéről. Haraszty Károly: Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez. Nagykapos, 1931. 204-221. p. Ezek a művek azonban jellegükből és terjedelmükből adódóan csak érintőlegesen foglalkoznak a 18. század végével.

[2] E két információt mindhárom rövid történeti áttekintés tartalmazza. ld. 1. sz. jegyzet.

[3] Noha egy éppen folyó kutatásunk révén az egyházkerületben a kérdéses időben működő lelkipásztorok kb. 90%-ának a nevét és szolgálati helyét már megismertük.

[4] Az említett lelkész Vizsolyban (1741-1753), Szentistvánbaksán (1753-1758), Hernádcsányban (1758-tól bizonytalan ideig) és Kiskinizsben (1764-1768) szolgált. TIREKL. D. CXXXII. 74.040.; D. CXXXII. 74.073. Továbbá: Csáji Pál: Abaúj – Torna – sárosi református prédikátorok, 1565-1965. Rendezetlen kéziratos feljegyzések. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Kézirattára. Kt. 4310-4311.

[5] A jenkei lelkipásztor halálának körülményeiről ennyi tudható meg öccse egyik leveléből. TIREKL. A. 11.965.

[6] TIREKL. A. XXXI. 11.962.

[7] TIREKL. A. XXXI. 11.965.

[8] TIREKL. A. XXXI. 11.967-11.970.

[9] Akkoriban hat gimnáziumi osztály működött Patakon. Ezek közül a rétorok osztálya a negyedik, a grammatistáké a második osztály volt

[10] TIREKL. A. XXXI. 11.963.

[11] TIREKL. A. XXXI. 11.962.

[12] TIREKL. A. XXXI. 11.960. Az kétségtelen, hogy 1798 utáni időre vonatkozóan már nem találtunk elismervényt az árváknak küldött pénzösszegekről.

[13] Ugrai János: Kiváltságosak és kiszolgáltatottak. Fizetési és megélhetési viszonyok az oktatásban kétszáz évvel ezelőtt. In: *Iskolakultúra*, 2004/ 6-7. sz. 160-163. p.

[14] Összeírása.

[15] Egyházmegyei társ- vagy algondnok.

[16] Bező, Ung vármegyei település.

[17] Pinkóc vagy Ungpinkóc, Ung vármegyei település.

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_005.htm

- [18] A szövegben Rákos József neve olvasható. Ez biztosan elírás, mivel már korábban láthattuk, hogy Rákosi János öccse Rákosi József jánosi tanító volt.
- [19] Jánosi: Kántorjánosi, Szatmár vármegyei település.
- [20] Az iskola tanítója.
- [21] A fenti elírás miatt Rákos Istvánról nem tudjuk megállapítani, hogy Rákosi rokona-e?
- [22] Az egyházközség gondnoka.
- [23] Esküdteknek.
- [24] Felsorolásba.
- [25] Feljegyeztetvén.
- [26] RFt – rhénes vagy rajnai forint. Vfor – vonás forint (vft). Xr – krajcár. Ezek átváltása: 1 RFt = 60 krajcár = 120 dénár. 1 vft = 51 krajcár = 102 dénár. Azaz 1 RFt = 1.176 vft.
- [27] Összesen.
- [28] Hozzáadatik.
- [29] A végösszeg.
- [30] Hátralékban.
- [31] A „dr” jelzés a dénár rövidítése. Átváltását l. a 26. sz jegyzetben.
- [32] Őszi vetésű gabona.
- [33] Kifizetve.
- [34] Csak faalkatrészekből álló, vasalatlan szekér.
- [35] Zahar, Ung vármegyei település.
- [36] Bérló, haszonbérló.
- [37] Ungvár, Ung vármegye központja.
- [38] Rúd, tengely.
- [39] Ösztöke: bot, amelynek két végén lapos vas van. Ezzel tisztítják le az ekére ragadt földet, illetve bökdösik az ökröt.
- [40] Boronafogak.
- [41] Kb. 60 centiméter.
- [42] Sarló.
- [43] A gyertya eloltására és a hamva elcsípésére szolgáló, ollószerű eszköz.
- [44] Cserépedény, régebben különösen lakodalomban használták borivásra.

[45] Helyi katolikus pap.

[46] Kifizette ugyanő.

[47] 1 icce = 0.84 liter.

[48] Vasgerendelyvég.

[49] 25-30 liter.

[50] Morzsolt kukorica.

[51] Vastag, erős vasszeg a szekérben, amellyel az első tengelyhez erősítik a fergettyűt és a nyújtót; illetve a járomhoz az ökrös szekér rúdját.

[52] A bécsi font súlymértékegység, közel 0.5 kg-nyit jelent. Itt: valószínűleg egy ekkora nagyságú, a súlyméréshez alkalmas segédeszköz.

[53] Kasza élesítésére alkalmas eszközök.

[54] Ágy.

[55] Ökör.

[56] Szőke: itt szürke, üsző: fiatal, még nem borjazott tehén, tinó: fiatal herélt bikaborjú.

[57] Szövőszék csévélővel.

[58] Puhafa dongákból álló tárolóedény, eredetileg túró tárolására.

[59] Köpülő.

[60] Fűzőtű.

[61] Ónból készül szelence.

[62] Seprű.

[63] Bödön nagyságú faedény.

[64] Jánosi elöljáró.

[65] Szuszék: gabona vagy lisztárolására alkalmas nagy láda.

[66] Lapos, hordóyszerű, hordozható ivóedény.

[67] Dézsa: kétfülű, dongákból összeállított faedény.

[68] Szövéshez használt eszközök.

[69] Gyékényből vagy vesszőből font nagyobb kosár.

[70] Kerezsti, Ung vármegyei település, Jenke filiája.

[71] Hátralékát kifizette.

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_005.htm

[72] Porosztó, Ung vármegyei település, Jenke filiája.

[73] Tollal töltött, a fekhelyet meleggé és puhává tevő dunyhaféle.

[74] Mellény.

[75] Fodros, kemény, selyemszoknya.

[76] Alvinczi népszónok[?] felajánlott és kifizetett 1 Rft-ot.

[a cikk elejére.](#) **[a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)**

6.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMV

Reflexiók két miskolci konferenciához. (Miskolc, 2004. november 3., november 23.)

Az ezeréves fennállását ünneplő Egri Egyházmegye szolidan emlékezett jubileumára. Néhány tudományos konferencia, ünnepi szentmise és a bazilika új, művészi bronzkapujának elkészülte, megáldása jelezte, hogy Szent István király 1000 és 1009 között megalapította az esztergomi érsekség joghatósága alá rendelt egri püspökséget, amelynek patrónusa Szent János apostol lett. Az 1004-es alapítás tehát korántsem bizonyos, mégis helyénvaló, hogy ebben az évben emlékeztek meg róla az utódok, hiszen 1804-ben lett érsekség az egyházmegye és száz évvel korábban, 1704-ben nyílt meg az egri papnevelő intézet. 2004-ben így nemcsak a millenniumot, hanem kétszáz, illetve háromszáz éves évfordulót is lehetett ünnepelni.

Az egyházmegye legnagyobb városában, Miskolcon is megemlékeztek a jubileumról. Augusztus 14-én a Minorita-templomban volt valamennyi egyházközség képviselőtestületi tagjai részvételével szentmise, majd november 19-én a Mindszenti-templomban Seregély István egri érsek – az egyházmegye ezer év alatt 80. főpásztora – mutatta be a millenniumot a városban bezáró szentmisét.

Rendeztek két egyháztörténeti konferenciát is, mégpedig egyházi kezdeményezésre. Ez még a rendszerváltás után sem volt igazán jellemző, ám annál örvedetesebb, ahogy az is, hogy a Keresztény Értelmiségiek Szövetségének miskolci csoportja is igyekszik részt vállalni hasonló feladatokból, előadások szervezésével és kiadványok szerkesztésével.

Az MTA Miskolci Akadémiai Bizottsága székházában november 3-án, a magyar tudomány napján a 700 éves diósgyőri pálos kolostorról hangzottak el előadások. Ezt *Mikolai Vince* pápai prelátus, miskolci kerületi esperes szervezte, segítségül hívva az MTA Miskolci Területi Bizottsága illetékes szakbizottságát és a megyei levéltárat. November 23-án a Mindszenti plébánia Millenniumi termében a 260 éves Mindszenti-templomról hallhattunk, ennek a konferenciának *Berkes László* pápai prelátus, plébános volt a házigazdája, ugyancsak a megyei levéltár segítségét kérve.

A két konferencia sajátos jellemzője volt, hogy az előadók között egyházi személyt nem találtunk. Az első gondolata így az érdeklődőnek az, van-e az egyházaknak, jelesül a római katolikus egyháznak napjainkban olyan szakembergárdája, mely magas színvonalon végez egyháztörténeti kutatásokat, publikálja eredményeit, szervez hasonló konferenciákat?

Miután a már említett egri konferencián is csupán egyetlen pap, *Kuklay Antal* tartott előadást (Sárospatak szülöttéről, Árpád-házi Szent Erzsébetről), az a feltételezésünk, hogy aligha. Ezt erősítette meg kérdésünkre *Mikolai Vince* is, aki diósgyőri plébánossága előtt az egri szeminárium tanára és nyolc éven át rektora volt. A szeminárium egyháztörténet-tanára fiatal ember, aki megfelelő felkészültséggel, de még kevés tudományos publikációval büszkélkedhet. Vannak azután olyan atyák, az említett *Kuklay Antal* mellett *Czakó István*, *Szabó János*, *Hórvölgyi László*, a váci egyházmegyés *Varga Lajos* és mások, akik szívesen, de csak egyéb munkájuk mellett foglalkoznak egyháztörténettel.

A papság létszámát, az utánpótlás helyzetét ismerve lényeges változás a jövőben sem várható, hiszen ha még akadna is olyan fiatal pap, aki szívesen adná fejét történeti stúdiumokra, lelkipásztori feladatai mellett ilyesmire aligha lesz módja. Baj-e ez? Hiszen – az egri és a két miskolci konferencia is ezt bizonyította – vannak kiváló világi szakemberek, akik megfelelő színvonalon folytatnak egyháztörténeti kutatásokat, ráadásul pontosan az egyházmegye és Miskolc egyházi múltjában (is) kutatnak. Úgy gondolom, mégis baj. Erre a következtetésre elsősorban a pálos konferenciát hallgatva jutottam. Képzeljük el, hogy kiadnak egy monográfiát a Miskolci Nemzeti Színházról. Kiosztják a feladatokat, és pontosan megtudhatjuk, hogy mikor

kezdték el építeni az ország első kőszínházát. Tudjuk, ki, milyen stílusban tervezte, kik építették, honnan szerezték meg a beruházáshoz szükséges anyagi javakat. Az is meglehet, hogy még a megnyitó előadás plakátja is megvan, tudjuk, hogy mely városi, minisztériumi előkelőségek vettek részt ezen az ünnepen. Tudjuk azt is, az évek, évszázadok során milyen átépítésekre került sor, kik voltak a legutóbbi, valóban kiválóan sikerült felújításnak a szponzorai. Ismerjük a színházigazgatók nevét, tudjuk azt is, hogy a történelmi korok városi urai hogyan szóltak bele a színház belső életébe, a műsorrend megválasztásába. De egy fejezet kimarad: senki nem ír a színészekről, a napi munkáról, az előadásokról, a művészi produkciókról. Ez, ugye, elképzelhetetlen.

A pálos konferencián előadást hallhattunk a diósgyőri pálos kolostorról a legújabb feltárások tükrében (*Lovász Emese*), a pálosok szerepéről városunkban és megyénkben (*Gyulai Éva*), a pálosok könyvhasználatáról a középkorban (*Sarbak Gábor*), műfaj-formai kezdeményekről a pálos írásbeliségben (*Mózes Huba*), megyénk pálos emlékeinek múltjáról és jövőjéről (*Olajos Csaba*). Nem volt szó viszont arról, kik, hogyan éltek a diósgyőri és a szentléleki kolostorokban, milyenek voltak hétköznapjaik és ünnepeik, hogyan éltek együtt Diósgyőr és Csanyik falu jobbágyaival, milyen kapcsolatuk volt az őket letelepítő Ernye fia Istvánnal és utódaival. Még szerencse, hogy hozzászólóként szót kapott *Kobold Tamás* volt miskolci polgármester is, aki „Mit jelentett és jelenthet a pálos örökség?” címmel arról próbált beszélni, kik voltak a pálosok, hogyan öltözködtek, éltek, imádkoztak, egyáltalán mit jelent a papi, szerzetesi életforma, ma és egykoron. Szavait „illusztrálni” is tudta, meghívott vendégként jelen volt (de nem szólalt meg) *Aczél László Zsongor*, egy „igazi” pálos.

El tudom képzelni, hogy egy történész számára a fenti kifogások másodrendűek, benne a laikus hangját hallják, amin vitatkozni sem lehet. Mégis, úgy gondolom, egyháztörténelmet írni sokféleképp lehet, de bizonyos dolgokat figyelmen kívül hagyni nem szabad. (Az már végképp a kívülálló gondolata, hogy követelmény-e, vagy éppen az objektivitás hiányát okozhatja, ha a történetíró hívő ember? Legyen esetleg közömbös, tehát nem hívő, de nem is ellenséges és csak a „vegytisztá” történészmunka lehet elfogulatlan? De létezik-e ilyen egyáltalán? Erről a szakembereknek meglehet a véleményük, de ez már nem ide tartozik.)

És most röviden néhány előadásról.

A Krisztus Szent Teste tiszteletére alapított diósgyőri pálos kolostor alapítási éve 1304. Lovász Emese (akinek a témáról írott könyve a konferencia után jelent meg) először Diósgyőr korabeli településszerkezetét mutatta be, a vár-falu-kolostor hármasságát. A kolostor kutatására 1973-ban került sor, az ásatási feladatok irányításában az előadó – akkor még régészhallgató – is részt vett. A jelenleg látható falakon túl sok minden nincs még feltárva, a kolostorromok a pázsit alatt vannak elrejtve. Mindössze négy hónap állt rendelkezésre a kutatáshoz, a terület 8 százalékát tudták csak megvizsgálni. Láthatóvá tették a nyugati szárny falait és a kápolna szentélyzáródását. Feltárták az ossariumot is, abban reménykedve, hogy a kegyúr, István nádor földi maradványai is ott nyugodhatnak. Nem találták meg a nyomát sem a templomnak, viszont a középkori alapokon épült rendházhoz közel egy másik korabeli épület falait feltárták. Az 1973-ban előkerült falakat újra betemették, azóta csak reménykednek abban, hogy egyszer folytathatják a munkát, és a kolostor mellett az Ernyék kúriája, a város legrégebb kőépülete is előkerül.

Gyulai Éva előadása annyiban kapcsolódott Lovász Emeséhez, hogy beszélt arról a képről, amely István borsodi nádort ábrázolta és a pálosok törökkor utáni visszatelepedésekor épült új rendházban volt látható. Az 1739-ben készült kép keretére írt szöveg magyar fordítása: Az igaz erény tette, hogy itt halálom után is éljek. Ez a szöveg reményt ad arra, hogy István és utódai valóban itt temetkeztek. A festmény felett két aranyozott tábla is volt, ezek latin feliratának fordítása a következő: A kiváló Borsodi István ispán, Ernye fia alapította ezt a kolostort 1313-ban. A ládi atyák a lerombolt kolostort 1739-ben újjáépítették és (ezeket a táblákat) az első alapító emlékére elhelyezték.

A folytatásban elsősorban arról hallhattunk, milyen módon működtették gazdaságukat a pálosok, „talán nem szentségtörés, hogy ezen az ünnepi alkalmon gazdálkodásról, termésről, haszonról, piacról kívánok szólni” – mondta az előadó.

A pálos gazdaság alapja a földbirtok volt. A diósgyőri és a szentléleki kolostor már alapításakor kapott ingatlanokat és olyan birtokot, amin gazdálkodni lehetett. Megkapták az Örvény nevű halastavat a Tisza mellett és egy lakott falut, Csanyikot, ahol jobbágyok éltek. István nádor halastavat, szántót és kaszálót adományozott a pálos barátoknak, akik egy diósgyőri szőlőt is megkaptak, amihez később Miskolcon még több szőlőt is szereztek a Szent György hegyen és a Bábonyi bércen. A diósgyőri szőlőjük után az egész hegyoldal az ő nevüket kapta (Barátok hegye). Szőlőkultúrájuk nagy hírré jutott, a borból komoly felesleggel rendelkeztek. Mátyás király 1471-ben megengedte a diósgyőri Corpus Christi kolostornak, hogy Miskolcon évente 10 hordó bort eladhassanak. A barátok a Szinva-parton felépített kocsmájukban mérték a bort. Volt kúriájuk Sajószentpéteren is (Barátudvar), borukat itt is árulták. Kereskedtek a sóval is, ám a legfontosabb jövedelemforrásuk a malomipar volt. A Szinván, később Zsolcán a Sajón, majd Csabán a Hejőn is volt malmuk. Ez utóbbi mellett a pálosok a középkor végén szűrallót építettek és volt kendertörőjük is, ahol a szürkésfehér szűrposztót készítették, a pálos csuhák anyagát.

Itt említi meg az előadó, hogy a kolostorok gazdasági tevékenysége elsősorban a rend legfőbb célját, a hitéletet szolgálta. „Ebből a jövedelemből építették fel és bővítették a 14. és 15. század folyamán a két kolostort, templomukkal együtt, amelyek a régió kiemelkedő építészeti és művészi teljesítményei voltak, hatásuk pedig a vidék középkori templomépítészetében is megmutatkozott. Az építőművészet kvalitását a szentléleki kolostor ma is látható rommaradványai is mutatják, s ha arra gondolunk, hogy a Diósgyőri Madonnaként ismert Giovanni Dalmata-műről még nem állapította meg egyértelműen a kutatás, hogy a vár kápolnája, vagy a kolostor temploma oltárépítményének volt-e része, az azóta lerombolt művészeti produktumról is képet alkothatunk.” Így lett a diósgyőri pálos kolostor a középkor végére a régió egyik legfontosabb vallási központja, amelyet a 16. században ugyan elpusztítottak, ám a 18. században újra felépítettek és működött is a rend felozlatásáig.

Hogy valóban fontos vallási központ lehetett, Sarbak Gábor előadása is bizonyította. Ő arról beszélt, hogy Diósgyőrben vikariátus működött, ahol novíciusokat is neveltek, s az itteni perjel (házfőnök) az általános perjel (rendfőnök) után a harmadik legfontosabb személy a rendben, így jelentős lehetett maga a kolostor is. A középkorban a könyv még komoly vagyontárgynak is számított, a kolostor könyvtárát természetesen egyházi irodalom és mindenekelőtt a Biblia alkotta. A pálosok a Szent Ágoston-féle regula szerint éltek, de saját rendi konstitúciót (alkotmányt) írtak, ami szintén megtalálható volt a könyvtárban.

A 260 éves Mindszenti-templomról rendezett konferenciát az egyházközség Millenniumi termében rendezték meg. A templom építéstörténetéről *Kárpáti László* muzeológus beszélt, megemlítve, hogy a Herman Ottó Múzeum 1981-es évkönyvében jelent meg a tárgyban *Dobrossy Istvánnal* közösen írt tanulmánya.

A tapolcai bencés apátságban volt Miskolc határában is egy kisebb birtoka. Az ezen lakó népesség a reformáció idején a városból kitelepült néhány családdal a 18. század elején önálló települést hozott létre, Mindszenti községet. A falu közigazgatásilag önálló település volt másfél évszázadon át, egészen 1880-ig! A mai Mindszenti-templom helyén már a középkorban is állt egy kápolna, erről 1507-ből származó okleveles adatot ismerünk. A második dokumentum egy jelentős egyházi ispotály és a hozzá tartozó templomocska léteire utal. Ez utóbbi szerepe a tapolcai apátság épületeinek lerombolása után nőtt meg, különösen, hogy a reformáció idején Miskolcon nem maradtak katolikus családok, ezek Mindszenten, a templom környékén telepedtek le. Így a katolikus kontinuitás legalább itt mindvégig megmaradt. Bizonyos adatok arra utalnak, hogy a kápolna mindvégig létezett és 1507 és 1631 között is folyamatosan működött.

Eszterházy Károly egri püspök idején újból megerősödött a katolikus egyházi élet, különösen Mindszenten, amely ekkorra már teljesen összeépült Miskolccal. Ebben az időben, pontosabban 1728-tól kezdik meg a

korábbi templom lebontása után az új templom építését. Althán Mihály kapta meg 1716-ban a tapolcai apátságot (ő később váci püspök lett), az ő nevéhez fűzhető a Mindszenti-templom építésének megkezdése. Utóda, Máriássy Sándor folytatta és fejezte be lényegében a munkálatokat a templom befedésével. 1744-ben Péter és Pál apostolok ünnepén szentelték fel az új istenházát, bár a belső munkák, a festő- és aranyozó munkálatok még később is folytatódtak. A főoltárt, melynek faszobrászi munkáit Johann Michael Singer egri képfaragó (asztalos)-mester készítette, 1784. november 21-én áldották meg. A két főapostolt ábrázoló oltárképet Kovács Mihály 1855-ben festette meg.

Máriássy után Mária Terézia Foglár György egri kanonoknak adta a tapolcai apáti címet. Ő nemcsak templomot, hanem iskolát is épített és gazdasági alapot biztosított ezek működtetéséhez. 1776-ban Bacsinszky András munkácsi görög katolikus püspök lett a tapolcai apát (ez a cím mindmáig a mindenkori görög katolikus püspököt, napjainkban Keresztes Szilárd hajdúdorogi püspököt illeti meg), aki a templomot saját felekezetének kérte átadni. Sok vita után megmaradt a latin szertartásúak kezében, a császárnő a munkácsi püspökséget felmentette a templom kegyurasága alól és a kincstárra bízta a védnökséget.

Az idők folyamán lassan elkészült a templom berendezése, és lényegében 1864-ben fejeződtek be a munkálatok. Ferenc József király látogatása után hozzájárult az egyik torony felépítéséhez, a másik költségeit a diósgyőri koronauradalom biztosította. Így tehát a 19. század utolsó harmadában elkészült a templom mai formájában.

Mindszenti község település- és társadalomtörténete címmel *Gyulai Éva* előadása következett. 1507-től van adatunk arra, hogy egy ispotályos egyházat építettek Miskolc szélén. Az egyháznak birtokai és malomrésze volt Csabán, ezek jövedelméből tartották fenn az ispotályt. Egy utcát is nyitottak a mellette levő zsellérházakból. Mindszenti község megalakulása után a katolikus megújulás bástyája volt, hiszen Miskolcon 1660-tól nem működött katolikus pap, az ispotályos egyházban viszont igen.

A miskolci születésű (1793) Lonovics Józsefnek, aki 1848-ban lett egri érsek, legfeljebb a nevét ismerik még a katolikusok is, életútját csak igen kevesen. *Fazekas Csaba* történész úgy mutatta be a főpapot, mint a 19. századi magyar egyháztörténet legkiemelkedőbb alakját, tudóst, politikust. Kiváló szónok volt, ez tette országosan ismertté. Az 1832-ben megnyílt országgyűlésben káptalani követként szólalt fel, 1834-ben csanádi püspök és így főrend lett. A kompromisszumok mesterének is tartották, jó kapcsolatban állt Deákhoz és különösen Széchenyivel kötött barátsága vált nevezetessé. 1848-ban kapott egri érseki kinevezést, de Bécs 1849-ben lemondatta, majd később az ausztriai Melk bencés apátságba vonult száműzetésbe.

Az ugyancsak miskolci születésű (1821. január 2.) papot, költőt, Tárkányi Bélát mutatta be a következő előadó, *Kárpáti Béla* irodalomtörténész. Egerben szentelték pappá 1844-ben, és ebben az évben kereste fel őt Petőfi Sándor, aki ismerhette Tárkányi verseit. Bartakovics érsek egri abc-s könyvet íratott a papköltővel, aki később, egyeki plébánosként bibliafordítással is foglalkozott és énekeskönyvet szerkesztett. A katolikus egyházi népénekek tekintélyes hányada Tárkányi verseire készültek. Tagja volt az Akadémiának és a Kisfaludy Társaságnak is.

Tóth Péter történész végül a Mindszenti plébánia levéltárában megkezdett kutatásairól számolt be. Az iratanyagok többnyire helyi jelentőségűek, mert az 1769-es canonica visitatio után a tapolcai apátsággal kapcsolatos iratokat innen Egerbe szállították. A törzsanyag az 1800-as évek elején kezdődik, bár az 1770-es évekből is van irat. Az iratok tanúsága szerint az 1852. évi népszámlálás során 1400 család vallotta magát római katolikusnak Miskolcon.

Ez utolsó előadás kapcsán kell visszatérni arra a tényre, hogy nincs az egyháznak megfelelő történeti műhelye, alkalmas szakemberei a kutatások végzésére. Tudjuk, hogy a Kádár-korszak idején a plébánosok érthető okokból nem, vagy csak hiányosan írták tovább a historia domusokat, az anyakönyvek tekintélyes része is pontatlan, és bizonyos iratok eltüntetésére, „selejtezésére” is sor került. Bizonyára így is sok mindent

egyhaztorteneti_szemle_2005_01_006.htm

meg lehetne még menteni, de féltő, hogy erre sem különösebb akarat, sem az anyagi és személyi feltételek nincsenek meg.

(Gróf Lajos)

[a cikk elejére](#), [a vissza a tartalomjegyzékhez](#).

6.
évfolyam Tóth István György akadémiai doktori értekezésének védeése
1. szám (Budapest, 2004. december 10.)
A. D.
MMV

Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia Székházának Kistermében 2004. december 10-én 11 órakor került sor Tóth István György: *Litterae Missionarium de Hungariae et Transilvania* című akadémiai doktori értekezésének nyilvános védésére. Az MTA doktori bizottságának elnöke *Kubinyi András* akadémikus, az MTA doktora, tagjai: *Zimányi Vera*, az MTA doktora, *Font Márta*, az MTA doktora valamint *Kósa László* az MTA doktora, és levelező tagja voltak. A bizottság titkári teendőit *Kalmár János* egyetemi docens látta el. A doktori értekezés opponenseinek *Barta Jánost* az MTA doktorát, *Bitskey Istvánt* az MTA doktorát és levelező tagját, valamint *Tüskés Gábort* az irodalomtudomány doktorát kérték fel.

Tóth István György értekezése tulajdonképpen már egy 4 kötetesre tervezett okmánytár, amelynek első és második darabja eddig mintegy 1596 oldalra terjed ki, s 2002-ben az értekezés címének megnevezésével láttak napvilágot. Az értekezés részletes magyar nyelvű tartalmi kivonattal és bevezető tanulmánnyal, s annak angol nyelvű fordításával mintegy 588 kútfőt közöl. A további két kötet e sorok írásakor még sajtó rendezés alatt állt.

Maga az okmánytár vagy forrásgyűjtemény voltaképpen igen terjedelmes válogatást tesz közzé a három részre szakadt Magyarország, illetve Erdély területén tevékenykedő katolikus misszionáriusok Rómába, a Szentszékhez küldött leveleiből (*litterae, lettere*), a katolikus missziók megindulásától, 1572-től egészen 1717-ig. A szerző ki is hangsúlyozza, hogy a majdan négykötetesre tervezett munka az oszmán hódoltságot lezáró pozsaveráci békéig kívánja közölni a misszionáriusok leveleit.

Az értekezés feladata ugyanakkor a magyarországi és erdélyi missziókra vonatkozó levelek felkutatása és kritikai kiadása volt, amelyek túlnyomó többségét a Szentszéknek a katolikus missziók világra kiterjedő munkáját koordináló szerve, a Hitterjesztés Szent Kongregációja, latin nevén *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* (olasz nevén *Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli*) történeti levéltárában őrzik.

Magát az intézményt 1622. június 22-én XV. Gergely pápa (1621-1623) által az *Inscrutabili divinae providentiae* („A kifürkészhetetlen isteni gondviselés”) kezdetű bullájával hívta életre, ám az érdemi munkát már néhány hónappal korábban 1622. január 6-án (azaz Vízkereszt napján) megkezdte. Maga a missziós „csúcs intézmény” céljaul nemcsak a pogány amerikai, és afrikai lakosság katolikus hitre való térítését tűzte ki, hanem komoly figyelmet szentelt a nyugat- és közép-európai – alkalomadtán „eretneknek” (*haereticus*) titulált – protestánsok, illetve kelet-európai, s gyakorta „szizmatikusnak” (*schismaticus*) is aposztrofált, görög rítusú ortodox (szerb, román, bolgár, görög) keresztényeknek az igaz római katolikus hitre való „visszatérítésében”. Az intézmény továbbá az Oszmán és Szafavida Birodalom területén alá tartozó ortodox grúzok, a monofizita (szeveriánus) szír-jakobiták, a szír ajkú nesztoriánus (káldeus) keresztények, és a sajátos hitelveket valló (julianista) örmények katolizálást is elsőrendű feladatnak tekintette.

A 17. század folyamán Magyarország és Erdély joggal kelthette fel az előbb említett missziós intézmény fokozott érdeklődését, hiszen maga a katolikus egyház, s annak intézményrendszere gyakorlatilag az országban, különös tekintettel a hódoltsági területeken, javarészt romokban hevert, másrészt igen jelentősek voltak az ország területén élő protestáns (református, evangélikus, unitárius), ortodox (szerb, görög és román) közösségek. Ráadásul az előbb említett felekezeteken kívül Erdélyben 1672 óta – a mérsékelt monofizitának tartott – julianista, ám mind római katolikus és az ortodox egyház által a khalkedóni egyetemes zsinat tanításai következtében eretneknek tartott örmény közösség is létezett, akikre a 17. század végén szintén fontos missziós „célterületként” tekintettek.

Tóth István György vállalkozása már csak azért is figyelemreméltó, s ezen túlmenően úttörő jellegű, mert a nevezett intézmény levéltárában Magyarországra és Erdélyre vonatkozó jelentések, levelek megtalálása sem könnyű feladat, tekintettel arra, hogy a 16-18 század folyamán a vizsgált régiók, és országok államhatáraival többnyire még a kortárs misszionáriusok sem voltak tisztában, sőt ilyesfajta tájékozottságukat gyakorta megzavarta a célterületek etnikai és felekezeti sokszínűsége, valamint az állandóan instabil és folyamatos politikai struktúra változása. A hatalmas forrásanyag rendszerezése mellett a szerzőnek nem ritkán kellett szembesülnie a folyamatosan tornyosuló textológiai és paleográfiai problémákkal, ugyanis a forrásanyagok sokrétű és bonyolult nyelvezete, valamint írásmódja általában véve is gyakorta megnehezíti a kutató tisztánlátását.

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Tóth István György ilyen irányú tudományos munkássága nem ismeretlen a tisztelt szakma művelői előtt, hiszen a katolikus misszionáriusi jelentéseket tartalmazó, 1994-ben Budapesten és Rómában megjelent *Relationes Missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627-1707)* című forráskötettel a szerző már jelezni kívánta, hogy a magyarországi és erdélyi katolikus missziókról szóló források újabb egyháztörténeti adalékokkal szolgálnak, s jócskán átalakíthatják a hazai katolikus megújulás kutatásának megítélését. Ezáltal nyilvánvalónak tűnt, hogy a szerző folytatni kívánja az említett korszak missziós forrásainak feltárását, illetve azok interdiszciplináris elemzését. Ezt jól mutatják Tóth István Györgynek az utóbbi tíz esztendőben több nyelven megjelent forrásközlései, és a forrásokhoz szorosan kötődő egyháztörténeti publikációi. Ennek megfelelően várható volt, hogy a szerző belátható időn belül nagyobb forrás feltárással fog előrukkolni, amelynek gyümölcse *Litterae missionarium de Hungariae et Transilvania* című nagydoktori értekezés.

Az értekezésben közölt dokumentumok igen sokoldalúan mutatják be a három részre szakadt Magyarország társadalmát. A közzétett forrásokból kiderül, hogy milyen reláció állt fenn a három országrész katolikus missziói valamint a katolikus egyház helyi struktúrája között. A forrásokból ugyanakkor kitérnek, hogy a különböző etnikumhoz tartozó misszionáriusok tevékenységét olykor mennyire zavarta meg a helyi felettes egyházi joghatóságok befolyása. Újfént hangsúlyozni szükséges, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációjának forrásai milyen nagy és felbecsülhetetlen forrásértéket képviselnek, amelyekből többek között kiderül, hogy a hódoltság katolikusoknak milyen kapcsolatuk volt a királyi Magyarország területén tevékenykedő megyéspüspökökkel, továbbá milyen viszony állt fenn az előbb említett területek lakossága és missziós püspökségek között. A misszionáriusok levelei ugyanakkor nemcsak a kora újkori magyar egyháztörténet nélkülözhetetlen forrásai. A feltárt dokumentumokból rekonstruálhatóak a korabeli etnikai és népesedési viszonyok, azonkívül figyelemmel kísérhető a korabeli lakosság műveltsége, hiedelemvilága, és világképe. Hiteles kép állítható össze, hogy a hódoltatott lakosságnak mennyire volt bonyolult viszonya mohamedán uraikkal. Tóth István György munkájában mindazonáltal arra törekedett, hogy a régió története számára használhatóvá tegye az olvasók, s így a szakma művelői számára, a latin és olasz nyelvű misszionáriusi leveleket. A szerző értekezésében végezetül kiemeli, hogy a kora újkori egyháztörténetben csakis a rendelkezésre álló dokumentumok szisztematikus összegyűjtése és szigorú kritikai kiadása jelenthet szakmai előrelépést, így segítheti elő a közép-, illetve kelet-közép-európai egyház-, valamint művelődéstörténet hitelesebb, alaposabb megismerését.

Összefoglalva, maga az értekezés jóval több, mint egy egyszerű forrásközlés vagy forrásgyűjtemény, mert az értekezés bizonyára nemcsak a hazai egyháztörténet alapvető forráskiadványa lesz, vélhetően számos horvát, szlovák, bosnyák, szerb, román, osztrák kolléga is felhasználja kutatásaihoz. Ugyanakkor evidens, hogy a magyar történettudomány számára ad újabb kutatási távlatokat, azonban a források, azaz Magyarországról és Erdélyből küldött missziós levelek tartalma – *mirabile dictu* – mindenképp interdiszciplinárisnak tekinthető, ugyanis az egyház- és politikatörténeten kívül az értekezés valóságos „kincsesbányája” nemcsak magyar, hanem a nemzetközi történeti antropológia, a mentalitás-, a társadalom-, a gazdaság- és a művelődéstörténet, a teológia, a dogmatörténet, a történeti demográfia, a néprajztudomány, a klasszika és az olasz filológia művelőinek.

Tóth István György értekezése nemzetközi színvonalú, mert a források közlésével, s ezáltal szakmai munkásságával joggal hívta fel és vívta ki a nemzetközi szakma figyelmét és elismerését, sőt a missziós levelek közreadásának tükrében elmondható, hogy egy nagy európai modellbe helyezi a kora újkori Magyarország és Erdély felekezeti kérdésének problémakörét. Mindamellet a szerző híven folytatta azt a magas színvonalú forráskiadói hagyományt, melyet a magyar tudományban Hodinka Antal és Benda Kálmán professzorok munkássága fémjelez: egyszerre hagyományos és újszerű, egyszerre magyar és nemzetközi. Így nyugodt szívvel mondható ki, hogy Tóth István György szakmai munkássága mérföldkő, sőt egyenesen példakép nemcsak a szakma idősebb, hanem ifjabb művelői számára is.

A bizottság a nyilvános védés procedúrájának végén Tóth István Györgyöt egyhangúlag az MTA doktora cím adományozására terjesztette fel.

(Nagy Kornél)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMV

Medgyesi Pál: Praxis Pietatis azaz Kegyesség Gyakorlás.
Válogatta és szerkesztette: Bálint Ágnes, utószó: Győri L.
János.

Kolozsvár, Koinónia, 2003. 304 old.*

A Praxis pietatis „teljes idvességés tudománnyal, jó tanácsadással; amellyel a keresztyén ember igazgattatik: a szükség szerént való imádságokkal; azért ez kedves is volt, és sokszor nyomtattatott ki mind Erdélyben s mind Magyarországon”. [1] Bod Péter ír így a Magyar Athenas című lexikonában a hollandiai és angliai egyetemeket is bejárt, később I. Rákóczi György udvari papjaként is szolgáló nagyhírű prédikátor, Medgyesi Pál (1604–1663) először 1636-ban, Debrecenben megjelent könyvéről. Medgyesi Lewis Bayly (1565–1631) anglikán prédikátornak, az észak-walesi Bangor püspökének, a puritánus megújulási mozgalom fontos alakjának Anglia- és Európa-szerte rendkívül népszerű művét lefordítva, átdolgozva adta közzé magyar nyelven. A 17. században sokszor megjelentetett Medgyesi-féle Praxis pietatisnak mindeddig csupán egyetlen modern kiadása létezett 1936-ból. Már ezért is fontos, hogy a kolozsvári Koinónia könyvkiadó 2003-ban újból kiadta ezt az egykor Erdélyben és Magyarországon elterjedt művet. [2]

Nemcsak Bod Péter említi rövid méltatásában, hogy a Praxis pietatis hatalmas sikerpályát futott be, hanem a mű egyik legjelentősebb 20. századi kutatója, Esze Tamás is arról értekezik tanulmányában, hogy a Biblia mellett „a XVII. század legnépszerűbb magyar könyveként” [3] tarthatjuk számon. Óriási befolyása volt a magyar református kegyességi szokásokra, a korábbi hitmegélési gyakorlat átalakulására. Segítségét nyújtott az Istennel való személyes kapcsolat megélésében, illetve lehetővé tette a családi körben folytatandó áhítatok elterjedését. Mindezen túl pedig fontos szerepet játszott abban, hogy a 17. század második harmadától a magyar reformátusság körében is jelentkező puritanizmus igen széles körben és viszonylag nagy intenzitással fejthette ki hatását.

A Praxis pietatis népszerűségére jellemző, hogy már Medgyesi Pál életében ötször jelent meg. A szerző kiadásról-kiadásra javította könyve szövegét, korrigálta nyomdai hibáit, illetve helyenként módosított műve szerkezetén. Medgyesi halálát követően is tudunk két 17. századi kiadásról, mindkettő a Medgyesi által követendőnek tartott ötödik edíció alapul. A filológusnak is kiváló Medgyesi ugyanis ezt az 1643-as váradi kiadást tekintette a legalaposabban átnézett szövegének, ezért a bevezetőben a későbbi kiadók számára már-már testamentum-jellegű megfogalmazásban hagyta meg a következőt: „Kénszerétetnek azért lelkek-esméretire mint Isten előtt a’ nyomtatók, hogy ez után míg ennél-is jobban meg nem igazéttatik ez könyv a’ nyomtatásban mindenkor ez ötödiket (melly most elsőben Váradon Szentzi Kertész Abrám által kél-ki) kövessék [...]”. [4] Medgyesi e mondata nem csak a tudós precizitásról, sőt akár a munkáját esetleg felülbírálok elismeréséről szól. Mindemellett ugyanis összefüggésben van a puritanizmus minőségeszményével is, amely mind a legtöbb angol és holland, mind sok magyarországi prédikátor gondolkodását úgy befolyásolta, hogy számukra a kultúra, a műveltség már-már üdvkérdéssé vált. Ezek szerint ugyanis Isten ígését csak az tudja jól olvasni, az képes helyesen értelmezni, aki megfelelő ismeretekkel rendelkezik.

Az 1678-as lőcsei kiadással lezárulnak a 17. századi megjelenések, ám a könyv igen sok rétegű recepciójához tartozik az az adat is, hogy 1692-ben *Drégelypalánki János* Praxis pietatis contracta címen – anélkül, hogy jelezte volna – Medgyesi szövegét rövidítve és átdolgozva adta ki saját neve alatt. Sőt, „[a]nnyira átmegy ez a könyv az imádkozók vérebe, gondolkozásába, hogy II. Apafi Mihály kéziratban fennmaradt *Magános könyörgései* és a felesége, Bethlen Kata számára készített, sokszor kiadott könyv, a *Bujdosásnak*

emlékezetköve, hol szó szerint, hol lényegében és gondolatmenetében ezt követi”.^[5]

A 18-19. századból ugyan nem tudunk újabb kiadásokról, ám ebből az időszakból is maradt fenn a Praxisnak kézzel másolt és ronggyá olvasott példánya,^[6] vagyis a hatása nem szűnt meg az újabb kiadások hiánya ellenére sem. E két évszázadban viszont inkább más, sok tekintetben hasonló kegyességi igényeket kielégítő áhítatos munkák váltak népszerűvé, és szorították háttérbe Medgyesi könyvét. *Pápai Páriz Ferenc* Keskeny út (Utrecht, 1647), *Szathmárnémeti Mihály* Mennyei tárház kulcsa (Kolozsvár, 1673) – a Praxishoz hasonlóan – ugyancsak már a 17. századtól kezdenek elterjedni, *Szikszai György* Keresztyéni tanítások és imádságok (Pozsony, 1786) című könyve pedig a 19-20. században is páratlan népszerűségnek örvendett.

Medgyesi Pál könyve két és fél évszázad után először 1936-ban jelent meg. Az első edíció 300 éves évfordulójára közzétett szöveg érthető módon alapszik a „filológiai csekélyebb értékű és tartalmilag is szegényesebb” 1636-os kiadványon, hiszen „emlékkiadásnak” szánták.^[7] Az 1936-os kiadás jelentőségét mutatja, hogy *Ravasz László* írta hozzá az előszót. A püspök egyértelműen arra utal, hogy a 17. századi mű semmit nem veszett aktualitásából. Ravasz sorai alapján meggyőződhetünk arról, hogy nemcsak a reformáció első hulláma, vagy a puritanizmus térhódítása idején, hanem a 20. században is ugyanúgy lelki igény a „keresztyén hit igazságai” mellett az „élő kegyesség” gyakorlása. Éppen ezért Medgyesi műve, ez a Ravasz szerint „külsőjére nézve ódon, tartalm[ilag] azonban friss és örökké új” munka adhat lehetőséget arra az olvasónak, hogy a kegyesség tanulásában és gyakorlásában előre haladhasson. „Nem azért, hogy elsajátíthassuk, mint valami ipart, mert a kegyesség Isten ajándéka éppúgy, mint a test, a lélek, a tehetség, hanem azért, hogy általa belegyökerezünk és nagyra növekedjünk Krisztusban.”^[8]

Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a kötet a kor egyik fontos szövegközlő sorozatában jelent meg, a reformáció korabeli munkák talán legjelentősebb kiadója, a tudós egyháztörténész, *Incze Gábor* gondozásában. Mégis úgy tűnik, hogy a Praxis pietatis 1936-os kiadását – talán a legtöbb, Incze által ugyancsak újra megjelentetett 16-17. századi művel szemben – sokan elsősorban nem filológiai teljesítményként fogták fel. Mind az, hogy Ravasz László püspök írta az előszót, mind az abban kifejtett gondolatok, mind pedig a könyv kiadását megelőző reklám (mellyel a protestáns egyházak lelkesi és világi tagjai körében sikerült igen nagy számú előjegyzést,^[9] majd vevőt^[10] nyernie a kiadónak) azt eredményezte, hogy a könyvet az 1930-as évek legtöbb olvasója ódonsága ellenére is aktuális, a mindennapi, otthoni csendességben használható kegyességi műként értelmezte. (Esze Tamás kritikus megállapítása is erősíti ezt a feltételezést: „Ravasz László két oldalas előszava nem viszi előbbre a Praxis pietatis kutatást”.^[11] De a fentiek miatt nem is ez volt az elsődleges célja.)

A Praxis pietatis legújabb, 2003-as kiadása némileg jobban ötvözi a két egymást kiegészítő, de eltérő szempontot. Egyszerre próbálja a jelenkori protestáns egyházakhoz kötődő olvasók kegyességi igényeit kielégíteni, illetve megfelelni a puritanizmus történetét, kegyességi, irodalmi munkáit földolgozó tudományosság elvárásainak is. A továbbiakban azt mérlegelem, hogy mennyire sikerült a kiadás létrehozóinak elérniük a két eltérő célt.

Bármennyire is időszerű volna, éppen a mai kegyességi szempontoknak és olvasói érdeklődésnek eleget tenni kívánó szándék, illetve a terjedelmi korlátok miatt nem jelentette meg a Koinónia a 2003-as kiadásban a Praxis pietatis teljes szövegét. (Ugyancsak e szempontok, valamint a sorozat jellege miatt nem vállalkozhatott a kiadó kritikai kiadásra.) A szerkesztőnek, *Bálint Ágnes*nek ezért szelektálnia kellett, s a válogatás során úgy döntött, hogy az eredeti korpusz első nagyobb részét, az Isten ismeretére vonatkozó, erősebben dogmatizáló fejezeteket hagyja ki. Így ugyan a kiadás nem reprezentálja megfelelően a Praxis pietatis-t, viszont talán a megcélzott egyházi olvasóközönség szívesebben veszi kézbe a szöveget. A szerkesztő a továbbiakban is következetesen próbálta érvényesíteni azt az általa megjelölt elvet, mely szerint „a válogatás során a mai keresztyén életvitel számára is példaadó tanácsok, buzdítások és legfőképpen könyörgések közzétételét tartottuk fő szempontunknak”.^[12] (Ez esetben viszont amiatt lehet hiányérzetünk, hogy a „nyavalyásságokról”, illetve a „boldog állapotról” szóló elmélkedések közül egyetlenegy sem került be a

válogatásba, holott az eredeti szöveg hatodát teszik ki ezek a meditációk.)

Bálint Ágnes jól indokolható módszerrel modernizálta a szöveget, amely amellet, hogy könnyen olvashatóvá vált, valamelyest megőrizte ódon zamatát és eredeti jellegzetességeit. A szövegközlés kapcsán viszont fölmerül az a kérdés, hogy – bár nem jelezte – nem vette-e át több helyen Bálint Ágnes az 1936-os kiadás modernizálásait, ugyanis feltűnően sok egyezés található a két szöveg között. Ha ez nem is így történt, az 1936-os edíció mégis nagy hatással lehetett a szerkesztőre, ugyanis ahelyett, hogy a Medgyesi által nagyon határozottan alapkiadásnak tekintendő 1643-as, ötödik kiadást vette volna figyelembe, szintén az 1636-os művet használta. Pedig jelen kiadásnak nem volt olyan célja, mint az Incze-félének, vagyis hogy emléket állítson a Praxis pietatis első magyar nyelvű megjelenésének. Ráadásul az utószó szerzője, Győri L. János is kiemeli, hogy a váradi kiadás a legteljesebb, és felhívja a figyelmet Medgyesinek a későbbi kiadókhoz szóló, már idézett kérésére.

A kötet szerkesztési elveit, a kiadó feltételezhető szándékait figyelembe véve egyértelműnek látszik, hogy miért csupán fél oldalnyi került be a válogatásba a Medgyesi Pált patronáló *Lónyai Zsigmond*, Szathmár megyei földbirtokosnak írt ajánlásából. Pedig az eredeti Medgyesi műben e szöveg jóval hosszabb, sőt található még egy, a „Keresztyén Olvasóhoz” szóló előjáró beszéd, valamint két, mások által írt ajánló vers. Ugyanis talán csak a válogatásba bevett résznek van a mai kegyességi szempontoknak megfelelni látszó üzenete, tanulsága (például: „nem is szükségesebb a testnek életére a lélek, mint a kegyesség a keresztyénségre”), a többi gondolat korhoz kötöttebb, illetve a mű keletkezési körülményeiről számol be. Ezek a kérdések – a szerkesztő valószínűleg így vélekedett – kevésbé foglalkoztatják az elsősorban megcélzott, a kegyességi szempontokat kereső olvasókat.

Bármennyire is hiányérzetünk van, el kell fogadnunk, ha valóban a fentiek miatt maradtak ki ezek a rendkívül érdekes előszavak, melyek többek között néhány fontos adalékot szolgáltatottak a szerző, Medgyesi Pál, vagy éppen *Szenci Molnár Albert* életéhez is. Az egyetlen észrevételt inkább annak kapcsán tehetjük, hogy úgy tűnik, néha eltávolodik egymástól az elsősorban kegyességi szempontokat előtérbe helyező Bálint Ágnes-féle szerkesztési elv, illetve a Győri L. János által írt alapos, és pontossága mellett nagyobb egyháztörténeti távlatokat is felvillantó kísérő tanulmány. Hiszen például Győri feltűnően hangsúlyosan tér ki a Praxis előszavaira és az eredeti kiadás üdvözlő verseire, elemzi e szövegeket, sőt többször idéz is ezekből. Az olvasó viszont, mint láttuk, nem találja meg ezeket a kötetben, holott a mű „korszakos jelentőség”-ére is találunk reflexiókat Győri utószavában (284).^[13] Azonban úgy is értelmezhetjük mindezt, hogy a szövegválogatás és az utószó igyekszik *kiegészíteni* egymást, hogy a két eltérő szempont (a tudományos és a kegyességi igényeknek megfelelő) egyszerre érvényesülhessen a kötetben.

Győri L. János világos stílusban, a művelt, de az egyháztörténetben kevésbé járatos olvasók számára is érthető és jól áttekinthető módon ír. Továbbá, bár néha csak átveszi a Praxis-szal foglalkozó szakirodalom^[14] megállapításait, időnként vitába is száll elődeivel (292–293), gondolatmenete pedig sokszor új megvilágításba helyez bizonyos kérdéseket. Ilyenek például az imádság- és áhítatirodalom összefüggései (277–278), a puritánus kegyesség jellemzői (290), vagy éppen a Praxisban található szövegek „beszédmódok” szerinti, műfaji-jellegű elkülönítése (291–292). Az egyetlen vitatható pontja az utószónak talán az, hogy a kizárólag magyar és német szakirodalom alapján bemutatott angol puritanizmus-kép azért tűnik egy-két ponton hiányosnak, mert éppen az angol feldolgozásokra nem történik hivatkozás. A Lewis Bayly teológiáját elemző, ugyancsak német nyelvű munkákból származó idézetek mellett szintén lehetett volna az angol szakirodalomhoz is fordulni.^[15] Az viszont nem róható fel az utószónak, hogy nem kísérli meg Bayly és Medgyesi szövegének összehasonlítását, hiszen a két művet a magyar szakirodalomban úttörő módon együtt tárgyaló *Petrőczy Éva* is csak egy 19. századi angol Praxis, illetve az 1936-os (!) magyar kiadás alapján tett megállapításokat a témáról.^[16] Egy tényleges párhuzamos szövegelemzés – még ha nem is tudjuk, melyik kiadást használta Medgyesi – csak akkor írható meg, ha mindkét szöveg esetében 17. századi edíciót használunk.

Az eddigiek alapján elmondható, hogy mind Bálint Ágnes, mind Győri L. János színvonalasan érvényesítette az általuk preferált közelítési módokat. A kegyességi és tudományos szempont legtöbbször jól kiegészíti egymást a Praxis 2003-as kiadásában, még ha helyenként az is lehet az érzésünk, hogy ezek az irányok némileg ellentmondanak egymásnak.

A kolozsvári Koinónia kiadó azonban nemcsak a Praxis mostani kiadásával, hanem már évek óta, több könyvsorozatával is bizonyította, hogy érdemes egyszerre mindkét célt kitűzni. Erről tanúskodnak például a reformáció különböző hitvallásait megjelentető kötetek, vagy a „Puritán tanítók” című könyvsorozat, mellyel a Koinónia a magyar könyvpiacra egyedülként vállalta fel az angol és skót protestantizmus jelentős, és sok esetben a 17. századi Magyarország prédikátorai körében is jól ismert szerzők munkáinak megjelentetését. (Jól illeszkedik ezekhez a vállalkozásokhoz is a most megjelentetett Medgyesi-mű kiadása.) Az említettek mellett a tárgyalt kettős célnak való megfelelés igényét példázzák a Koinónia (a Harmattal közösen kiadott) egyéb korábbi könyvei is. Ilyen például *Szikszai György* Mártírok oszlopa[17] című művének kiadása, vagy éppen a 17. századi magyar puritanizmus irodalmából válogatott szemelvényeket megjelentető *Ama kegyelemnek mennyei harmatja*[18] című kötet.

Az említett szövegkiadások legtöbbször két típusú elő- és/vagy utószót tartalmaz, melyek leginkább a tárgyalt kétféle, vagyis a kegyességi és a tudományos szempontnak próbálnak megfelelni. Ezek egy része tehát esszéjellegű, és arra helyezi a hangsúlyt, hogy mennyire aktuálisak a mai hívők számára a szövegekben foglaltak. Másik része viszont olyan szöveg, amely megpróbál – az egyháztörténetben kevésbé járatosak számára is érthető módon – korrajzot adni, bemutatni a szerzőt, és utalni az adott mű kegyesség- és irodalomtörténeti összefüggéseire.

A Koinónia könyveit áttekintve persze nyilvánvalóvá válik a kiadó legfőbb célja: az egykori, a szó szoros értelmében hitébresztő munkákról lefűjni a port, és megpróbálni a jelenkori kegyességi gyakorlatba is beépíteni ezeket a gondolatokat. Éppen ezért egyértelmű, hogy maguk a szövegkiadások soha nem felelhetnek meg maximálisan a filológusok igényeinek, bár az általában jól megírt tanulmányok mellett legtöbbször igen következetes és pontosan reflektált módszerrel modernizálják a szövegeket. Viszont ha elfogadjuk a kiadó szerkesztési szempontjait, akkor semmiképpen sem tarthatjuk – tudományos szempontból sem – megkerülhetőnek ezt a vállalkozást.

A fentiekben kifejtettek alapján úgy tűnik, hogy egyéb 17. századi művek mellett a most tárgyalt Medgyesi-féle Praxis esetében is követendő példa lehetne Szenci Molnár Albert Imádságoskönyvének újrakiadási gyakorlata. A Koinónia ugyanis *P. Vásárhelyi Judit* gondozásában kiadta a művet a mai, elsősorban a protestáns egyházakhoz kötődő potenciális olvasók számára is jól használható, válogatott és modernizált szöveg formájában, a laikusok számára is jól érthető utószóval.[19] Ez a vállalkozás ráirányította a figyelmet Szenci munkájára, így később a további tudományos vizsgálódásnak lehetőséget adó reprint kiadásban is megjelent, a filológusi igényeknek tökéletesen megfelelő, ugyancsak P. Vásárhelyi által írt kísérőtanulmánnyal.[20] A két modern edícióban szerepet vállaló irodalomtörténész figyelembe vette a különböző elvárásokat, s ez azt eredményezte, hogy mindkét kiadás, valamint a szövegeket kísérő tanulmányok különböző hangsúlyokkal, de igen sok szempontot tudtak érvényesíteni.

Nagyon időszerű lenne, ha a Praxis pietatis kegyességi szempontokat előtérbe helyező válogatott kiadását is követhetné egy régen várt reprint vagy betűhív edíció, melynek kísérőtanulmánya további tudományos kérdések megválaszolására, sőt akár egy alapos magyar-angol összehasonlító elemzésre is vállalkozhatna. E munka fontosságát támasztja alá, hogy a Praxis pietatis jelenlegi kiadásának utószavában Győri L. János is – jól érzékelve a két típusú edíció jelentőségét és különbségeit – sürgeti egy ilyen, a „tudományos kutatás számára nélkülözhetetlen kritikai jellegű” kiadás megjelentetését.[21]

(Fazakas Gergely Tamás)

A közlemény megjelenését az OTKA TS 059863 sz. programja támogatta.

Jegyzetek

[1] Bod Péter: *Magyar Athenas*. Sajtó alá rend.: Torda István. Bp., 1982. 366. p.

[2] Megjegyzés: A recenzióban közölt történeti áttekintésben felhasználtam Győri L. János utószavát: Győri L. János: *Kegyességi sikerkönyv a XVII. században – A Praxis pietatis magyarországi útja*. In: Medgyesi Pál: *Praxis Pietatis azaz Kegyesség Gyakorlás*. Kolozsvár, 2003. 277-298. p. A recenzált mű a továbbiakban: *Praxis Pietatis*, 2003.

[3] Esze Tamás: *A magyar Praxis pietatis – Kiadástörténeti tanulmány*. Bp., 1963. (Különnyomat: *Könyv és könyvtár* 3. köt.) (továbbiakban: Esze, 1963.) 43. p.

[4] Az 5. kiadásból idézi: Esze, 1963. 67. p.

[5] Nagy Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Bp., 1985. 179. p.

[6] *Praxis Pietatis*, 2003. 289. p.

[7] Esze, 1963. 67. p.

[8] Ravasz László: *Előszó*. In: Medgyesi Pál: *Praxis pietatis, azaz Kegyesség Gyakorlás [...] Szerk.: Incze Gábor*. Bp., 1936. [A Reformáció és Ellenreformáció Korának Evangéliumi Keresztény (Református és Evangélikus) Egyházi Írói IV.] (továbbiakban: *Praxis Pietatis*, 1936.) s. p.

[9] Ld. pl.: a „Patrónusoknak és Fautoroknak névsorát”. *Praxis Pietatis*, 1936. s.p.

[10] Ld.: Gál István: *Magyarország, Anglia és Amerika*. Bp., 1944. 253. p. Idézi: Petrőczy Éva: *Egy fordítás háttértörténete – Lewis Bayly: The Practice of Piety, Medgyesi Pál: Praxis pietatis*. In: Uő: *Fél-szentek és fél-poéták*. Bp., 2002. (továbbiakban: Petrőczy, 2002.) 30. p.

[11] Esze, 1963. 67. p.

[12] [Bálint Ágnes:] *A válogatásról és sajtó alá rendezésről*. In: *Praxis Pietatis*, 2003. 299. p.

[13] Győri tanulmánya a kiadástól függetlenül is megállja a helyét. Ld.: Győri L. János: *Kegyességi sikerkönyv a XVII. században – A Praxis pietatis magyarországi útja*. In: Dienes Dénes – Szabadi István (szerk.): *Doctrina et Pietas – Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére*. Debrecen-Sárospatak, 2002. 38-51. p.

[14] Esze, 1963.; Petrőczy, 2002.

[15] Ld. ehhez pl. Petrőczy Éva idézett tanulmányának hivatkozásait.

[16] Petrőczy, 2002.

[17] Szikszai György: *Mártírok oszlopa*. Sajtó alá rend.: Molnár Sára. Bp.–Kolozsvár, 1996.

[18] *Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A XVII. századi magyar puritanizmus irodalmából.* Sajtó alá rend.: Balogh Judit. Bp.-Kolozsvár, 1995.

[19] *Imádságos könyvecske Szenci Molnár Albert fordításában.* Sajtó alá rend.: P.Vásárhelyi Judit. Kolozsvár, 1999.

[20] Szenci Molnár Albert: *Imádságos Könyvecske.* Sajtó alá rend.: Kőszeghy Péter. Bp., 2002. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXXV.); P.Vásárhelyi Judit: *Az imádságfordító Szenci Molnár Albert.* Bp., 2002.

[21] *Praxis Pietatis*, 2003. 287. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

Liturgia Sacrae Coenae. Az az: Úr Vacsorájának Ki-osztásában-való Rend és
6. Cselekedet. Melyben megegyeztenek a' Tiszán Innen levő Egyházi Szent
évfolyam Társaságbéli Tanétók. Nyomattatott Patakon, Rozsnyai János által, 1658-ban.
1. szám Közreadja: Fekete Csaba.
A. D.
MMV Sárospatak, 2003. (Acta Patakiana XV. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár.
Kiadványok 3.) 106 old.

Ennek a kiadványnak több szempontból is jelentősége van. Nemcsak egy gondos filológiai munkával előkészített 17. századi szöveg újbóli kiadásáról van szó, hanem az is fontos, hogy a szöveg gondozója egy személyben szakképzett teológus és tudós, a tipográfiai-nyomdatörténeti kérdésekben is felettebb jártas olyan könyvtáros is, aki a nyelvészeti-nyelvi-, nyelvtörténeti, illetve az általános művelődéstörténeti kérdésekre is kellő figyelmet tud fordítani.

Könyvecskénket eléggé ismeri a magyar könyvészet.[1] Annakidején négy kiválasztott lelkész állította össze, „több zsinaton felolvasták, megvitatták, szövegét többször alakították. Előszavát *Medgyesi Pál* írta.” Kiadástörténetileg éppen Fekete Csaba tett vele kapcsolatosan értékes megállapításokat. A korábban ismert három sérült példány mellé az elmúlt években sikerült még két példányt találni, amelyek közül az egyikről, apró tipográfiai eltérésekből megállapíthatóan kiderült, hogy *más* kiadás. Azaz ma ágendánkból öt példányt és két kiadást ismerünk. Fekete Csaba minderről az agenda szövege elé írt bevezetésben (*Pataki agenda*) tájékoztat bennünket. A bevezetőt *Az agenda közreadása* című, *Rövidítések*-kel bővített bibliográfiai-tipográfiai ismertetés követi.

Ezt követően kerül sor az agenda közlésére. *Medgyesi Pál* *Az Isten féltő Olvasohoz* című bevezetésével (13-25 p.). Majd pedig a *Liturgia Sacrae Coenae. Az az: Az Úr Vacsorájának Ki-osztásában való Rend és Cselekedet* című agenda *betűhív* közreadására találunk. (13-68. p.). A „betűhív” közlés azt jelenti, hogy az egykori betűformákat nem adhatván, a mai betűkészletből kombinálták össze a 17. századi betűformákat, illetve (általában záródíszekként) a *Pataki Nyomda* 17. századi díszreit használták. Talán szerencsésebb lett volna a szövegrészt facsimilében és vele párhuzamosan mai átiratban a felmerülhető mindenféle jegyzeteléssel közölni. Ezzel a közlési móddal nemcsak fokoztuk volna a kiadvány nyomdatörténeti-tipográfiai jelentőségét, hanem nagyban emelhettük volna a könyvecske olvasottságát s egyben tipográfiai-filológiai kutatásának lehetőségét is.

Kiadványunk gondos filológiával készült, aminek az értékét az is emeli, hogy a szöveg gondozója képzett *teológus* és tudós, a tipográfiai-nyomdatörténeti kérdésekben is felettebb jártas olyan *könyvtáros*, aki a nyelvészeti-nyelvi, nyelvtörténeti szempontokra is nagy figyelmet fordít. Fekete Csaba természetesen jól ismeri az egyháztörténetet, az egyháztörténeti irodalmat. Ismereteit nagyszerűen fel is használja mind a szövegek közlésnél, mind a szövegek közléséhez közvetlenül hozzátartozó megjegyzéseknél (lábjegyzetekben történő utalások formájában), majd pedig az ágendáról írt tanulmányában. Erre a szövegek közlés után, *Liturgia Sacrae Coenae azaz a Pataki agenda* címen kerül sor. (67-106 p.)

A reformáció korai időszakában a liturgikus életben alapvető változás ment végbe. A változás legrövidebben azzal jellemezhető, hogy az istentiszteleti rendből elhagyták a sakramentális részt, a communiót, az úrvacsora osztás szertartását. És azt egy külön szertartási renddel, önállóan és nagyon ritkán szolgáltatták ki. Illetve a különben is zsúfolt (és hosszú) istentiszteleti rendbe igyekeztek beleilleszteni. Az istentisztelet jellemzően homiliás, tehát prédikációs, azaz igehirdetési istentisztelet maradt. Az úrvacsora osztásnak nem alakult ki

valamiféle egységes szertartása, az egyes egyházközségek, vagy inkább traktusok gyakorlata nagy változatosságot mutatott. Ezen akartak a puritánusok változtatni, kidolgozva egy lehetséges úrvacsorai ágendát (szertartáskönyvet). Erdélyben fejedelmi pártfogás mellett sikerült Medgyesi Pálnak és társainak (egyházkerületileg) elfogadtatni ágendájukat és ezt akarták elérni a tiszáninneri traktusokban is.

Mindannyian tudjuk, hogy a keresztség mellett az egyetlen protestáns szentség az úrvacsora, illetve annak kiszolgáltatása volt. Az úrvacsora tanban mutatkozó felfogásbeli különbségek oly erős hatást gyakoroltak a kor egyházi életére, hogy a reformáció egyházai éppen ezek szerint, az úrvacsora-értelmezési különbségek szerint különültek el egymástól és váltak önálló protestáns egyházakká. Medgyesi Pálnak nagyon nagy és nehéz munkája és kiváló képességei ellenére se sikerült elfogadtatni ezt az ágendát, még pedig azon okok következtében, amelyek szerint az egyes traktusok, de egyes egyházközségek is tartózkodtak az „erdélyi”, azaz a „fejedelmi-fejedelemasszonyi” hatásoktól, Medgyesi Pál sem volt egyöntetűen népszerű a tiszáninneri traktusokban (Zemplénben, Abaújban), illetőleg Patakon. Ahol is a pataki papok, Veréci Ferenc első lelkésszel az élen, (féltékenysége, és egyéb személyes indítékai alapján is) egyháztörténeti-, teológiai viták, támadások tárgyává tették az ágendát és a puritánusokat is. Ezekben a vitákban, támadásokban megnyilvánult az erdélyi egyházszervezettől való függőségi viszony felmondása, még Lorántffy Zsuzsánna fejedelemasszony ellenében is. Mindezeket a küzdelmeket, beleértve az agenda sorsát is különböző részletességgel többen és többször feldolgozták. Közülük legalaposabb és mindmáig hatékony Zoványi Jenő – Fekete Csaba által is többször idézett – munkája.[2]

Fekete Csaba gondos könyvtári kutatómunka alapján bevezetesként áttekintette a magyar református liturgiátörténetet. Azt eléggé szegényesnek mondva, a Benedek Sándor-féle, egyetlen magyar református liturgiátörténeti összefoglalásra való hivatkozásában azt mondja, hogy „alapos revízióra érett”. [3] Első feladatának azt tekinti, hogy ezt, a Pataki ágendaként ismertté vált úrvacsorai rendtartást elhelyezze a magyar református ágendák sorában. Minthogy ágendánkat puritán ágendának mondják, külön foglalkozik a „puritán”, a „puritanizmus” kifejezések tartalmával, jelentésével és jelentésváltozataival. Annál is inkább, mert *nem* „dicsérik azt, akit s amit ma puritánnak neveznek. A szó értelme torzult, akár az ellenoldalra soroltak megnevezése, az, hogy ortodox [...] mai olvasónak kegyesség, nonkonformizmus, presbitérium, illetve az orthodoxia forradalmi ellenzéke jut eszébe leginkább e szóról.”

A pataki agenda kiadása, a hozzáfűzött nagyon magas színvonalú filológiai-bibliográfiai, történeti-, egyháztörténeti magyarázatokkal, messze túl a közvetlen egyháztörténeti érdekeken, a magyar művelődéstörténet egésze szempontjából is értékes, megbecsülendő kultúrtörténeti esemény volt.

(Dankó Imre)

Jegyzetek

[1] Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. I. köt. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Bp., 1879. 933. p.

[2] Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp., 1911. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Kiadványai, XXVIII.)

[3] Benedek Sándor: A Magyarországi Református Egyház istentiszteletének múltja. Órsziget, 1971.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMV

Péter Katalin: A reformáció: kényszer vagy választás? Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004. (Európai iskola) 125 old.

Az utóbbi évtizedben örömdetesesen megszaporodtak az egyháztörténettel foglalkozó munkák. Egyre többen választják kutatási témaként frissen végzettek, PhD-hallgatók is ezt. Az adósság és a betölteni kívánt hiátus meglehetősen jelentős méretű, hiszen valósággal újra kell gondolni az egyháztörténet írásának a módjait és a lehetőségeit.

Habár számos nagyszerű új munka születik, mégis, az az ember érzése, hogy csak kevesen választanak új utakat. Valószínűleg ennek többek között az is az oka, hogy még a források kiadásának a terén is rendkívül sok a tennivaló, és valóban számos alpmű született az elmúlt esztendőben, ha csupán a reformáció korának kora-újkori történetére gondolunk is. A történészek, kutatók tehát, úgy tűnik, főképpen az elmaradásokat igyekeznek pótolni. Ez a valóban jelentős forrásanyag, amely ilyen módon a rendelkezésünkre áll, azonban új kérdéseket is tesz fel és egyben új lehetőségeket teremt, új távlatokat is nyit a hazai reformáció-kori egyháztörténeti kutatásokban.

Az egyháztörténet írásának céljairól és lehetőségeiről már a klasszikusnak számító nemzedék egyike, Révész Imre is értekezett.[1] Már tehát ekkor, a 20. század derekán is felvetődött valamiféle módszertan megalkotásának az igénye, vagy legalábbis az a vágy, hogy meghaladható legyen az addig művelt egyháztörténet-írás. Az akkor legégetőbb kérdések egyike az volt, hogy hogyan lehet szintézist teremteni az egyháziak és a világiak által végzett munkálatokban, valamint hogy milyen módon újulhat meg a főképpen teológiatörténetre, dogma- és intézménytörténetre koncentráló addigi tudományosság.

A következő negyven esztendő nem kedvezett az egyháztörténet-írásnak, bár például Makkai Lászlónak a puritanizmusról szóló kötete minden, a korra jellemző kiszólás mellett is számos remek ötletet és alapvetésnek tekinthető gondolatot, megállapítást tartalmaz.[2] Így aztán az újra induló kutatásoknak egyszerre kellett betölteni a források feltárásával valamint ezek feldolgozásával kapcsolatos feladatokat is. Ezért a legtöbb esetben a feldolgozások megmaradtak a régi, pozitivistá történeti munkák nyomvonalán, sem a módszert, sem a frazeológiát nem kérdőjelezve meg. Mivel azonban valóban nagy a hiátus, ami betöltésre vár, egyszerűen szükség mutatkozott ezekre az átfogó, leíró jellegű munkákra is, ugyanis egyszerűen vannak olyan időszakok a reformáció és a katolikus megújulás kora-újkori történetéből is, amelyek szó szerint mindeddig ismeretlenek voltak előttünk.

Mindezek ellenére üdvözlendő, hogy a leíró történeti munkák mellett az egyre nagyobb mennyiségben kiadott források egyrészt egyre több forrástípust vonnak be az egyháztörténet írásának körébe, másrészt a források közrebocsátása révén lehetőség nyílik azok széleskörű és különböző szemléletű vizsgálatára is. Rendkívül jól használhatók például az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, a könyvek possessori bejegyzései, vagy a már sokszor méltatott misszionárius-levelek, amelyek mind egyre több új nézőponttal bővítik az eddigi ismereteket. Az ismeretek bővülésével együtt ugyanakkor nagy szükség lenne a reformáció kora hagyományos szemléletének a felülvizsgálatára, bővítésére, az arról való viták megindulására.

Ezt a vitát, újragondolást segíti, szabályosan provokálja Péter Katalin új könyve. Már a cím: „A reformáció: kényszer vagy választás?” is egy kérdés, és aztán csak úgy sorjáznak a témával, a reformáció kutatásával kapcsolatos kérdések, felvetések, ötletek. A kötetben a szerző nem kinyilatkoztat, nem örökérvényű igazságokat kíván megfogalmazni. Éppen ellenkezőleg: hatalmas kutatói tapasztalata révén mindent megpíszkál, nyugtalanítóan fesztelenül elbánik nagyon is bebetonozott elméletekkel és gondolatokkal.

Mindezt úgy teszi, hogy az esszé műfaja által adott lehetőségeket maradéktalanul kihasználja: mesél. Együtt gondolkozik az olvasóval. Beenged a gondolataiba, sőt szabályosan újra és újra feldobja a labdát. Beszédbe elegyedik, és ami az első pillanatban átsüt a sorokon, az a rendkívül eleven elme, a minden új láttán elcsodálkozni képes kutató valóságos érdeklődése, aki mindent, így az első fejezetben említett kiállítást is képes fontos adaléknak látni az egyháztörténet szempontjából. A szintén az első fejezetben helyet kapott összefoglaló a történetírás nemzetközi eredményeiről nem szándékozott megszerezni az új irányokat aztán rigorózan megállapítani azok eredményeit, „csupán” kedvtelve mesél azokról, élvezetesen, mégis nagy tudással, ezzel mintegy megkérdézve az olvasót és a téma más kutatóit is, hogy miért nem beszélünk erről, miért nem vitatkozunk ugyanilyen kérdésekről a magyar reformáció történetét illetően?

Az ezt követő fejezetek egyfelől kérdéseket vetnek fel, másfelől olyan megállapításokat tesznek, amelyek valójában csupán érzékeltetik a cseppben a tengerként a felvetett gondolatokat, és az az érzése az olvasónak, hogy jó volna minden egyes kérdéstről hosszan és bőven vitatkozni.

A szemléletmódja erőteljesen antropológiai, és éppen azáltal újszerű mindaz, amit leír, hogy eleven szemmel, új szemüvegen át nézi azt, amit nagyon is jól ismer. A reformációval kapcsolatban sokszor tárgyalt anyanyelvűség-témával kapcsolatban felveti például a magyarországi fejlődés külön útjait, azaz hogy a fejlődést nyilván sajátosan befolyásolta az, hogy itt az előkelőknek nem alakult ki a községtől különböző nyelve. Érdekes felvetés az is, miszerint az 1437-es erdélyi parasztfelkelés résztvevői tudatosan vállalták román vagy magyar voltukat, magyarul hogy mit jelentett az identitás ezek számára a parasztok számára. Noha az én tapasztalataim szerint az ilyen típusú megnevezéssel inkább a másságot és azt jelölték, ahonnan az illető érkezett, tehát a hangsúly jelen esetben inkább a másságon, mint a román mivolton van, mégis érdekes elgondolkozni azon, hogy vajon mi tartozott a korszakban az identitás fogalmába, egyáltalán hogyan azonosították magukat az emberek. Különösen is érdekes ez a község esetében, amiről szinte alig tudunk valamit, ám éppen Péter Katalin egyéb, a jobbágysággal kapcsolatos kutatásai is azt mutatják, hogy a korábbi sommás értékeléseket e tárgyban mindenképpen érdemes átfogalmazni. A reformáció előtti két egyház létének vizsgálata is azért érdekes, mert eddig alig tekintette az egyháztörténet létezőnek és számításba veendőnek a görögkeleti egyházat, így sajnálatos módon az együttélésekből következő sajátosságok megállapítására sem kerülhetett sor. Valószínűleg ez azért volt így, mert a középkori Magyar Királyságnak nem az egészére, csupán néhány szeletére volt jellemző az ortodoxia jelenléte. Érdekes lehet azt az összehasonlítást is megtenni, hogy vajon van-e, volt-e különbség a reformáció fogadtatásában azokon a területeken, ahol a hívő nem találkozhatott más felekezeti béliekkel, illetve ahol már huzamosabb ideje éltek együtt. Az viszont talán figyelemre méltó lehet, hogy míg például a főképpen magyarok lakta területekről alig tudunk erőszakoskodásokról, éppen a román ortodoxia jelenlétének helyén, Erdélyben több ízben jegyezték fel olyasmit, ami másutt nem jellemző, könyveknek és templomi díszeknek az égetését.

A földesúr-jobbágy viszony, amelyre a szerző több helyen is kitér, szintén egy, az újrafogalmazást nagyon is igénylő téma, ami már több elemét tekintve megtörtént illetve folyamatosan történik a történetírásban. Ez a viszonyrendszer, ami a középkorra alapvetően nyomta rá a bélyegét, rengeteg árnyalatot, helyi sajátosságot is tartalmazhatott. Itt megint csak hallatlanul izgalmas Péter Katalin megközelítése, aki ezt a viszonyt többek között a paraszti névadás szabad voltával jellemzi, amit pedig az éntudat szempontjából vizsgál. Ugyanezt a viszonyt, ennek a sajátosságait mutatja a jobbágygyermek sorsa is. A jobbágykarrier lehetősége szintén rendkívül fontos, sok új adalékkal szolgáló témája a korszaknak. A szerző most készülő és erről szóló munkájában bizonyonnan részletes elemzését is kapjuk majd mindennek.

Az identitás, a társadalmi viszonyrendszerek, amelyek egyike sem értelmezhető definíciók, de még általános európai példák alapján sem, teremtik meg a közeget a reformáció befogadásához. Ez a befogadás, az egyházi, pontosabban az evangéliumi kérdések iránti érzékenység pedig valóban, erőteljesen mutatkozott meg a Dózsa-féle parasztháború során. Bár itt Péter Katalin jórészt Szűcs Jenő megállapításaira támaszkodik, megint csak újszerű a kontextus, az antropológiai szemléletmód és mindennek a reformációra vonatkoztatása. A parasztfelkelés és a reformáció kapcsolatát ugyan már sokan feszegették éppen a mindkettőben fontos

szerepet vállaló obszerváns ferencesek kapcsán, Péter Katalin számára nem elsősorban a tantételek hasonlósága vagy a később éppen a rebellis rendházakból kikerülő első reformátorok története az elsődleges. Sokkal inkább az a közeg, azok a viszonyok, amikben mindez létrejött, ami befogadóvá tette a társadalom különböző szeleteit és csoportjait arra, hogy alanyai, részesei legyenek egy vallásváltásnak, vagy éppen ellenkezőleg, hogy ragaszkodjanak a korábbi tanításhoz. Ezzel elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, ami a szerző szerint az egyik legizgalmasabb kérdése a reformáció történetének: hogyan hatott mindez az egyénre, hogyan történt mindennek a befogadása, egyáltalán mit fogadtak be a reformáció tanításaként? A saját kutatási eredményeim alapján is messzemenően egyetértek a szerző azon állításával, miszerint „távolról sem bizonyos, hogy valóban lutheri tanokat terjesztettek” (62. p.) azok, akik az új tanokról az elsők között beszélgettek vagy vitatkoztak. A Péter Katalin leírása alapján elképzelhetővé válik az olvasó számára a folyamat, ahogyan ki így, ki úgy fogadta az újat, amihez valami módon mindenki kapcsolódott, véleményt mondott. Egyszerre volt jelen az, amit például a miskolci városlakók esetében is látunk, nevezetesen, hogy a város földesurával szembeni ellenkezésükben szabályosan öntudattal vállalták fel, noha nem bizonyos, hogy a tanokkal tisztában voltak, „lutheranizmusukat”, emellett pedig ott állnak a Péter Katalin által is idézett soproni példák, amelyek a laikusok megdöbbenő tájékozottságáról szólnak.

Nagyon fontosnak tartom a befogadás mechanizmusát feltáró fejezeteit, azt, hogy ebben számba veszi mindazokat, akik ellenálltak illetve akik kifejezetten szembehelyezkedtek az új eszmékkel. Azt a megállapítást a saját forrásaimból is csak megerősíteni tudom, hogy végbement egy sajátos szekularizáció, ahogyan a „köz” birtokba vette a tant, ahogyan bevonult a templomba, és sajátos módon „deszakralizálta” azt, pontosabban egy egészen új szakralitással töltötte meg. A templom mint a szakrális tevékenység helye, annak elrendezése szintén sok új adalékkal szolgálhatna ebben a tárgyban, és mivel a protestáns templomok esetében sok székadományozás valamint székper szövegét őrizzük, minden bizonnyal sok újat tudnánk meg a templom társadalmáról is.

A reformáció a hitgyakorlásban a nemek által betöltött szerepeket is teljesen átformálta. Hazai reformáció-kutatásunk még nem foglalkozott azzal, amit itt Péter Katalin felvet, nevezetesen, hogy a nők elveszítették azt a szerepüket, amit a katolicizmus pedig felkínált nekik a kolostorokban. Szerepük csupán a tűzhely mellett vagy adományok adójaként volt, és így szükségszerűen jóval kevésbé voltak képesek olyan befolyással lenni a közgondolkodásra, mint a középkor nagy női szentjei, akik között több magyar is volt. Emellett a tömeg számára is megszűnt a kiemelkedés azon lehetősége, amiről Ráskay Leával kapcsolatban beszél a szerző, tehát egyfajta értelmiségi munka végzésének a lehetősége. A nők szerepének a megváltozása mellett a papok szerepe is jelentős változáson ment keresztül. Az addig a liturgia értelmében is Krisztus képének tekintett pap a gyülekezet „lelki tanítója” lett, és amit Péter Katalin a kezdeményező szerepének az elvesztéséről ír, az gyökeres ellentétben áll azzal, amit az egyháztörténet mindeddig tanított, tudniillik, hogy a prédikátor volt minden esetben az új tanok terjesztője és a változások zászlóvivője.

A szerepek megváltozásának a sorába illeszti a szerző a kegyurak szerepének az átalakulását. Ebben megint csak az az igazán érdekes, hogy noha régóta ismerjük például az általa is idézett és Perényi Péterről szóló sorokat, ez mégsem tudta lényegében megingatni a korábban a kegyurak szerepéről írottakat. Tóth István György remek forráskiadványai^[3], a misszionáriusi levelek közreadása óta pedig már az is látható, hogy valóban nem tartható az, a Péter Katalin által is megcáfolt korábbi nézet, miszerint a török kegyeltjei egyértelműen a protestánsok lettek volna. A három országrész kegyúri viselkedéseinek az összehasonlítása annyira jó gondolat, hogy érdemes lenne alaposan elvégezni országrészenként és időszakonként is.

Az esszékötetnek azonban nem ez a feladata. Fölvet fontos és új kérdéseket, vagy régi kérdéseket helyez új kontextusba. A cím kérdését nem egy külön fejezet vagy egy bekezdés válaszolja meg, hanem az egész kötet, azzal, hogy ráirányítja a figyelmet a reformáció valódi főszereplőjére, az egyes emberre, a községre, aki választhatott, vitatkozott, akinek véleménye volt, de semmi esetre sem volt tehetetlen sűrűre masszra. A könyv legnagyobb érdeme eleve, izgalmas kérdésselvetése, ismert és kevésbé ismert tények új nézőpontból való megközelítése.

Péter Katalin stílusa élvezetes, az ember olvasás közben úgy érzi, mintha csak előadást hallgatna, vagy inkább vitaindítót. Minden fejezetben továbbgondolásra vagy ellentmondásra, de mindenképpen érvelésre késztet. A szerző időnként mintegy kiszól a műből, kommentálja önmagát, vagy egyszerűen bejelenti, hogy az adott kérdést nem válaszolja meg. Rokonszenves gesztus, hogy nem akar ott is elméletet vagy okokat gyártani, ahol úgy érzi, hogy valóban komoly válasz adásához újabb kutatások szükségesek.

A magyar egyháztörténet-írás régóta adós azzal, hogy újragondolja néhány igencsak megsárgult sorát. Péter Katalin provokatív esszékötete akár programadóként is felfogható. Az egyháztörténelem közvéleményen múlik, hogy mit tesz vele, elfogadja-e a kihívást. Ha nem tenné, amit nagyon sajnálnék, akkor is született egy remek könyv a reformációról, amely úgy tud felvetni komoly kérdéseket, hogy akár a nem szakmabeli olvasó számára is valódi olvasmányélményt nyújt.

(Vargáné Balogh Judit)

[1] Révész Imre: A magyarországi protestantizmus tudományos történetírása. In: *Protestáns Szemle*, 1924. I-II. 473 skk.

[2] Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp., 1952.

[3] Legutóbbi kiadásukban már magyar fordításban is olvashatók a levelek: Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről. Sajtó alá rend.: Tóth István György. Ford.: Jászay Magda. Bp., 2004.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6. évfolyam 1. szám A. D. MMV	Hanzmann Károly: Helyzetrajz és adalékok a soproni evangélikus ágostai hitvallású evangélikus egyházközség 1900-1950 közti történetéhez. I-II. Sopron, A Soproni Evangélikus Gyűjtemények Levéltára, 2000-2003. 275, 373 old.
---	---

Hanzmann Károly soproni evangélikus lelkész és esperes, a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület püspökének egy 1950. évi rendelete alapján arra vállalkozott, hogy bemutassa a soproni evangélikus egyházközség 1900-1950 közötti történetét. Hanzmann, aki 1884-ben, Sopronban született és 1955-ben hunyt el, tanulmányait Sopronban, illetve Németországban végezte, pályája végén kellő távlatból tudott a soproni eseményekre visszatekinteni. Bár lelkésszé szentelése után (1907) szolgálatát nem Sopronban kezdte, személyes és családi kapcsolatai révén szülővárostól soha nem szakadt el. Aktív pályája utolsó éveiben, több mint egy éves munka után fejezte be az evangélikus egyházközség történetét, eseményeit, bemutató munkáját.

A lelkész azon szerencsés helyzetben volt, hogy az események nagy részéről még személyes emlékei voltak, bizonyos esetekben, pedig levéltári kutatások alapján próbálta ennek az 50 évnek olykor országos jelentőségű, néha pedig csak egy-egy helyi, országosan túlzott jelentőséggel nem bíró mozzanatait bemutatni. Az első kötet alcímében a krónika szó szerepel, hiszen a lelkész az eseményeket többnyire időrendben, válogatás, magyarázat nélkül mutatta be. A történések sorozatát csupán egy-egy időbeli tagolás céljából beszűrt fejezetcím tagolja, (pl.: A századfordulótól az első világháborúig 1900-1913, Az első világháború kora 1914-1919) vagyis a kötet nem tematikusan, hanem kronologikusan mutatja be az eseményeket. A szerző, mint írja a tárgyilagosságra törekedett, de bizony nagyon sokszor olvasható az egyéni kritikája, elismerő dicséretei, személyes megjegyzései. Kortársként tárgyilagosságra törekedni nehéz feladat. Ez által viszont a kötet sokkal „emberibb”, olvashatóbb lesz, mivel így az eseményeket egy városzerte elismert és tisztelt evangélikus lelkész szemén keresztül láthatjuk, ismerhetjük meg.

Az evangélikus egyház Sopron város történetében már a 16. század közepétől fontos szerepet töltött be. A polgárság vezető rétegei után a lakosság széles köre is áttért az új hitre. A század végére szinte alig maradt katolikus család a városban. A következő évszázadban, elsősorban a letelepedett jezsuitáknak köszönhetően már jelentkeztek az ellenreformáció eredményei, az evangélikus vallást és egyházat azonban teljesen kiszorítani ekkor már nem lehetett. II. József türelmi rendeletének köszönhetően megépül a ma is látható a városban egyetlen evangélikus kőtemplom, amely az 1860-as években tornyot is kap, és ezzel megszületik az egyházi közösség legfontosabb összetartó eleme. A 20. századra az evangélikusok még mindig, modern szóval élve hatalmas infrastruktúrával, (iskolák, diákokthoz, árvaház, egyesületek, mezőgazdasági vagyon, stb.) rendelkeztek. Az egyháznak nagyságát az is bizonyítja, hogy tagjai gyakran a város vezető tisztségviselői, vagy országosan, esetleg nemzetközileg is elismert szakemberek voltak.

Mint Hanzmann írja a soproni evangélikus egyház történetében nem annyira a világtörténelem eseményei, mint inkább a lelkészek személye és munkássága jelez határvonalat. Mindez az olvasó számára már a kötet elején kiderül, hiszen 1901-ben egy megüresedett lelkészi állásra 9 (!) pályázót hívtak meg. Ilyenkor szinte megbolydult a gyülekezet, és ha átmenetileg is, de több pártra szakadt. Sokat számítottak az emberi kapcsolatok, az előadás mód, a használt német nyelv dialektusa, a lokálpatriotizmus, a külső és belső értékek. Az 1928-as lelkészválasztáson, ahol a „harc” a Danielisz és a Budaker pártiak között zajlott, egyenesen választási csalást emlegetett a vesztes párt. A kedélyek Budaker Oszkár beiktatása után azonban hamarosan lecsillapodtak.

Mindazonáltal a soproni evangélikus egyház sem függetleníthette magát a történelem eseményeitől: a boldog békeidőktől, a „nagy háborútól”, a Monarchia összeomlásától, inflációtól, a gazdasági világválságtól, II. világháborútól, majd az azt követő német kitelepítéstől. Mindez azt is jelenti, hogy akik eme korszak helytörténetét, egyháztörténetét kutatják, azok számára e kötet alapmunkának számíthat.

Talán érdemes az olvasó, vagy jövőbeli olvasó számára néhány fontos mozzanatot, problémát kiemelni, amivel az egyháznak szembesülnie kellett. Ilyen az első világháborúban lefoglalt harangok, a kormányzói látogatás, a templomrenoválás, valamint az, hogy a gyülekezet melyik énekeskönyvet használja. Fontos adalékokat tudhatunk meg a régi evangélikus temető áttelepítéséről, és mint azt Hanzmann (aki személyesen részt vett a régi temető területén folyó építkezések során előbukkanó csontok összegyűjtésében) joggal jegyezte meg a régi, szép sírkövek maradhattak volna eredeti helyükön is, mint amire nem egy példa van más városokban. Külön érdekesség, ahogy Hanzmann az ötven év során párhuzamosan szolgáló lelkészek egymáshoz való viszonyát bemutatja.

Kellemetlen események is kerülnek bemutatásra, egyet kiragadva: 1930-ban Serédi Justinián, hercegprímás soproni látogatása alkalmával egy evangélikus küldöttség is tiszteletét tette, amely a két egyház közti megbékélést hangsúlyozta, a prímás azonban ezt elutasította, és azt hangoztatta, hogy béke csak akkor lesz, ha mindenki elfogadja Róma igazságát.

Az első kötet legjelentősebb eseményét hosszabban tárgyalja a szerző. Ez pedig a 6500 fős evangélikus német közösség kitelepítése. Megrázó eseményként tárja a lelkész az olvasó elé, ahogy a lelkészek megkonfirmálják a kitelepítendő fiatalokat, hogy ha csak pár napig is, de ennek a gyülekezetnek lehessenek felnőtt tagjai. A hívek jelentős részének elvesztésével az eddig hatalmas infrastruktúrával rendelkező egyház pillérei megroggyantak. Olyan szorgos, régi soproni családok tűntek el a városból, akiket a megérkező telepések nem pótolhattak. Szükség volt a soproni gyülekezet jövőképeinek újra gondolására.

Hanzmann Károly nagyszerű munkájának talán csak utolsó oldalait kell kritikával kezelni, hiszen nem szabad elfelejteni a kézirat megszületésének dátumát, 1950-et. Ebben az időszakban semmiképpen sem volt szerencsés az állam egyház ellenes intézkedéseit ostromozni, amelyek súlyosan érintették az amúgy is nehéz helyzetben levő gyülekezetet. Éppen ezért Hanzmann ezek nagy részéről nem ír, vagy csak kötelező optimizmussal.

A második kötet lényegében úgyszintén szerves részét képezi az 1900-1950 közötti eseményeknek. Ebből kifolyólag sok átfedés is létezik. Ez a kötet mindenképpen tagoltabb az előzőnél, hiszen egy-egy témakör köré fűzte a szerző gondolatait. Ilyenek az evangélikus templom és gyülekezet rövid bemutatása. Ezt követi az evangélikus iskolák ismertetése, külön kiemelve néhány fontosabb tanévet, bizonyos esetekben, pedig nagyon alapos és pontos statisztikákat is közöl. A következő nagyobb téma az egyház szerteágazó egyesületeinek bemutatása és egyben ez alkotja a kötet gerincét is. Kiderül, hogy a soproni evangélikus egyház milyen sokrétűen viselte a hívők gondját, nem csak a lelki világukról gondoskodott, hanem a felkarolta a szegényeket, elesetteket és árvákat, igyekezett az egyesületeken keresztül a megfelelő színvonalú kulturális programokat is biztosítani. Az anyagi háttérrel mindehhez az egyház és a gyülekezet tagjainak felajánlásai, alapítványok és alapok biztosították. Természetesen kisebb-nagyobb anyagi és egyéb válságok, pl. társadalmi ellentétek, az új trianoni határok meghúzása, vagy botrányok ezen a téren is jelentkeztek. Az államosítás az egyház egyesületeit, egyleteit sem kerülhette el, és ez egyben ennek az időszaknak a végét is jelentette. A feladatok nagy részét az állam vette át az egyháztól, persze egészen más tartalommal. Az ebben a fejezetben közölt sokszor több oldalas név- és adatsorok a könyv olvashatóságát megtörik, de az e téma iránt érdeklődőknek nagyon hasznosak.

Hanzmann egy helyütt meg jegyezte: a soproni gyülekezet 1900-ban a dunántúli egyházkerület legnépesebbje és leggazdagabbja volt. Ez a gazdagság négy pilléren nyugodott: egyrészt a nagyszámú egyházi alapítványon, közülük csak néhányat említve a népiskolai, líceumi, ösztöndíj, árva, szegény. Nem szabad megfeledkezni az

egyház tulajdonát képviselő ingatlanokról, amelyek egy része szintén örökség útján került gyülekezeti tulajdonba. Azon épületeket, amelyeket nem egyházi célra használtak, azokat bérlakásként üzemeltettek. Külön ki kell kiemelni az egyház borgazdaságát, amely az anyagi háttér egyik fontos pillérét képezte, e nélkül a soproni evangélikus egyház nem tudta volna feladatait ilyen szerteágazóan betölteni. A szerző Graf Samu konventi jegyző egy 1943-as gazdasági bizottsági ülésen tartott előadása alapján foglalta össze a szőlőgazdaság 20. század eleji történetét. Ez a fejezet különösen érdekes és talán kevésbé ismert adalékokat tartalmaz a filoxéra vész utáni fajtaváltásról és ennek gondokkal teli végrehajtásáról. A városban a filoxéra előtt a fehérszőlő volt az uralkodó, a század 20-as, 30-as éveire, pedig már a vörösbor előretörése lesz a jellemző. Hanzmann bemutatta mely dűlők voltak az egyház tulajdonában és ezek milyen változásokon mentek át. A soproni evangélikus gyülekezet negyedik bevételi forrása, pedig az egyházadó volt, amelyről Hanzmann megállapította, hogy a soproniak és környékiek eme adófajta fizetésével kapcsolatban elég kedvező helyzetben voltak, összehasonlítva más dunántúli egyházmegyékkel.

Ugyanakkor ennél a kötetnél sem lehet születésének időszakát letagadni, ez két évvel későbbi az első kötetnél. Talán ennek tudható be a német kitelepítésnél használt áttelepítés kifejezés, amely esemény ebben a kötetben sem volt megkerülhető.

Az olvasó a két kötetből nagyon sok adalékot kaphat a város nemzetiségi összetételével kapcsolatban is. Bár számomra nem mindig elfogadható, hogy miért okozott a német származású Hanzmannnak örömet Sopron magyarosodása és a magyar nyelv terjedése, miért kellett olyan személyeket külön kiemelni, akik a magyarosítást tekintették céljuknak, és ezért dolgoztak. Magyarázatul szolgálhat a dualizmus kori magyar szemléletű iskolarendszer hatása, esetleg itt is szem előtt kell tartanunk a munka születésének időszakát.

A kötet utolsó fejezetében a tárgyalt korszak jeles, az egyházért sokat tett személyiségei kerülnek bemutatásra. Hogyha megnézzük ezeket az embereket, megállapíthatjuk, hogy a soproni evangélikus egyház komoly vonzerőt jelentett nem csak a Sopron környéki, hanem a dunántúli, és a felvidéki evangélikusságra is. A régi soproni szőlőtermelő gazdapolgárok közül hármat emel ki, én e recenzió keretei között csak egy személyt említenék közülük, bár nyilvánvalóan elfogult vagyok: ő, pedig Göschl Mihály, e sorok írójának üknagyapja, aki mint azt Hanzmann többek között írja „humoros mezben is tudott komoly, nagy igazságokról bizonyosságot tenni”.

A kötetek a soproni helytörténet és egyháztörténet kutatóinak is fontos munkául szolgálnak, ehhez különösen fontosak lesznek, a remélhetőleg hamarosan megjelenő mutatók is. Azoknak is ajánlom a köteteket, akik régi soproni evangélikus családok sarjai, hiszen könnyen lehet, hogy a köteteket olvasva valamelyik ősükkel „találkozhatnak”.

(Krisch András)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam **Peter Godman: Der Vatikan und Hitler. Die geheimen Archive.**
1. szám München, Droemer Verlag, 2004. 368 old.
A. D.
MMV

Albert Einstein 1940-ben így vélekedett a katolikus egyháznak a nácizmushoz fűződő viszonyáról: „Csupán az egyház próbálta Hitler útját keresztelni az igazság eltussolására indított kampányban. Csak az egyháznak volt bátorsága és kitartása kiállni az intellektuális igazságért és az erkölcsi szabadságért”. Érdekes összevetni a *New York Times* 2001-es szemleírójának véleményével: „Most II. János Pál pápára és utódaira vár az a feladat, hogy megtegyék a következő lépést és elismerjék a Vatikán mulasztását, hogy nem állt ki egyértelműen az ellen a gonosz ellen, amely végigsöpört Európán.” A Vatikáni Levéltár XI. Pius pápaságával kapcsolatos dokumentumainak egy része 2003 óta hozzáférhető. A titkosítást feloldó jegyzék hangsúlyozza, hogy a pápai döntés rendkívüli jelleggel bír, mivel a kutatható iratok terminusa eddig XV. Benedek pápaságának vége, azaz 1922 volt. A pápai rendelet célja, hogy a kutatók „végre pontot tegyenek a Szentszékét állítólagos hallgatásáért ért igazságtalan és hálátlan bírálatokra”.

Peter Godman új-zélandi történész könyve arra tesz kísérletet, hogy a frissen nyilvánosságra hozott források ismeretében megvilágítsa a Vatikán nemzetiszocialista Németországgal kapcsolatos politikájának eddig ismeretlen területeit. A szerző két, újra és újra felmerülő kérdésre keresi a választ: milyen volt a Vatikán és a nácik viszonya, illetve miért hallgatott a vatikáni diplomácia az egyre durvább visszaélések ismeretében.

Ezeknek a kérdéseknek a korrekt megválaszolása a levéltári kutatás mellett egyéb kvalitásokat is igényel. Mindenekelőtt intellektuális ügyességet a dokumentumok értelmezésében, és pártatlan ítéletet azoknak a sajátos történelmi körülményeknek a megítélésében, amelyek az európai politikát jellemezték Adolf Hitler korszakában. Godman nagy óvatossággal, korrekt módon, és hatalmas forrásanyagra támaszkodva közelíti meg a témát úgy, hogy közben számos új értékelési szempontot vet fel.

Az egyház második világháború alatti szerepvállalásával foglalkozó munkák a források csekély volta miatt általában spekulatív módon, vagy elmarasztaló, esetleg apologetikus szándékú prekoncepció által meghatározva dolgozták föl az eseményeket, és szinte kizárólag XII. Pius megítélésével foglalkoztak. E leegyszerűsített séma alapvetése a következő: a vádlottak padján egyfelől Hitler, bűnösnek tartva és elítélve, másfelől a Vatikán, mint feltételezhető cinkos, „csendestárs” Hitler büntetteinek elkövetésében. E konstrukció valóságtartalma azonban igen csekély, mert olyan megközelítésen alapszik, amely az események mélyebb megértése helyett, egy erősen leegyszerűsítő polémia céljait szolgálja. E mitizálás előnyei kézenfekvőek. A megbélyegzés és a spekulációk nagyobb nyilvánosságot ígérnek, és kevesebb munkát igényelnek, mint az aprólékos történelmi értékelés. Ha pedig – mint Peter Godman könyve bevezetőjében megjegyzi – a Vatikán vádlójának azt mondják, hogy a már nyilvánosságra hozott anyagokról is hiányos az ismerete, azt feleli: inkább tartja magát moralistának, mint történésznek.

Godman könyve az eddigi, lassan sztereotípiává merevedő megközelítésekkel szemben egy új perspektívából kutatja az eseményeket. Vegyük csak a Vatikán fogalmát. Mit jelent ez a kifejezés az adott korszakban? Némely interpretációból úgy tűnik, kizárólag XII. Pius. Vagy egy monolitikus intézményt, mely totális ellenőrzés alatt áll, melyben mindenki mindig ugyanazt gondolja, és minden esetben egy irányba húz? Bár a történettudomány már a totalitásra törekvő államok esetében sem veszi készpénznek a monolit struktúrát, az egyház működésével kapcsolatos álláspontok mégis sokszor ezt a viszonyulást tükrözik.

Godman célja a Vatikán összetett belső viszonyainak bemutatása. Számára ez jelenti az események megértésének kulcsát. Azoknak az embereknek a gondolataira és indítékaira akar rávilágítani, akik a kúria különböző területeinek meghatározó személyiségeiként annak politikáját formálták. Csak ha áttekintjük, mi történt a Vatikánon belül, (ezt kifejtették, le is írták, de különböző okok miatt nem hozták nyilvánosságra) érthetjük meg a Vatikán vezetőinek döntéseit és cselekvési lehetőségeit. Róma ebben a könyvben úgy jelenik meg, mint egy színpad, melyen nem csak Eugenio Pacelli áll, hanem néhány kevésbé ismert figura is.

A kulisszák mögött zajló dráma a '30-as évek elején kezdődik, és 1939-ben éri el csúcspontját. E krízisként értékelt folyamat bemutatásakor a szerző elfordul mindenféle kollektív általánosítástól, és részletesen bemutatja a kúrián belül azokat az egymástól lényegesen különböző álláspontokat, melyek e kritikus időszakban meghatározták az egyház cselekvési-magatartási irányát.

A történet a kúrián belüli hatalmi centrumok tevékenységének bemutatásán keresztül bontakozik ki. Kiderül, hogy mivel a funkciók különbözőségéből adódóan, ezek cselekvését más és más szempontok határozták meg, így a követendő magatartás tekintetében sokszor egymástól eltérő következtetésekre jutottak. Eljárási módjaik sem egyeztek meg, mégis mindegyiknél megmutatkoznak azok a feszültségek, amelyek abban az időben a Vatikánban uralkodtak. Nem volt hiány emellett önjelölt és önjáró „problémamegoldókban” sem. XI. Pius pápa 1934 és 1936 között három stratégia közül „választhatott”:

– az egyházon belüli szubszidiaritás működőképességében bízó hallgatás, illetve a diplomáciai keretein belüli protestálás lehetősége Pacelli államtitkártól;

– a pápai enciklika formájában történő nyilvános elítélés a jezsuiták javaslatára, a Szent Officium hatáskörében;

– az Alois Hudal által képviselt „appeasement” stratégia.

Az első stratégiát a bíboros államtitkár sajátította ki, aki számára az általa, még berlini nunciusként megkötött konkordátum paragrafusai álltak az első helyen. Pacelli a diplomácia művészetének mestere volt. Ennek keretein belül, ha kellett tiltakozott, ha megkövetelték, elmondta a véleményét, és a konkordátum álláspontjának megfelelően meggyőződéseit. De a háttérben maradt olyan eseményeknél, amelyek megítélése az egyezmény keretein kívül esett. A szerződési hűség, a jogilag és diplomáciailag korrekt viselkedés alapvető volt a későbbi XII. Pius számára nemcsak intézményes szerepében, hanem ez jelentette saját karakterének kulcsát is. Álláspontját nem egy esetben a náci előtt is felvállalta, de mint a Szentszék legmagasabb rangú diplomatájának mindenkor be kellett mérnie egy adott állásfoglalás horderejét és esetleges hatásait. Az államtitkárság nemzeti szocialistákkal való kapcsolatát e magatartás mellett, elkerülhetetlenül reálpolitikai szempontok határozták meg. Ez a gondolkodásmód nem találhatott közös nevezőt a törvényi normákat szisztematikusan felszámolni igyekvő náci akarattal, így kudarcra volt ítélve.

A második stratégia megkövetelte a nemzetiszocializmus megbélyegzését az emberiség érdekében, amelynek védelmezője az isteni és természetes jog szerint a pápa volt. 1934 októberében a Szent Officium, a korábbi Szent Inkvizíció és legfőbb Egyházi Hatóság azt a feladatot kapta, hogy vizsgálja meg a náci ideológiát a katolikus hittel való összeegyeztethetőség szempontjából. Az előkészítő munkálatokkal megbízott jezsuiták – Franz Hürth és Johannes Rabeneck, majd később Luis Chagnon – vizsgálatának eredménye világos volt: a nemzetiszocializmus alapelvei összeegyeztethetetlenek a katolikus hittel. A tapasztalatokat egy 47 pontos listában foglalták össze, mely három részre, a nacionalizmus, a rasszizmus és a totalitarizmus „tévelygései” meghatározására tagolódott. Az „inkvizítorok” Hitler „Mein Kampf”-jét (először latin fordításban), vezetőinek beszédeit és írásait elemezve a nürnbergi perek előtt tíz évvel eljutottak a náci ideológia központi elveinek határozott elítéléséhez. Az elítélés olyan határozott, kiterjedt és lényegretörő volt, hogy a vatikáni Sub Secretum-ból 1940-ben, amikor Hitler győzelme lehetségesnek tűnt, az Egyesült Államokba vitték a dokumentumokat, tartva az esetleges elkobzástól.

A jezsuiták által benyújtott javaslatok, a felmerülő nézetkülönbségek és félelmek miatt, egy új stratégia részeként, lényegesen meggyengülve kerültek újra a Szent Officium elé. A Godman által „a nagy dobásnak” nevezett terv lényege, hogy a nemzetiszocializmus által felvetett problémákat egy nagyobb összefüggésrendszerben, morális síkon értelmezi, az egyháznak az emberiségért való univerzális küldetése keretében. Ezért a 24 pontos tervezet, mely 1936 októberében már nyomtatásra volt előkészítve (!) az elítélendő tanok – rasszizmus, nacionalizmus, totalitarizmus – mellé felsorakoztatja a kommunizmust is. Sőt, a minőségükben egyenrangú tévedések közül, mint „egyenlők közt a legegyenlőbbet” a dokumentum a kommunizmust látja a legnagyobb veszélynek, fenntartások nélkül elítélve azt.

A hallgatás és a titkos háttérmunkák alatt egy másik szereplő szólalt meg a színpadon, aki a legkevésbé sem szenvedett gátlásoktól és aggályoktól. Alois Hudal a Szent Officium tagja, a római Instituto Santa Maria dell' Anima, egy, a 16. században német klerikusok képzésére létrehozott alapítvány rektora volt. A szerző által igen erősen elmarasztalt Hudal megpróbált közvetítő lenni az egyház és a nemzetiszocialisták közt. Taktikájának két oldala volt. Egyrészt kifejtette, hogy hiba lenne úgy értelmezni a nemzeti szocializmust, mintha a fasizmushoz hasonlóan csak egy politikai párt lenne, mert nem lehet eltekinteni annak vallási jellegzetességeitől. Az egyháznak ezért el kell ítélnie a náci hibáit, ha el akar kerülni egy esetleges herezist. Így hozzájárult ahhoz, hogy XII. Pius felkérte a jezsuitákat a náccal szembeni állásfoglalás előkészítésére. Másrészt a „jó” náciakat a katolicizmus irányába akarta terelni, és egyidejűleg bevetni őket a kommunizmus elleni harcba. Hudal megkülönböztette a kiátkozni való extrémista „bal” náciakat, és a kompromisszumkész konzervatívokat, akikhez Hitlert is sorolta. Hudal a nemzetiszocializmust akarta katolizálni, félreismerve annak valós természetét, illetve annak vélt pozitív oldalait az egyház számára hasznosíthatóvá akarta tenni.

1936-ban írott, az egyház által elutasított, de indexre a szerző beosztása és a nagyobb botrány elkerülése végett nem tétetett könyve, a „*Nemzetiszocializmus alapjai*” közeledés volt a náci ideológiához, melyért a „náci udvari teológusa” kétes értékű címet érdemelte ki. (Könyve megjelenését követően Hudal egyházi karrierjének – elsősorban épp Pacelli közbenjárására – vége szakadt.) Hudal, gyakorlatilag „hátba szűrva” saját kollégáit, akkor adta ki a nemzetiszocializmus némely tanával szimpatizáló könyvét, amikor az Officium tervezete a nyomdába került. Sok volt neki, hogy a nemzeti szocializmus egy megítélés alá esett a kommunizmussal, ezért mindenáron meg akarta akadályozni az enciklika kiadását.

A jezsuita javaslatokhoz képest kilúgozott, de a náciokról alkotott véleményt tekintve még mindig „nagyon erős” megnyilatkozás a körülmények alakulása folytán nem került a nyilvánosság elé. Ennek okait behatóan elemzi a szerző. Az Officium egyes tagjai számára a kommunizmus fenyegetőbb veszéllyé vált, mint a nemzetiszocializmus. Ezt az álláspontot a németországi püspökök egy része is osztotta. A Németországból érkező hangok közül nem volt elhanyagolható az sem, mely szerint az egyház egyértelmű állásfoglalása a nemzetiszocializmussal szemben német katolikusok tömegeinek ellenállásába ütközhet. Az államtitkárság egyértelműen az óvatos politikát támogatta, Hudal akciója pedig következetlen színben tüntethette volna fel a Vatikánt egy ellentétes tartalmú enciklika kiadása esetén. Egyetérthetünk Paul Johnson angol történész véleményével: „*A pápaság azt nem ismerte fel, hogy a náci sokkal veszedelmesebb ellenségei a kereszténységnek, mint a kommunisták. Leleplezték és láthatóvá tették ugyanis a keresztények bizonytalanságát, gyengeségét és gyávaságát, a kommunisták viszont épp arra kényszerítették őket, hogy mutassák ki erejüket – s mindezekon túl: a náci sokkal komolyabban és eltökéltebben törekedtek arra, hogy a kereszténységet véglegesen eltöröljék.*”

XI. Pius végül határozatlan időre elnapolta a tervezet kibocsátását és utasítást adott egy, a kommunizmus „tévelygéseit” elítélő állásfoglalás kidolgozására.

1936 őszén XI. Pius tehát úgy döntött, hogy továbbra is a Németországgal kötött konkordátumra és a reményre alapozza a politikáját. Godman szerint a jezsuita javaslatok fényében ebbe a vonalba illeszthető a híres, 1937 márciusában kiadott („*Mit brennender Sorge*”) c. enciklika is, mely egy kompromisszumként jött létre a német püspöki kar és Róma félelmei között, gyakorlatilag a konkordátum felrúgása nélkül. A

Faulhaber bíboros által koordinált dokumentum az Officiumhoz benyújtott javaslatokkal összehasonlítva, bátortalan és erőtlen kísérletnek tekinthető. Igaz ez annak ellenére is, hogy megjelenésére a nácik rendkívül agresszívan reagáltak.

Godman konklúziója a következőképpen összegezhető: a Vatikánban fellelhető, eddig ismeretlen iratok egyértelműen bizonyítják, hogy XI. Piust és Pacelli bíboros államtitkárt, a későbbi XII. Piust nácik iránti szimpátiával vagy kollaborációval vádolni független a történelmi tényektől. Mind a pápa, mind államtitkára ismerték a nemzetiszocializmus tanait dogmatikai alapról elítélő állásfoglalásokat, láthatóan tudatában voltak a veszély mértékének, és személyes illúziókba sem ringatták magukat ezzel kapcsolatban. A szerző megközelítésében a tiltakozás politikájának bukását egyfajta ideológiai elfogultság, politikai gyengeség és morális bátortalanság keveréke okozta. Ez a katolikus egyház morális csődjét jelentette a nemzetiszocializmus elleni harcban.

E megközelítés kétségtelen igazságtartalma mellé egy másik – egyébként Godman könyvében is megemlített – szempontot helyeznénk. Battista Mondin a „*Pápák enciklopédiája*” c. könyvében a lényegre tapint, amikor így fogalmaz: „*Bár a katolikus egyház XII. Pius kormányzása alatt kívülről a világi események kavargásában egyetlen kőtömbnek látszott, az egyház jogi megfeleléseinek módjától erősen megkötött pápa csak lassan tudta levonni azokat a következtetéseket, amelyek a megváltozott világtörténelmi helyzetben szükségessé váltak.*”

Nem világos ugyanakkor Godmannak az a kijelentése, hogy az említett két dokumentum ismeretében már nem kell azon spekulálni, „mit mondhatott volna” az egyház vezetése. A jelen időből visszatekintve, az *egyháznak* bizonyára komoly haszna származhatott volna egy ilyen aktusból. Az adott korszakban azonban mind a Vörös kereszt, mind a zsidókat segítő ügynökségek ugyanarra a következtetésre jutottak, mint a Vatikán: a zsidók megmentésére irányuló erőfeszítéseik sokkal eredményesebbek lesznek, ha az ügynökségek viszonylag csendben működnek. A háborús éveket a vatikáni archívum alapján feldolgozó 11 kötetes mű dokumentálja: keresztény és zsidó csoportok egyaránt arra kérték a pápát, hogy ne tiltakozzon nyilvánosan, mivel ezzel csak fokozódna a náci üldözés. Robert Kempner, az Egyesült Államok ügyvédje a nürnbergi perben ezt állította: „*A katolikus egyház részéről minden Hitler-ellenes megmozdulás nemcsak öngyilkosságot idézett volna elő, hanem siettette volna még több zsidó és pap kivégzését.*” 1942-ben Amszterdam katolikus hierarchiája nyíltan elítélte a nácik zsidóüldözését. A nemzetiszocialisták a zsidók felhajtásának és a deportálások számának megduplázásával válaszoltak.

Az, hogy a szubszidiaritás elve valójában működött, azt eredményezte, hogy a háború alatt az egyháziak zsidók százezreinek életét mentették meg. A pápa felfüggesztette a „kolostori regulát”, engedélyt adva ezzel a szerzeteseknek és apácáknak arra, hogy megnyissák ajtajaikat a háborús menekültek előtt. Képviselői felléptek a deportálások ellen a megszállt országokban, így Magyarországon is. Elég Giovanni Palatucci vagy Angelo Rotta érsek, budapesti nunciusra utalnunk: csak ők ketten több mint 10 ezer ember életét mentették meg. Ez ma már jelentéktelennek tűnik.

Az is meglehetősen sommás megállapítás, hogy az egyház „hallgatott”. 1935 márciusában nyílt levelet intézett a kölni püspökhöz, amelyben a nácikat „*Lucifer göggyével rendelkező hamis prófétáknak*” nevezte. *Még ugyanabban az évben erőteljesen támadta a Lourdes-i zarándokok hatalmas tömege előtt azokat az ideológiákat, amelyek a „faj és vér babonájának megszállottai”. Pápasága kezdetén kiadta a Summi pontificus kezdetű körlevelet, amelyben éppen azokat a „bálványimádó elveket” ítélte el, amelyekre a nemzetiszocializmus épült. Több esetben állást foglalt a rasszizmussal szemben, az egész emberi nem egységét hangsúlyozva. „A lélek ámuló szemével észrevehetjük és szemlélhetjük a közös Teremtőtől való eredet miatt egységes emberi nemet [...]; ugyanígy egységes a természetét tekintve, mely testi valóságából, halhatatlan és szellemi lélekből áll; egységes a mindenki által elérendő konkrét cél és a jelen élet közös megoldandó feladata miatt; egységes a lakóhelye, azaz a földkerekség tekintetében, melynek természetes gazdagságával mindenki joggal élhet, hogy táplálkozzon és gyarapodni tudjon; egységes továbbá a végső cél, maga Isten miatt, aki felé mindenkinek törekednie kell, s a dolgok és segítségük miatt, melyekkel ez a végső cél*

elérhető [...]; éppen így egységes az egy és ugyanazon megváltás miatt, amelyet Krisztus [...] mindenkiért végbevitt.” Ezt az enciklikáját betiltották Németországban. A franciák 88 ezer példányt osztottak ki belőle német területen. A Hitlerjugendet bízták meg azzal, hogy kobozzák el a példányokat és zúzzák szét azokat. Mindenki, aki hallani akarta, megértette, hogy mit ért a pápa az alatt, amit mond.

Godman előítéletek nélkül, a szakmai szempontok maradéktalan tiszteletben tartásával hoz elmarasztaló ítéletet a katolikus egyháznak a nemzetiszocialistákkal szemben tanúsított magatartásáról. Teszi ezt oly módon, hogy pontosan megkülönbözteti és elemzi a lehetséges alternatívákat. Könyve fontos hozzájárulás a 20. századi történelem ezen indulatokkal terhelt fejezetének megismeréséhez. Ugyanakkor azzal, hogy mindent összevetve morális csődként értékeli azt, hogy a Vatikán *nem szólt elég hangosan*, maga is az utókor ítéletének paradigmáit vetíti az adott korszakra, nem mérlegelve azokat az általa jól ismert szempontokat, melyek – az esetlegesen valóban meglévő morális deficit mellett – meghatározták a konkrét cselekvéseket.

A szerző tisztázó szándékának komolyságát bizonyítja, hogy a könyv függelékében latin és német nyelven, egymással és a megjelent állásfoglalásokkal összevetve közlést tesz a fentebb említett, eddig ismeretlen dokumentumokat. Mivel e dokumentumok hazai ismertetése érdemben segítheti a korról és a kor egyháztörténetéről alkotott differenciáltabb kép kialakulását, szándékaink szerint azokat a közeljövőben magyar nyelven is közzé tesszük.

(Bánkuti Gábor)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6. Szabó Csaba: Die Katholische Kirche Ungarns und der Staat in den Jahren
 évfolyam 1945-1965.
 1. szám München, Verlag Ungarisches Institut München, 2003. (Studia Hungarica.
 A. D. Schriften des Ungarische Institut München, 48.) 222 old.
 MMV

A magyar intézetek kiemelt feladata a magyar kultúra támogatása, terjesztése külföldön. A müncheni székhelyű Ungarisches Institut ezen feladatát évtizedekig magyar állami támogatás nélkül oldotta meg. Csak a rendszerváltozást követően rendeződött az intézet helyzete, amikor is a magyar állam garantálta a támogatást. A nehéz körülmények ellenére az intézet a hatvanas évektől mindmáig külső és belső megjelenésében egyaránt színvonalas, tartalmas kiadványaival van jelen az európai tudományos életben. Évkönyvei (Ungarn Jahrbuch) mellett a Studia Hungarica sorozatban megjelent kötetek is rendszerint nagy érdeklődésre tartanak számot a nyugati magyarság, a Magyarországgal foglalkozó külföldi társadalomtudósok mellett egyre inkább idehaza is. E sorozat részeként jelent meg Szabó Csaba doktori értekezése, amit az Eichstätti Katolikus Egyetemen védett meg 2000-ben.

A szerző neve nem ismeretlen a hazai jelenkortörténettel foglalkozó szakemberek előtt. Az utóbbi néhány évben több, a magyar katolikus egyház 1945 utáni történetével foglalkozó forráskiadványa, tanulmánya is napvilágot látott.[1] A szerző doktori munkájában nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy a német közönség számára érthető és követhető módon feldolgozza a magyar katolikus egyház 1945 és 1965 közötti történelmét. Szándékát már azért is elismeréssel kell illetnünk, mivel még magyar nyelven sem készült el a korszak részletes, monografikus igényű szaktörténeti feltárása; az utolsó ilyen tárgyú kötet még a rendszerváltozás előtt, 1985-ben jelent meg.[2] Azóta újabb források váltak kutathatóvá, s bizonytalán még hosszú ideig kerülnek majd elő értékes és ma még ismeretlen dokumentumok is.

Szabó Csaba könyvéhez a neves egyháztörténész professzor, Adriányi Gábor írt meleg ajánlást, amelyben megjegyzi, hogy jelenleg a tárgyalt értekezés a magyar katolikus egyház 1945 és 1965 közötti szomorú történetének legjobb tudományos igényű feldolgozása. A kötet felépítése valóban logikusan arányos, forrásokban rendkívül gazdag, s a szerző képes volt a kényes témákat is objektíven bemutatni. A vizsgált időszak a magyar történeti egyházak tragikus periódusa, hiszen a bimbózó polgári demokrácia lehetőségei beszűkültek, a szovjetizálódó rendszerben – nem minden előzmény nélkül – 1947/48 fordulójától az egyházak léptek elő a fő politikai ellenséggé. A proletárdiktatúrának „kiszolgáló” egyházakra volt szüksége, amelyek tevékenységüket legfeljebb csak a templom falai között fejtik ki, bízva abban, hogy ilyen körülmények között elsorvadnak.

A bevezetőben a szerző az elemzett két évtized korszakolását, a második fejezetben a témához kapcsolódó szakirodalmat ismerteti. A legkiemelkedőbb képviselőként keresztül négy csoportba rendezi a történeti feldolgozásokat: a korábbi marxista történetírást arányosan állítja szembe a kortárs nyugati emigráns szerzőkkel; a rendszerváltozást követően pedig a világi és egyházi történetírás eredményeit ismerteti. Nyilvánvalóan gyökeresen más szemléletű elemzések születtek a hazai „marxista” és a nyugati magyar emigráns történetírás részéről. Dicséretes, hogy a szerző nem követi a divatot, és nem mond elmarasztaló értékítéletet, hiszen az ideológiai kényszerzubbonyban is születtek komoly és időtálló munkák. Mivel német nyelvű könyvről van szó, amely elsősorban a külföldi olvasóknak készült, külön érdeme, hogy részletesen bemutatja a témára vonatkozó forrásörző helyeket, levéltárakat és a kutatás jogi lehetőségeit. A harmadik fejezet a magyar püspöki kar és a katolikus egyház háborús veszteségeinek számbavételét, a hadiesemények lezárása utáni helyzet és Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek életútjának rövid ismertetését tartalmazza.

Ez után tér rá a szerző az 1945-től 1948-ig terjedő időszak bemutatására, az egyház felszámolására tett kommunista kísérlet első szakaszára. Ebben az időszakban került sor a katolikus egyház anyagi és társadalmi bázisának felszámolására. A földreformot, az egyesületek feloszlatását, a fakultatív hitoktatás bevezetését, és az egyházi iskolák államosítását nem elszigetelten tárgyalja Szabó Csaba, hanem kronologikusan haladva beilleszti az egyes eseményeket a korszakban zajló politikai, társadalmi átalakulások menetébe, érzékeltetve azok jelentőségét. Önálló fejezet foglalkozik a katolikus egyház elleni totális támadás csúcspontjával, majd a Mindszenty József prímás elítélésével végződő koncepciós perrel. Érthetően nem azzal a részletességgel elemzi a kirakatper, mint a fentebb említett, Grósz József kalocsai érsek elleni per feldolgozó munkáiban, de részletesen bemutatja a perhez vezető eseményeket, és a Mindszenty-ügy hazai és nemzetközi visszhangját, megítélését.

A katolikus egyház sikeres térdre kényszerítése az 1949 és 1951 közötti években történt. Az időközben egypártrendszerre változó népi demokrácia alkotmánya ugyan szavatolta a vallásszabadságot, valójában az egyház társadalmi életből történő teljes kiszorítása zajlott. A békepapi mozgalom életre hívása, az egyházszakadás réme éppen úgy bizonytalanságot keltett a hívekben és a papságban, mint a szerzetesrendek elleni támadások: fenyegetésekkel, internálásokkal, koncepciós perekkel kényszerítették tárgyalóasztalhoz a magyar katolikus főpapokat. Ekkor már csak a katolikus egyház dacolt az állampárttal, a többi egyház és felekezet már 1948-ban megegyezett a hatalommal.

Az 1951–53 közti éveket tekinti a szerző a harmadik szakasznak. Az 1950-ben kicsikart egyezmény, amit a Szentszék azonnal hevesen kritizált, csak a kezdete a katolikus egyház állami alárendelésének. Kiteljesedése az Állami Egyházügyi Hivatal felállításával és működésével következett be. Az egyház erejének, tartásának végső megtöréséhez a vádlottak padjára állították Grósz József kalocsai érseket is, s elítélésével a magyar katolikus egyház három év alatt másodszer maradt első számú vezető nélkül. Az ellene lefolytatott koncepciós per a hatalom gátlástalanságát igazolta: azt a főpapot állították törvénytelenül félre, aki kompromisszumkészséget mutatott. A diktatúra totális ellenőrzési rendszere ezekben az években épült ki teljesen. A szerző a hazai viszonyokat nem ismerő közönségnek is érdekes példákon keresztül mutatja be, hogy az állam mindent megtehetett: templomokat zárt be vagy éppen robbantott fel, felszámolta a főpásztorok papképzőit, bárkit bíróság elé állíthatott, de még arra sem volt szükség az „ítélet” végrehajtásához.

A Sztálin halálát követő magyar politikai változásoktól, Nagy Imre miniszterelnöki kinevezésétől jelentős változásokat remélt a katolikus egyház. Hamar beigazolódtott, hogy csak felszínesen módosult az egyházpolitika 1953 után. A szerző hasonlatával élve: a hajóskapitányt ugyan kicserélték, de a gépházban ugyanazok dolgoztak tovább. Valóban nem csökkent semmit az állambiztonság ébersége, alig hagyott alá az egyház üldözése. A szerző részletesen ismerteti Czapik Gyula egri érsek halála utáni párt- és államvédelmi játszmákat, melyeknek nyomán Grósz József érseket szabadon bocsátották, sőt a forradalom előtt visszahelyezték egyházi pozíciójába is.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményeinek feldolgozásában a szerző a katolikus főpapok állásfoglalása mellett elemzi a világi és szerzetes papság, a hívek szerepvállalását, véleménynyilvánításának lehetőségeit. Behatóan vizsgálja Mindszenty József szabadulásának következményeit, az Állami Egyházügyi Hivatal épületének elfoglalását, az iratok elszállítását, Mindszenty rádiószózatát. A szerző disszertációjában több alkalommal is összehasonlítja a magyarországi eseményeket más szocialista országok hasonló jelentőségű történéseivel (pl. a békepapi mozgalom kiépítése, az Egyházügyi Hivatal felállítása), de talán a legsikerültebb az 1956-os események magyar és lengyel eseményeinek, Mindszenty József és Stepan Wyszynski személyének és politikai szerepének összehasonlító elemzése.

A szerző érzékletesen mutatja be az 1956-os forradalom és szabadságharc bukását követő társadalmi letargiát, és a forradalom eltiprását követő nemzetközi visszhangokat. Elemzi a poszt-sztálini hatalom birtokosainak reakcióit, bizonyítja a korábbi egyházpolitika töretlen voltát. 1961-ben a legnehezebb ötvenes éveket idéző kirakatper sorozatot kreálnak az államvédelmi nyomozók, mintegy 300 papot és hívőt tartóztatnak le, ítélnék

el.

XII. Pius pápa halála (1958) után lassú változás indult meg a Vatikán keleti politikájában. Ennek hatása lassan ugyan, de kiterjedt Magyarországra. Szabó Csaba eddig ismeretlen dokumentumok segítségével mutatja be azokat a politikai játszmákat, azt a szakadatlan többéves kötélhúzást, aminek nyomán 1964-ben a Szentszék képviselője és a Magyar Kormány meghatalmazottai aláírtak egy részleges megállapodást. A szerző ezen eseményeknek keretet adó II. Vatikáni Zsinat főbb eseményeit is ismerteti, igaz csak nagy vonalakban, mélyebb értékelés és elemzés nélkül. Talán ez az egyetlen rész a kötetben, ahol az olvasóban némi hiányérzet marad a fejezet végére.

A disszertációhoz igen alapos forrás- és irodalomjegyzéket készített Szabó Csaba. Azonban ez nemcsak afféle melléklet, hanem a 10 oldalon felsorolt művek kivétel nélkül szerepelnek a kötet megfelelő lábjegyzeteiben. A szerző két külön oldalon ismerteti a kutatott hat levéltárban [Budapest Főváros Levéltára, Esztergomi Prímási Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Politikatörténeti Intézet Levéltára, Szalézi Majtényi-ház, Történeti Hivatal (ma: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára)] őrzött, félszáznál is több levéltári forráscsoportot. A széles feldolgozással együtt maradt bőven kutatható, kivált az egyházi levéltárakban.

Az egészvászson kötésű kötet, a minőségi papír csakúgy a kiadó igényességét dicséri, mint a szép tipográfia, vagy az alapos szöveggondozás (csupán egy apró kritika: a lábjegyzetben hivatkozott újság- és folyóiratnevek második eleme helytelenül kisbetűvel szerepel, pl. *Szabad nép, Magyar közlöny* stb.). Jóleső érzés kézbe venni a kötetet, mert a szép külső megjelenés értékes tartalmat rejt. Aktualizált magyar fordítása hiánypótló lenne a jelenkori egyháztörténeti szakirodalomban.

(Balogh Margit)

Jegyzetek

[1] Szabó Csaba (szerk.): Egyházügyi hangulat–jelentések 1951, 1953. Szerk.: Szabó Csaba. Bp., 2000.; Uő (szerk.): A Grósz-per előkészítése 1951. Bp., 2001.; Szabó Csaba – Balogh Margit: A Grósz-per. Bp., 2002.

[2] Gergely Jenő: A katolikus egyház Magyarországon, 1944–1971. Bp., 1985.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam Dobszay János: Állam, egyházak Magyarországon, 1989-2004.
1. szám Bp., Egyházforum Alapítvány, 2004. 399 old.
A. D.
MMV

Hogyan lehet naprakész egy, az elmúlt 15 év egyházakkal kapcsolatos történéseit bemutató cikkgyűjtemény? Durván leegyszerűsítve mondhatnánk: így. Valószínűleg sem a szerző, sem az Egyházfórum Alapítvány illetékesei nem sejtették, hogy mennyire aktuális művet szerkesztenek, illetve adnak ki az elmúlt év végén. Dobszay János „összegyűjtött, válogatott művei” egy olyan időszakban kerülnek az olvasóközönség elé, amikor a közbeszéd szintjén is megjelenik az egyházak és az állam közötti viszony – egyébként (szak)tudományos jellegű – kérdésköre. Ma már nincs olyan politikai szereplő, amely ne tartaná fontosnak a fenti témáról kifejtteni a véleményét, s a hétköznapi kommunikációban a társadalom szinte valamennyi szintjén is lépten-nyomon előfordul a probléma felvetése.

Az átlagolvasó számára – aki, mint tudjuk, gyorsan felejt – különös érzést nyújthat (újra)olvasni a rendszerváltás utáni időszak egyházpolitikai „ugrásait”: nagyon nehéz olyan politikai résztvevőt találni, aki konzekvensen kitartott volna az (egyházpolitikai) elképzelései mellett, s erre a fájdalmas és lehangoló tényre kérlelhetetlenül rávilágítanak az időtlenül objektív, dokumentáris jellegű írások.

A kötet – mint már utaltunk rá – válogatás. Nem tartalmazza azokat a szövegeket, amelyeket az író különböző okok miatt nem ítélt fontosnak – például az esetleges ismétlődések elkerülése, vagy a megfelelő arányok megtartása okán –, ide tartoznak az 1989 előtti eseményekkel kapcsolatos cikkek is. Természetesen azonban nem maradhattak ki az egykor ártatlanul meghurcoltak – papok és világiak egyaránt – rehabilitációjának felidézései.

A kötet műfaji sokszínűsége, változatossága nemcsak „piacképes”, olvasóbarát gesztus, hanem az író életművének teljességét, variabilitását is hűen tükrözi. Tudósítások, interjúk, elemzések és tanulmányok egyaránt szerepelnek a könyvben, s nemcsak a konkrét egyházpolitikai történések, hanem különböző vallási jelenségek, társadalmi hatások is megfogalmazódnak. Ettől válik igazán „élővé” a gyűjtemény: a napi politika száraz, gyakran követhetetlen alkudozásai mellett teret kapnak például az új vallási mozgalmak, a kisegyházak, a szektakérdés vagy a szerzetesélet bemutatása is.

Dobszay könnyen átlátható szerkesztési elvet választ: a négy kormányzati ciklus – a Németh-kormány időszakát nem választva el az Antall-kormányétól – tagolja négy fejezetre a könyvet. A fejezetek felosztásának elve szerint „az állam és egyházak kapcsolatának jellegét mindenkor erőteljesen befolyásolta, hogy milyen pártállású koalíciók alkották a parlamenti többséget, a kormányt”.

A bevezető tanulmányban a szerző témakörönként haladva átfogó jelleggel gyűjti össze az elmúlt 15 év folyamatait, maximálisan betartva a tudósi semlegességet. Ugyanez jellemzi az egyes fejezeteket lezáró rövid összefoglalókat is, „érzelmi csupaszáguk” a szerző vallomása szerint az objektivitást szolgálja. Valamennyi olvasóban felmerülhet a kérdés: miért kell egy ilyen rutinos szerzőnek is ennyire óvatosnak, „száraznak” lennie, amikor egy-egy parlamenti ciklus egyházpolitikai történéseit foglalja össze? Ma már ez az egyetlen lehetőség? Maradnak a számok, az adatok, a konkrét jogszabályi rendelkezések? És hová tűnik a háttér, az érzések, az összbenyomás és a „közhangulat” megfogalmazása?

A kötet nagyon sok olyan konkrét kérdést érint, amelyek vélelmezhetően a jövőben is meghatározzák az egyházak és a politika közötti bonyolult összefüggérendszer. Szó esik például a vallásosság politikai preferenciákra hatásáról, az egyszázalékos rendszer történetéről, a vallásosságváltozásokról, az egyházi kárpótlás vagy kártalanítás folyamatáról és annak korrekcióiról, a járadékos rendszerről, a támogatásbővülésről, a támogatásrendszer-váltásról vagy éppen a szektavitáról.

Dobszay János könyvének elolvasása után joggal merülhet fel a kérdés mindannyiunkban: vajon meg lehet-e írni az elmúlt 15 év egyházpolitikai történéseinek elemző összefoglalását olyan tudományos objektivitással, amely valamennyi egyház és politikai szereplő által elfogadható? Félő, hogy „csupán” a kérdésfelvetésben

van a hiba. Hiába születne ugyanis egy tudományosan elfogulatlan, nagy összegző munka, nem válhatna általánosan elfogadottá a „helyzet” miatt. Hiszen mindannyian tudjuk: helyzet van. Az egyház-állam viszonyának örökzöld problémaköre Magyarországon nincs letűnőben, sőt.

Dobszay könyve mégis fontos. Egy olyan, „tűzhöz közeli” értelmiségi gondolatainak változásait mutatja be, aki – némi jóindulattal – akár mi is lehetnénk. Hiszen – és ezt most pozitívumként fogalmazom meg – a sorok között természetesen megtalálhatjuk a szerzőt is, akinek a vállalt objektivitásra való törekvés mellett néha előbukkannak a szubjektív, bújtatott gondolatai is. Valószínűsíthetően ezek teszik igazán érdekessé az egyébként is informális könyvet.

Dobszay János vitathatatlanul „jó tollú”, egyházpolitikával foglalkozó újságíró, aki szociológusi tudását sem felejtí el kamatoztatni. Ez a gyűjteményes kötet teljes mértékben példázza azt a – remélhetőleg még korántsem befejezett – életművet, amellyel a szerző nemcsak a szűk tudományos körnek, hanem olvasók széles körének nyújt érthető és könnyen befogadható egyházpolitikai-egyház történeti ismereteket.

S végezetül egy félénk üzenet az olvasótól: Dobszay Jánosnak minden szükséges adottsága, tulajdonsága és felkészültsége adott ahhoz, hogy megírja az elmúlt 15 év egyházpolitikája történetének szigorúan semleges elemzését. Remélhetőleg az *Állam, egyházak Magyarországon 1989-2004* után ez következik.

(Fekete Sándor)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)